

**УЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА УРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

КАРШИ МУХАНДИСЛИК ИКТИСОДИЁТ ИНСТИТУТИ

«Фалсафа ва маърифатшунослик» кафедраси

Ахлоқшунослик фанидан

Маъруза матни

КАРШИ –2004 й.

Ушбу маъруза матнлари туплами барча бакалавр йуналишларида Ахлоқшунослик курси буйича утиладиган мавзу матнларини уз ичига олган. Маъруза матнларини энг янги адабиётлар асосида ёритишга ҳаракат килинган. Маъруза матнлари туплами янги намунавий дастур ҳамда Ўзбекистон Республикаси миллий истиклол гоёси талаби асосида тайёрланди. Туплам Ахлоқшунослик фанидан дарс берувчи уқитувчилар ва урганувчи талабалар учун мулжалланган.

Настоящий сборник текстов лекций рассчитан для всех направлений бакалавриата и преподавателям кто ведет занятия по курсу этике и включает все темы по данному предмету. Сборник текстов лекций написано на основе новой типовой программы по курсу этике и отвечает всем требованиям идеям национальной независимости Республики Узбекистана.

This collection of text lectures is written for all directions of bachelors and professors teachers who teach subject and includes Ethics all themes on given subject. Collection of text lectures is written on base of the new standart program on base of sciense of Ethics and answers all requirements to ideas of national independence of the Republic Uzbekistan.

К И Р И Ш

Мамлакатимиз мустакилликка эришгандан сунг ижтимоий фанларнинг уқитилишига катта эътибор берилди. Чунки, инсоннинг дунёкараши, маънавияти, маданиятини шаклланишида ижтимоий фанларнинг урни муҳимдир. Мана шу янгиланиш жараёнида ахлоқшуносликнинг уз урни булиб, унинг олдида янги демократик ва ҳуқуқий давлат барпо этишга киришган мамлакатимиз фуқароларининг айникса, ёшларнинг ахлоқий даражасига масъуллик ва баркамол шахсни тарбиялашдек улкан вазифалар турибди. Шу уринда Республикамиз Президенти И.А.Каримовнинг «Ахлоқ маънавиятнинг узаги», - деган фикрини дастуриламал деб билишимиз зарур.

Ахлоқшунослик фанини ургатишдан мақсад ахлоқ ва ахлоқий тафаккурнинг тараккиёт боскичларини илмий нуктаи назардан тушунтириш, ахлоқнинг миллий ва умумбашарийлик хусусиятларини таҳлил этиш, талабаларда Ватанга, миллатга, инсониятга муҳаббат хиссини шакллантиришдан, ҳалол, пок, ростгуй мутахассислар булиб етишишда ахлоқ ва одобнинг аҳамиятини теран англашдан иборатдир. Ушбу маъруза матнлари туплами намунавий дастур асосида ёзилган булиб, бунда асл манбалардан ва энг янги адабиётлардан фойдаланилди.

№	Мавзу	Соат
1	Ахлоқшуносликнинг тадқиқот доираси, мақсад ва вазифалари.	2
2	Қадимги дунё ахлоқшунослиги. Урта аср мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари.	2
3	Янги давр ахлоқшунослигидаги асосий таълимотлар ва йўналишлар.	2
4	Туркистон маърифатчи жаҳидларининг ахлоқий қарашлари.	2
5	5-мавзу: Ахлоқ ва унинг келиб чиқишида ихтиёр эркинлигининг аҳамияти. Ахлоқ тузилмаси. Ахлоқнинг маънавий тизимидаги ўрни...52	2
6	Ахлоқшуносликнинг асосий мезон тушунчалари	4
7	Ахлоқий тамойилар ва меъёрлар ҳақида тушунчалар.	2
8	Оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлоқий асослари ҳамда ахлоқий тарбияси.	2
	Жами	18 соат

Фалсафа (ахлоқшунослик) фанидан маъруза матни.

Тузувчи: асс. Ш.Жумаева.

1-мавзу: Ахлоқшуносликнинг тадқиқот доираси, мақсад ва вазифалари. (2 соат)

Режа:

1. Ахлоқшунослик фани хақида тушунча, унинг мазмуни ва моҳияти.
2. Ахлоқшуносликнинг тадқиқот доираси (баҳс мавзуи), унинг асосий вазифалари.
3. Ахлоқшунослик – ижтимоий онгнинг узига хос шакли сифатида урни ва аҳамияти.
4. Ахлоқшунослик фанининг бошқа фанлар билан алоқаси.
5. Миллий мустақилликни мустаҳкамлаш жараёнида ахлоқшуносликнинг жамият ижтимоий-маънавий ҳаётидаги урни ва аҳамияти.

**Адабиётлар:
2, 5, 11, 8, 9, 10, 12**

Таянч иборалар:

**Ахлоқшунослик, этика, одоб, ҳуқ, ахлоқ, неосфера, этосфера,
биологик ахлоқшунослик**

1.1. Ахлоқшунослик бир неча минг йиллик тарихга эга бўлган қадимий фан. У бизда «Илми равиш», «Илми ахлоқ», «Ахлоқ илми», «Одобнома» сингари номлар билан аталиб келинган. Овропада «Этика» деб номланган. Уни биринчи бўлиб юнон файласуфи Арасту муомалага киритган. У фанларни тавсиф қилиб, уларни назарий, амалий ва ижодий каби уч гуруҳга бўлган.

Биринчи гуруҳга - фалсафа, математика ва физика, иккинчи гуруҳга – этика ва сиёсат, учинчи гуруҳга санъат, ҳунармандчилик ва амалий фанларни киритган.

Этика юнонча «*ethos*» сўздан олинган бўлиб, одат, одоб, расм-русум, феъл (характер) маъноларини ифодалайди. Қадимги юнонлар ахлоқ хақида таълимотни фан даражасига қутарганлар ва этика деб атаганлар.

Бирок бизда миллий миллий-маънавий ахлоқий қадриятларимизнинг, дастлабки ахлоқий гояларнинг вужудга келиши қадимги юнонлар яшаган даврдан унлаб асрлар аввал руй берган. Аждоларимизнинг энг қухна эътиқодий қитоби «Авесто» бўнинг ёркин далилидир.

Ахлоқшунослик ахлоқнинг қелиб қикиши ва моҳиятини, қишининг жамиятдаги ахлоқий муносабатларини урганади. Ахлоқ жамиятда қодир бўладиган қодисаларнинг муайян қохаларини қамраб олади. Ахлоқ одоб ҳуқ

сузининг купчилик шаклида ва лотинча «логос» сузидан олинган булиб, одоб, феъл-атвор, маъноларини англатади. Ахлоқ сузи икки хил маънога эга: умумий тушунча сифатида фаннинг тадқиқот объектини англатса, муайян тушунча сифатида инсон феъл атвори ва хатти-харакатининг энг камровли қисмини билдиради.

Демак, ахлоқнинг мазмунида ҳар бир кишининг оилада, жамиятда, жамоатчилик жойларида, умуман жамиятда юриш-туриш, яшаш қоидалари, феъл-атворлари, хатти-харакатларининг жамиси ифодаланади.

Хозирги адабиётларда этика тушунчаси уч маънода ишлатилади.

Биринчидан, қундалиқ ҳаётда этика ахлоқ ва одоб, ҳулқ-атвор маъноларини англатади.

Иккинчидан, маълум ижтимоий гуруҳлар, касб-хунар ёки ихтисосликларни билдиради: уқитувчилар этикаси, савдогарлар этикаси, шифокорлар этикаси, раҳбарлар этикаси ва бошқалар.

Учинчидан, купчилик ҳолларда кишиларнинг ахлоқ одобини, ҳулқини, феъл-атворини урганувчи фан этика яъни ахлоқшунослик деб аталади.

Купчилик ҳолларда аҳоқ ва этика тушунчалари билан бир қаторда одоб тушунчаси ҳам ишлатилади.

Одоб (арабча «одат» сузининг купчилиги) – ҳулқ-атвор, юриш-туриш маданиятининг ташқи ва ички жиҳатларини ифодаладиган тушунча булиб, у кишиларнинг хатти-харакатида узаро муносабатида (оила, меҳнат жамоаси, турли маросимларда) номоён бўлади. Одоб инсонни маънавий қамолотга етаклайди, киши фаолиятини белгиловчи жараёндр.

Демак, одоб ахлоққа нисбатан тор тушунча булиб, барча ахлоқий фазилатларни юзага чиқаради.

Ҳулқ оила, жамоа, маҳалла қўй миқёсидаги аҳамиятли бўлган, аммо жамият ва инсоният ҳаётига сезиларли таъсир қурсатмайдиган ёқимли инсоний хатти-харакатларини мажмуидир.

Инсоннинг бадхулқлигидан оиласи, теварак атрофидаги баъзи шахслар жабр қуради. Маҳалладагиларнинг тинчи бузилади, леин хатти-харакатлари жамият ҳаётига ёки инсоният тарихига бирор бир қузға ташланадиган таъсир утқазмайди. Бирок, бу фирқлар одоб ва ҳулқнинг жамиятдаги роли у қадар аҳамиятли эмас экан, деган ҳулоса чиқмаслиги керак. Фуқаролар орасид одоблилиқ ва ҳушхулқлилиқнинг кенг ёйилиши жамият ахлоқий ҳаётигагина эмас, бутун инсоният ҳаётига ижтимоий таъсир қуртсади. Бу таъсир туфайли гарчанд жамият бирданига юқсалиб кетмасада, аста-секинлик билан мунтазам равишда яхшиланиб боради.

XV асрда яшаган чех педагоги Каменский фикрича: «Ахлоқийлик деганда биз факат ташқи муомалани қузда тутмаймиз, балки ниятнинг бутун ички моҳиятини тушунамиз».

Ахлоқий тарбия натижасида одоблилиқ -ҳушхулқлилиққа, ҳушхулқлилиқ – юқсак ахлоқийликка айланган қаби, ахлоқий тарбия йўлга қўйилмаган жойда муайян шахс вақти келиб одобсизликдан бадхулқлилиққа, бадхулқлилиқдан ахлоқсизликка утиши мумкин.

Ахлоқ - Президент И.А.Каримовнинг таъбири билан айтганда, - маънавиятнинг узагидир.

Хулоса. Ахлоқ деб, кишиларнинг юриш-туришлари, узаро бир-бирига, меҳнатга, оилага, Ватанга булган тарихий муайян муносабатлари, қоидалари ва тамойилларининг жамига айтилади.

1.2. Ахлоқшунослик тафаккур таракқиётини тадқиқ этади ва амалиётда инсонни эзгулик орқали ҳақиқатга олиб боришга хизмат қилади. Ҳозирда ахлоқшунослик фалсафий фан сифатида, уч йуналишди иш олиб бориб боради. У ахлоқни: 1) баён қилади 2) тушунтиради 3) ургатади. Ахлоқшунослик тарбиявий-баёний, фалсафий - назарий ва меъёрий табиатга эга. Ахлоқшуносликда назария билан амалиёт узаро алоқадорликда омукталигидадир.

Ахлоқшунослик фанининг тадқиқот доираси, унинг баҳс этадиган тамойил бевосита инсон номи билан боғланган. Инсонсиз ахлоқ бўлиши мумкин эмас. Инсон табиат куйида тугилади, яшайди ва вояга етади. Унда ижтимоий муҳитнинг роли бекиёсдир. Ижтимоий муҳит инсонни тарбиялайди., ундаги ёмон фазилатларни бартараф қилиш йулини излайди, яхшилиқ фазилатларини ривожлантириб, инсоний хулқ-одоб, феъл-атворни мустанкамлаб боради.

Француз маърифатпарвар файласуфи П.А.Гольбах (1723): «Ахлоқ одамлар аро мавжуд булган муносабатлар ва шу муносабатлардан келиб чиқадиган масъулиятлар ҳақидаги фан» деган эди.

Буюк шоир, драматург маърифатпарвар ва давлат арбоби А.Авлоний узининг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» асарида «инсонларни яхшилиққа чақиргувчи, ёмонликдан қайтарувчи бир илмдир. Яхши хулқларнинг яхшилигини, ёмон хулқларнинг ёмонлигини далил ва мисол ила баён қиладирган китобни ахлоқ дейилади», - деган эди.

Ахлоқ, хулқ-одоб, феъл атвор ахлоқшуносликнинг баҳс мавзуини ташкил этади. Масалан, хулқ-атвори бузук кишилардан, ҳамма узини олиб қочади, ундан бегоналашади. «Саодатнома» да «Агар одамлар сендан узок юришга интисалар, уз хулқ-авторингга разм сол. Хатто асалари ҳам хушбуй қуқатга интилади, бадбуйдан қочади» деб таъкидланади. (Қаранг. Раҳимжон Усмонов. «Саодатнома», Тошкент, «Уқитувчи», 1995, 22-бет).

Демак, ахлоқ қоидаларига риоя қилиш ҳар бир инсоннинг бурчидир. Ахлоқ қоидаларига риоя қилишни таъминлаш жамоатчилик фикри билан амалга оширилади ва одатда ишонтириш қучига таянади.

Халқ оммаси томонидан бир неча минг йиллар давомида яратилган моддий ва маънавий маданият-мақоллар ва маталлар, ривоятлар ва фалсафий асарларда ҳалоллик ва поклик мадҳ этилган, бировларнинг ҳақиқа хийнат қилиш, меҳнат қилмасдан қун қуриш, угрилиқ, порахурилиқ, таъмағирлик қаттиқ қораланган, узидан қатталарни ҳурмат қилиш, беморларга ёрдам бериш, бошқа миллатлар ва халқларга мансуб булган кишиларнинг тили, тарихи, маданияти, илгор удум ва анъаналарига ҳурмат билан қараш, табиат ва унинг бойлиқларини эъзозлаш уқтирилган. Дустлик, ахиллик, узаро ҳамқорликда ҳаёт кечириш, тинчлик учун қурашиш, халқарор терроризм,

экстремизмга карши курашиш, урушларга ва бехисоб кон тукишлар ва хунрезликларга йул куймаслик даъват этилган. Шунинг учун ҳам умуминсоний маданият, хулк-одоб ва ахлокий кадриятлар уз ахамиятини ҳеч қачон йукотмайди, улар инсониятнинг энг катта маънавий хазинасидир. Ахлоқшунослик (этика) фанининг тадқиқот доираси (баҳс мавзуи) бир қанча тушунчалар (категориялар), тамойиллар (принциплар), ахлокий қоидалар (нормалар) орқали уз мазмуни ва моҳиятини акс эттиради.

Ахлоқшунослик (этика) фанининг баҳс мавзуи қуйидаги тушунча (категория) лар орқали уз мазмунини ифодалайди: яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизлик, бурч, виждон, ор-номус, шаън, кадр, бахт, инсон ҳаётининг мазмуни ва моҳияти қабилардир. Шунингдек, инсонпарварлик, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, жамоавийлик қабил тамойиллар (принциплар), ҳалоллик, ростгуйлик, поклик, вафодорликка ухшаш ахлокий нормалар (қоидалар) орқали уз мазмунини қас эттиради.

Абу Али ибн Сино: «Ахлоқ ҳар бир киши учун уз-узини идора қилиш илмидир» деб ахлоқ ва одобни инсон қамолотидаги ахамиятини юқсак баҳолаган эди. «Инсонда доимо турадиган ҳусн ва латофат, ҳаё ила ифбатдир. Ҳаёсиз юз жонсиз жасад қабидир».

Демак, бу одобнома фирқлардан шундай ҳулоса чиқадики, ахлоқшунослик фанининг тадқиқот доираси, (баҳс мавзуи) кенг қамровли бўлиб уз мазмунида одам, инсон, шахс тушунчаларини қамраб олади ва шулар ҳақида фалсафий фикрларни талқин этади.

Ахлоқшунослик (этика) фанининг тадқиқот доираси, баҳс мавзуи умумий ва ҳусусий йуналишлар орқали урганилади. Умумий йуналишдаги этика назарияси методологик муаммоларни ҳал этиш билан шугулланиб, ахлоқнинг табиати, моҳияти, ҳусусиятлари, улар уртасидаги боғланиш ва узаро алоқадорликни, ижтимоий – тарихий тараккиётдаги тенденцияларни урганади ва шу атрофда мунозара юритади. Тарихий ахлоқшунослик (этика) ахлоқнинг тарихий шакллари (унинг тарихий тараккиёт қонунлари ва ҳусусиятлари, ахлокий назарияларнинг тарихий тараккиёти ва уларнинг тарихдаги урнини тадқиқ этади).

Норматив аксологик ахлоқшунослик (этика) конкрет ахлоқ нормалари, ахлокий зарурлик (мажбурийлик) малабларини ахлокий онгнинг асосий тушуналари сифатида қараб, уларни ижобий ахамияти, қиммати жихатидан, урганиш ва асослаш билан қизикади.

Профессинал (қасбий) ахлоқшунослик, фалсафий методологик фикр юритиш асосида қасбий ахлоққа изох беради, у ёки бу қасбий фаолият доирасида қишиларнинг узаро муносабатларини тартибга соладиган маълум бир ахлоқ нормлари системасини яратиш ва асослаш вазифалари билан шугулланади.

Ахлокий тарбиянинг этикавий назарияси тарбия жараёнида ахлокий омиллардан самарали фойдаланиш воситаларини белгилайди. Дунёқараш таълими масалалари билан шугулланади.

Ахлоқшунослик фанининг тадқиқот доираси (баҳс мавзуи) қанчалик ва кенг қамровли тушунчалар, тамойиллар, ахлокий қонун-қоидаларни

англатмасин, асосий мақсад қилиб – юқсак фазилатларга эга бўлган, ахлокий жихатдан қамолотга эришган кишилар – инсонларни тарбиялашдан иборат.

Ахлоқшунослик фани олдида энг мураккаб вазифалар туради. Инсонларни ахлокий пок, ҳар томонлама қамолотга етган, ҳулки, одоби, юриш-туриши, муомила муносабати билан эл-юртга, танланган тарбиялашдан иборатдир.

И.А.Каримов: «Қатталарни ҳурмат қилиш, оила ва фарзандлар тугрисида ғамхурлик қилиш, очикқунгиллик, миллатидан қатъий назар одамларга ҳайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш ва узаро ёрдам туйғуси кишилар уртасидаги муносабатларнинг меъёри ҳисобланади», - деб таъкидланган эди. (Каримов. И. А. Ўзбекистоннинг уз истиклол ва таракқиёт йули. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 11-бет).

Энг муҳим вазифалардан яна бири ахлоқсизлик иллатларига қарши шафқатсиз қурашиши, салбий иллатларни ҳаётдан сиикб ққариш зарур. Бундай салбий иллатларни йуллари ва воситаларини ишлаб қикиш ҳисобланади.

Мамлақатиимзда адолатли, инсонпарвар ҳуқуқий давлат ва фуқаролик жамиятини бунёд қилиш мақсад қилиб қуйилган. Бу шарафли ва улуг мақсад ҳар томонлама қамол топган, улугвор инсоний фазилатларни узида мужассамалаштирган, ҳаётни, борлиқни янада ғузалроқ қилиш учун уз ҳиссасини қушадиган қомил инсонни етқизишни тақазо этади. Қомил инсон деганда тушунқанинг мазмунида энг аввало, онгги юқсак, мустанкил фикрлайдиган, ҳулки атвори билан узғаларга ибрат бўладиган билимли, маърифатли кишилар тушунилади. Демак, ахлоқшунослик (этика) фани олдида турган вазифалар қенг қамровли, шунинг билан бирга моҳият ва мазмуни ниҳоятда қуп қиррали бўлиб, юқсак маънавий ва ахлокий қадриятларни ҳаётга тадқиқ қилиш орқали амалга оширилади. И.А.Каримов:

«Биз барпо этаётган янги жамият юқак маънавий ва ахлокий қадриятларга таянади ва уларни ривожланишига қатта эътибор қаратади . Бу жараён миллий истиклол ғояси ва мафқурасига, уқиб қелаётган ёш авлодни ватанпарварлик руҳда тарбиялашга асосланади», - деб таъкидлаган эди. (Қаранг: Иқлом Қаримов. Миллий истиклол мафқураси ҳалқ эътиқоди ва буюқ қелажакка ишонқдир. «Фидоқор» ғазетаси муҳбири саволларига жавоблар, Тошкент, «Ўзбекистон», 2000, 8-19-бетлар).

Ҳулоса. Ахлоқшунсолиқнинг муҳим вазифаси кишиларнинг ҳулки, одоби, юриш-туриши муамласининг моҳиятини, ҳусусиятларини ва таракқиёт қонунларини очиб беришдан иборат.

Шунингдек ҳаётимиздан ахлоқсизлик иллатларининг барча қуринишларини бартараф этиш йуллари ва воситаларини изохлаб беришдан иборат. Демак, ахлоқ, одоб қоидаларини билиш ва уларга тула амал қилиш кишиларнинг узаро ҳурмат эҳтиром билан тинч-тотув яшашини таъминлайди.

1.3. Ахлоқшунослик ахлоқни ижтимоий, тарихий ва қамонавий қодиса ҳамда ижтимоий онгнинг узига ҳос шаклларида бири деб ҳисоблайди.

Ахлоқнинг ижтимоийлиги шундаки, кишиларнинг ахлоқ-одоби, феъл-атвори, муомаласи, юксак маънавий фазилатлари ижтимоий ҳаётдан ташқарида, инсонлар уртасидаги муносабатлардан четда шаклланиши ва ривожланиши мумкин эмас.

Ахлоқшунослик ахлоқнинг бу жихатини, умуман ахлоқни яна бир канча тушунчалар – ахлоқий онг, ахлоқий қарашлар, ахлоқий ҳиссиёт, ахлоқий муносабатлар

Ахлоқий онг кишиларнинг жамиятдаги ахлоқий ҳатти ҳаркатлари, юриш туришлари, яшаш қоидалари, гоълар ва ҳиссиётлар йиғиндиси, ва уларни инсон онгида акс этиши бўлса, ахлоқий маданият ана шу акс этилган нарсалар инсон характериға, табиатиға сингиб, амалий фаолиятда номоён бўлишидир.

Ахлоқий қарашлар - ахлоқий онг, ахлоқ одобнинг мазмуни, моҳияти, кишиларнинг жамиятдаги ҳаёти, фаолияти, тараккиётдаги урни, аҳамият тугрисидаги қарашлар, гоъларнинг тизимидир. Ахлоқий ва ахлоқий қарашлар билан узвий боғланган.

Ахлоқий фаолият деб узиға хос ахлоқий мотив, сабаб, интилиш билан яъни яхшилик қилиш, бурчға содик ҳолда ҳаракат қилиш муайян ахлоқий идеалларни амалға ошириш мақсадида қилинган ҳатти ҳаракатларға айтилади.

Ахлоқий муносабатлар деб, кишиларнинг ахлоқий фаолияти жараёнида улар уртасида шаклланадиган, мавжуд бўладиган алоқалар, боғланишлар, муносабатларнинг тизимиға айтилади.

Ахлоқий баҳолаш – воқеликни турли ҳодисаларини ва кишиларнинг ҳатти-ҳаракатларини маъқуллаш ёки қоралашдир. У яхшилик ва ёмонлик тушунчаларида амалға оширилади.

Ахлоқий ҳиссиёт - инсоннинг жамият, бошқа кишиларға муносабатини ифодалайдиган кечинмалар турини англатади. Масалан, қадр-қиммат ҳисси, бурч ҳисси, ватанпарварлик ҳисси бўнға мисол бўла олади.

Ахлоқий идеал – киши ёки гуруҳнинг интилиши ва ҳатти ҳаракатини белгилаб берувчи намуна, олий мақсад.

Ахлоқий тарбия – инсон фарзандиға тугилганидан то умрининг охиригача инсон нға хос барча ижобий ахлоқий фазилатларни сингдириб, уни барқамол инсон қилишиға айтилади.

Ахлоқшунослик – юксак ахлоқий фазилатли, ахлоқий қамолотни узида мужассамлаштирган етук инсонларни воъға етказиш ва тарбиялашға хизмат қилишдан иборат вазифани бажаришликни мақсад қилиб қуяди.

Ижтимоий онг жамиятдаги сиёсий, ҳуқуқий, ахлоқий, фалсафий, диний, эстетик қарашлар кечинмалар шаклида номоён бўлади.

Ахлоқий-ҳуқуқий қоидалар, этика назариялари ижтимоий онгнинг боша шакллари билан қамбарчас алоқада, боғланишда, муносабатдадир.

Ахлоқ – ҳуқуқ қоидалари сиёсат, ҳуқуқ, фалсафа билан айнаикса яқин ва узаро алоқададир.

Ахлоқ-ҳуқуқ, эстетика, педагогика билимлари, тиббий, ҳусусан гигиена билан алоқададир.

Шуни алохида таъкидлаш керакки, албатта ҳар қайси ижтимоий онг шаклларининг узиға хос хусусияти, вазифалари бор. Бирок, улар бир-бири билан ҳамроҳ, умумий муштарак вазифа-тарбия вазифасини ечишға хизмат қилади.

Ахлоқшуносликнинг ижтимоий онгнинг узиға хос сифатидан урин ва аҳамияти шундан иборатки, у бошқа ижтимоий онг шакллари ахлокий-хулки қоидалар, ахлоқ-хулқ нормаларини белгилаб беради. масалан, илғор, тараккийпарвар, прогрессив ахлоқ нормалари бошқа ижтимоий онг шакллариға, шу жумладан, таълим-тарбияға ижобий таъсир қурсатади. Консерватив ва реакцион ахлоқ-хулқ нормалари жамиятда, оилаға, инсонға, шахсға, таълим – тарбияға салбий таъсир қурсатади ва салбий роль уйнайди.

Шунинг учун ахлоқ, ахлокий онг муаммоси ҳамма вақт долзарб муаммо бўлиб қолган.

Тарбияси, ахлоқи-хулки бузиқ инсондан, ёшлардан нима кутиш мумкин?

Ахлокий онг ижтимоий ҳаёт билан ҳамбарчас боғлиқдир. Инсон ижтимоий ҳаётдан ташқарида экан, унда ахлокий онг шаклланимайди, чунки у шахс бўла олмайдди. Ахлоқшунослик ижтимоий муҳит асосида табиатда, жамиятда ва инсон тафаккурида содир бўлаётган жараёнлардан фалсафий ҳулосалар чиқаради. Ахлоқ ижтимоий ҳодиса бўлиб, уз мазмунини ахлокий онг, ахлокий қарашлар, ахлокий муносабат, ахлокий тарбия қоби тушунчалар орқали ифодалаб боради. Ахлокий идеал орқали уз мақсади, орзу-истакларини рўйбга чиқариш мақсад қилиб қўйилади. Ахлокий маданият орқали эса қишлоқлардаги ахлокий қарашлар, ғоялар, ички қечинма ва ҳиссиётларнинг қай даражада англашганлиги аниқланади.

Демак, ахлоқшунослик фан сифатида шаклланиб ижтимоий таракқиётда узининг мазмуни ва моҳиятини қенгайтириб боради.

Чунки, унга ижтимоий муҳитнинг таъсири бўлади. Ахлоқ ижтимоий онгнинг шакллари билан бири бўлиб, ижтимоий ҳаётдаги барча жабҳаларини қамраб олади, ҳаётда тақланган тажрибалар асосида уни бойитиб боради, ижодий ривожлантиради. Бусиз жамиятнинг ижтимоий қамолотини тасаввур қилиш мумкин эмас. Унинг мазмунида барқамол авлодни тарбиялаш вазифа қилиб қўйилади.

ХУЛОСА. Ахлоқ ижтимоий онг шакллари билан бири бўлиб, жамиятдаги барча қишлоқларға хос бўлган жараёнларни қамраб олади, улар инсон ижтимоий ҳаётдаги ҳатти-ҳаракатлари, қишлоқ-қишлоқлари, узаро бир-бириға ҳамда ижтимоий бирлашмаларға бўлган муносабатларнинг ифодалайди ҳамда тартибға солиб, инсонлар ҳаётида тарбияловчи омил сифатида муҳим аҳамиятға эға.

1.4. Ахлоқшунослик ижтимоий – фалсафий фанлар билан узаро алоқадорликда ривожланиб қолмоқда. Ахлоқшунослик фанининг моҳияти ва мазмунини очиқда бошқа ижтимоий фанларнинг таъсири бениҳоя қаттадир. Фанларнинг узаро алоқадорлиқсиз фалсафий мушоҳада қишлоқиб бўлмайди. Масалан, ахлоқшуносликни нафосатшунослик билан алоқаси қадимий бўлиб, узиға хос хусусияти билан ажқалиб туради. Инсоннинг ҳар бир ҳатти-

харакати ахлокийликка ва нафосатшуносликка тегишли булади. Муайян ижобий фаолият уз мазмунида эзгулик (ички гузаллик), ҳам нафосат (ташки гузаллик) хусусиятларини узида мужассам килади. Энг кадимги файласуфлар Сукрот, Афлотун, Форобийлар куп холларда ахлокийликни ички гузаллик, нафосатни ташки гузаллик тарзида талкин этганлар.

Саодатномада: «Инсондаги гузаллик туйгуси бамисоли гунча булса, унинг мумтоз хулки, одоби бу гунчанинг Хусн жамолидир. Бу фазилятлар бр-брларини безайдилар ва бойитадилар», - деб таъкидланади. Ахлоқшуносликни нафосатшуносликдан ажратиб булмайди. Санъат нафосатшуносликниг асосий тадқиқот объекти булсада, хар бир санъат асарида ахлоқнинг долзарб муаммоси кутарилади. Демак, эстетика урганаётган хар бир бадиий асар, маълум маънода ахлоқшунослик нуктаи-назаридан ҳам тадқиқ этилади.

Зеро улуг рус ёзувчиси Л. Толстой айтганидек: «Санъатнинг икки каноти булади. Бири – гузаллик булса, иккинчиси – ахлоқдир».

Ахлоқшунослик сиёсатшунослик билан ҳам узвий боглиқдир. Чунки, сиёсий кураш карама-карши ахлокий коидалар ва талаблар курашини таказо этади. Сиёсат кай даражада ахлокийлик касб этса, шунчалик у оқилона булади.

Ахлоқшунослик билан диншунослик узаро алоқадорликда булиб, хар иккаласи ҳам ахлокий мезон муаммосини хал этишга қаратилади. Дин ҳам ижтимоий онг шаклларида бири булиб, умумжаҳоний динлар вужудга келганга қадар мавжуд булган урф-одатлар ва қадриятлар, муайян диний қонун-қоидаларга, муқаддас диний қитобларга қатта таъсирини утқазган. Қуръони Қарим, Ҳадиса Шариф, Ижмоъ ва муайян мезонлар ва талаблар мусулмон Шарқи миллатлари ахлокий даражасининг шаклланишида қатта аҳамият касб этган. Шунингдек, қомил инсон муаммоси хар иққала фан учун умумий ҳисобланади. Фарқи, шундаки ахлоқшунослик бу муаммога замонавий тарбия нуктаи-назардан ёндошади.

Ахлоқшунослик ҳуқуқшунослик билан ҳам диалектик алоқадорликдадир. Ахлоқ меъёрлари билан ҳуқуқ меъёрлари моҳиятан ва жамоатчилик асосидаги ҳуқуқ, ҳуқуқни эса қонунлаштирилган ахлоқ деб аташ мумкин. Ахлоқшунослик билан ҳуқуқшуносликнинг тадқиқот объектилари қуп жихатдан ухшаш, факат ёндошув усули нуктаи-назаридан фарқ килади. Ҳуқуқ меъёрларининг бажарилиши, одатда махсус адлия идораларидаги лавозими кишилар орқали, мажбурий санкциялар воситаси орқали йулга қуйилади, ахлоқ меъёрлари эса умумий қабул қилинган миллий урф-одатлар жамоатчилик фикри ёрдамида, алоҳида белгиланган кишилар томонидан эмас, балки муайян ижтимоий гуруҳ, ҷамият томонидан амалга оширилади.

Ахлоқшунослик педагогика фани билан ҳамбарчас алоқада. Педагогикадаги шахсли шакллантириш, тарбиялаш, таълим бериш жараёнларини, тарбиялаш, таълим бериш жараёнларини панд-насихатларсиз, одобнома дарслиқларсиз тасавур қилиб булмайди. Ахлоқшунослик узининг назарий ва амалий жихатлари билан, педагогиканинг асоси ҳисобланади.

Маориф тизимидаги таълим-тарбия ҳам кадамда ахлокий тарбия сифатида номоён булади.

Кадимги даврданок ахлоқшунослик рухшунсолик (психология) билан алоқада булиб келган. Бу икки фан ҳам кишилар хатти-харакати, феъл-атвори ва майл-истакларини урганади. Рухшунослик у ёки бу хатти-харакат, феъл-атвор, сабабий асос (мотив) ларнинг рухий табиати, шаклланиш шарт-шароитларини очиб беради, ахлоқшунослик эса рухшунослик тадқиқ этган ҳадисларнинг ахлокий аҳамиятини тушунтиради.

Ахлоқшунослик социология фани билан алоқада булиб, бу иккала фан ҳам инсон фаолиятини бошқаришнинг ижтимоий томони – ахлоқни урганади. Лекин, ахлоқшунослик социологияга нисбатан кенг тушунчадир. Социология, жамиятдаги инсонларнинг оммавий хатти-харакатлари ва уларнинг қонуниятларини фақат муайян ижтимоий тузум ёки давр доирасидан чиқиб, инсон ахлоқининг юксак ютуғи сифатида келгувчи даврлар учун ҳам тарихий, ҳам ахлокий аҳамият касб этган шахсий, истисноли хатти-харакатларни ҳамда уларнинг сабабий асосларини урганади. Ахлоқшунослик сиёсатшунсолик фани билан ҳамбарчас боғлиқдир. Сиёсат давлат ишлари, фаолияти билан шугулланар экан, давлат ишларидаги ҳар бир жараёнда ахлоқ, одоб, ҳуқуқ эътиборга олинади. Давлатда ички ва ташқи сиёсат номоён булади. Бу жараён зиддиятли утади. Сиёсат қай даражада ахлоқийлик касб этса, шунчалик у оқилона булади. Сиёсатда фаолият қурсатадиган ҳар бир жараён, фаолият одоб орқали амалга ошиши керак. Раҳбарлик одоб, партиявий одоб, этикет сингари ахлоқшуносликнинг муомила маданияти доирасига қирувчи махсус соҳалар ҳам сиёсатшунослик билан ҳамбарчас боғлиқ.

Ахлоқшунослик экология фани билан ҳам алоқадорликда. Ахлоқшунослик қупроқ инсоннинг ўзи, ўзгалар ва жамият олдидagi мажбуриятларини этиш билан шугулланган, унинг табиатга бўлган муносабатини четда қолдириб келган. Бугунда табиатга бўлган инсоннинг муносабати ачинарли ҳолдадир. Табиатнинг экологик мувозанати бузилди. Экологик бўҳрон экологик манзарани бузди. Эндиликда глобал (умумбашарий) муаммолар қупроқ одамларнинг ижтимоий-ахлоқий нуқтаи назарларига боғлиқ эканлиги маълум булиб қолди.

Ҳозирги кундаги экологик муаммоларни бартараф этишда ахлоқ, муҳим роль ўйнайди. Инсонларнинг табиатга бўлган муносабатидан экологик ахлоқшунсолик майдонга келди.

Ахлоқшунослик миллий истиқлол гоёси билан ҳам ўзаро алоқадорликда булиб, унинг илдизи қадимги тарихга бориб такалади. Миллий мафкура тизимида ахлоқий гоёлар албатта ўз унига эга булади, ахлоқий гоёлар замирида миллий мафкура гоёлари ётади.

Ахлоқшунослик фани жамият аъзолари ва ҳар бир фуқарога миллий истиқлол гоёсини сингдириш воситаси сифатида қатта аҳамият бахш этади. Ахлоқшунослик миллий истиқлол гоёсини ахлоқий англаш воситасида рўёбга чиқадиган тамойиллар сифатида олиб қарашди.

ХУЛОСА. Ахлоқшунослик фани билан бирга ижтимоий фанлар билан диалектик алоқадорликдадир.

1.5. Мустакил Ўзбекистоннинг сиёсий-иқтисодий ва маънавий вазифаларини ҳал этиш, келажақда Ўзбекистонни буюк давлатга айлантирувчи ҳар бир фуқаросининг, айниқса ёшларимизнинг ахлокий онги, фаолияти ва тарбияси даражасига боғлиқ. Бинобарин Ўзбекистон Республикаси ҳажжатларида, Вазирлар Маҳкамасининг қарорларида, Президентимиз асарлари ва нутқларида ахлоқ одоб масалари ва муаммоларига муҳим аҳамият берилмоқда. Жумладан, «Ўзбекистон XXI асрга интилоқда» асарида «Биз фарзандлаимизнинг баркамол рухий дунёси учун, уларнинг маънавий-ахлокий жихатдан етук, жисмонан соғлом бўлиши учун доимо қайгуришимиз, қурашмоғимиз зарур», деган муҳим вазифани қўйди. Жамиятимиз олдида ёшларнинг онги, рухияти ва қайфиятини миллий истиқлол гоёси билан таъминлаш, ёшларнинг ахлокий даражасини юксалтириш ва ҳар томонлама қамол топган замон кишиси тарбиясини назарий асослашдек улкан вазифалар турибди. Бу вазифалар факат ахлоққа янгича ёндашувлар асосидагина амалга ошириш мумкин.

Мана шундай ёндашувларнинг бири - миллий гоё ва мустакиллик мафқурасига эътиборни қўйиш билан боғлиқдир. Қомил инсонни етук шахс бўлиши учун барча ахлокий фазилатларни мужассам этган кишиларни шакллантириш ва тарбиясини талаб этади.

«Миллий гоё ва истиқлол мафқураси ҳақида гап борар экан, деб таъкидлади Президент И.А.Қаримов, - биз нихоятда кенг қамровли, мураккаб, серқирра, инсоният тарихида аниқ ва муқаммал ифодали, тугал намунаси ҳали-ҳануз яратилмаган, тушунчаларни узимизга тасаввур қилишимиз керак деб уйлайман. Бу тушунчалар Ватан раънақи, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги қоби юқсак гоёларнинг маъно-мазмунини теран англаб етишга хизмат қилади». (Миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон», 2000, 6-бет).

Мафқура ахлоқ қоби, ахлоқ билан ёнма-ён туриб, инсонни маънавий парвозларга даъват этувчи ботиний қуч ҳисобланди.

Демак, ахлоқшуносликнинг жамият ижтимоий-иқтисодий ва маънавий ҳаётидаги урни бекиёсдир.

Ҳозирги кунда ахлоқшунослик умумжаҳон глобал муаммоларни ҳал қилишда катта аҳамият баҳшида этмоқда. Бу муаммолардан бири ахлокий муҳит – «этофсфери» яратишлиқдир. XIX аср охири ва XX аср бошларида илмий-техника таракқиёти, унинг юқсак босқичи бўлиш илмий-техника инқилоби натижасида биосфера (ҳаёт қобиғи) ичида неосфера (ақл қобиғи) – техникавий муҳит яратилди. Бугунда техника инсонларнинг яшаш муҳитига айланиб қолди. Ҳозирги кунда инсон узи яшайётган бутун бошли сайёрага уз таъсирини қурсата бошлади. Инсон биринчи марта улкан геологик қуч бўлиб майдонга чиқди. Инсоний тафаккур биосферадаги узғаришларнинг асосий сабабига айланди. Буюқ рус олими, академик В.Н.Вернадский неосферанинг қашфиётчиси бўлган. Бу қашфиётларнинг тафаккур илмида берган ижобий томонлари билан бирга салбий оқибатларга олиб қелиши ҳам эътибордан

четга колмади. Атом, водород, нейтрон бомбаларининг кашф этилиши, ядро каллакли ядроларни яратилиши ана шундай салбий ходисадир.

Неосферанинг пайдо булиши билан табиат мувозанати бузилди, кимёвий захарланишига олиб келди. Бу эса хозирги кунда тирик организмларнинг, усимликларнинг, хайвонларнинг купгина турларини жисманан йук булиб кетиш арафасида турибди.

Бу экологик муаммоларни бартараф килиш учун атроф мухитни кимёвий захардан тозалаш эмас, балки ХХI аср кишиси онгини технократия захридан фориглантиришни таказо этади. Инсон келажакда узини ва яшаб турган сайёрасини мукаррар халокатдан куткариш учун ХХ I асрдан бошлаб этосфера даврига утиш керак, техникавий мухитни заруриятга айлантириш керак.

Мухим муаммолардан яна бири биологик ахлоқшуносликдир. Бу ходиса бир неча ун йилликлар ичида соф табиат муаммосидан ахлокий муаммога айланди. Сунъий буйрак, сунъий юракнинг бир кишидан иккинчи кишига утказилиши мисол булади.

Биологик ахлоқшунослигида, купчилик маълум булган – аборт булиб, жонлини жонсиз килиш, тирик организмни тирикликка булган хукукидан махрум этишдир...

Ахлокий нуктаи назардан улим энг улкан ёвузлик хисобланади. Баъзи бир рахбарларнинг хукмронлиги даврида минглаб, миллионлаб кишиларни ҳақ ёки ноҳақ катл этилиши, катагон йилларида ноҳақликлар, шурулар тузуми даврида Ўзбекистонда утказилган «Пахта иши» деб номланган катагон пайтида отишга ҳукм килинганларнинг такдири бунга чқкол мисол булади.

Демак, хозирги кунда Ўзбекистон Республикасининг ижтимоий-иктисодий ва сиёсий ҳаётида ижтимоий-гуманитар ва бошқа фанлар олдида улкан вазифалар турибди. Бу вазифалар ичида ҳар бир инсонни, шу жумладан, ёшларни маънавий камолот сари етаклаш, ахлокий жихат етук кишилар килиб тарбиялаш вазифаси турмоқда. И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Бирон бир жамоит маънавий имкониятларини одамлар ичида маънавий ва ахлокий кадриятларни ривожлантирмай ҳамда мустаҳкамламай туриб уз истикболини тасаввур эта олмайди». (Каранг: И.А.Каримов. Ўзбекистон ХХI аср бусагасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараккиёт қафолатлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997, 137-бет).

Мустакил Ўзбекистоннинг буюк давлат булишида маънавий-ахлокий омиллар муҳим рол уйнайди. Маънавий–ахлокий омилларни шакллантиришда Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тугрисида» ги қонун ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури» да қуйилган талабалар ва вазифаларни бажариш катта аҳамиятга эгадир. «Кадрлар тайёрлаш соҳасидаги давлат сиёсати, - деб таъкидланади кадрлар тайёрлаш миллий дастурида, - инсонни интеллектуал ва маънавий-ахлокий жихатдан тарбиялаш билан узвий боглик булган узлуксиз таълим тизими орқали ҳар томонлама баркамол шахс-фуқарони шакллантиришни назарда тутати».

(Каранг: Баркамол авлод – Ўзбекистон тараккиётининг пойдевори. Тошкент, «Шарк», 1997, 42-бет).

Хулоса. Ахлоқшунослик фанининг тадқиқот доираси кенг қамровли бўлиб, бахс мавзuida асосий эътибор инсон фаолияти эканлиги, инсондаги ҳулқ, одоб, ахлоқнинг ижтимоий ҳаётида тутган урни, ахлоқшунослик бошқа фанлар билан бўлган алоқадорлиги, Ўзбекистон Республикаси мустиқиллигини мустиқкамлашда ахлоқий онгнинг урни ва роли каби масалаларга тухталди.

1-мавзу бўйича назорат саволлари:

- 1. «Ахлоқшунослик» ибораси нимани аңглатади?**
- 2. Одоб нима?**
- 3. Хулқнинг одобдан фарқи нимада?**
- 4. Ахлоқшунослик қайси ижтимоий фанлар билан яқиндан алоқадор?**
- 5. Экологик тарбияни тушунтиринг?**
- 6. «Этосфера» нима?**
- 7. «Биосфера» ва «неосфера» ҳақида тушунча беринг?**
- 8. Биологик ахлоқшунослик деганда нимани тушунаси?**
- 9. Ҳикмат одоби ва хизмат одоби ҳақида тушунча беринг?**
- 10. Замонавий ахлоқшунослик олдида қандай муҳим вазифалар мавжуд?**

Таянч ибораларнинг изоҳли лугати:

- 1. Ахлоқшунослик – ахлоқнинг келиб чиқиши ва моҳиятини, қишлоқ жамиятдаги ахлоқий муносабатларини урганадиган фан.**
- 2. Этика – юнонча *teitica* сўз бўлиб – одат, одоб маъносини билдиради.**
- 3. Одоб – арабча «адаб» сўзининг қўлиги бўлиб – ҳулқ, атиор, юриш-туриш маданиятининг ташиқи ва ички жиҳатларини ифодайлайдиган тушунча.**
- 4. Хулқ-инсоний ҳатти-ҳаракатларнинг мажмуи.**
- 5. Ахлоқ – арабча ҳулқ сўзининг қўчилиқ, лотинча «*mores*» сўзидан олинган бўлиб, одоб, атиор, феъл деган маъноларни аңглатади. Мораль русча сўз бўлиб, ахлоқ деган маънони билдиради.**
- 6. Неосфера – юнонча сўз бўлиб, ақл қобиғи маъносини аңглатади. Биосфера юнонча сўз бўлиб, узбекча «ҳаёт шари» деган маънони аңглатади.**
- 7. Этосфера – юнонча сўз бўлиб, ахлоқий муҳит маъносини аңглатади.**

- 8. Биологик ахлоқшунослик –табобат муаммоси биологик муаммога айланиши, сунъий юрак, сунъий буйракни куйилиши.**

2-мавзу: Кадимги дунё ахлоқшунослиги. Урта аср мутафаккирларининг ахлокий карашлари. (2 соат)

Режа:

- 1. Кириш. Кадимги Шарқда дастлабки ахлокий таълимот. «Авесто» - кадимги дунёнинг ахлокий таълимоти.**
- 2. Кадимги Хиндистон ва Хитойда, Юнонистон ва Румда ахлокий таълимотлар.**
- 3. Урта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқшунослигидаги асосий йуналишлар ва таълимотлар.**
- 4. Темур ва темурийлар даври ахлоқшунослиги.**
- 5. Урта асрлар ва уйғониш Оврупа мамлакатларида вужудга келган ахлокий таълимотлар.**

Таянч иборалар:

Эзгулик, ёвузлик, фазилят, иллат, рух, ихтиёр эркинлиги, изтироб, адолат, донишмандлик, дустлик, тасаввур, ҳаёт ва мамот, муҳаббат, ният, кадр-киммат, лаззат, фазилят, мақсад, восита, ақл, панднома.

Адабиётлар:

21, 1, 13, 4, 5, 6, 7, 11

2.1. Ҳар қандай илмнинг тарихисиз назарияси бўлмайди деган фикр ахлоқшунсоликка ҳам тааллуқлидир. Зеро ахлоқшунослик таърифи ахлокий тафаккурнинг вужудга келиши ҳамда унинг таракқиёти тарихини урганади. Маънавий мероснинг улкан қисми бўлган ахлоқи таълимотлар, ҳикматлар, панд-угитларни замонавий жамият ҳаётига тадбиқ этиш ва тарғиб қилиш йулларини таҳлил этади. Айни пайтда ахлоқшунсоликнинг тарихи амалий ахлоқ деб аталадиган қисмини ташкил этади.

Ахлокий илм, ахлокий таълимотлар ҳақида фикр юритганда тарихийлик ва мантикийлик нуктаи-назаридан қараш мақсадга мувофиқдир. Президентимиз И.А.Каримов узининг «Тарихий хотирасиз келажак йук» деган рисолида: «Ҳозир Ўзбекистон деб аталувчи ҳудуд, яъни бизнинг Ватанимиз нафакат Шарқ, балки, умумжаҳон цивилизация бешикларидан бири бўлганлигини бутун жаҳон тан олмоқда. Бу қадимий ва табаррук тупроқдан буюк алломалар, фозилу фузалолар олиму уламолар, сиёсатчилар, саркардалар етишиб чиққан», - деб таъкидлади. (Қаранг: И.Каримов. тарихий хотирасиз келажак йук. Тошкент, «Шарқ», 1998 й, 3-бет).

Қадимги Шарқ дастлабки ахлокий таълимотларнинг бешиги ҳисобланади. Бундан уч ярим минг йил аввал дунёда биринчи ёзув пайдо бўлиб, бу ёзувлар миҳ хатда, чил тахталарда ёзилган мақол ва маталлардир. Масалан, Сомир (Шумер) алқовларида (гимнларида) барча бош маъбудалар эзгулик, адолат, ҳақиқат ва яхшилик тарафдорлари бўлганлиги учун мадҳ этилган.

Куёш маъбуди Уту ахлокий меъёрларнинг бажарилишини махсус кузатиб турган.

Маъбуда Натше эса баъзи матнларида хакикат, адолат ва шафкат хомийси сифатида тасвирланган.

«Ме» деб аталган конунлар руйхатида олам ҳаракатини тартибга солиш, унинг тухтовсиз ва уйган булишини таъмилаш мақсадида юкоридаги ахлокий фазилатлар билан биргаликда «ёлгон», «нифок», «гина», «кудрат», «куркув» тушунчалари ҳам урин олган.

Бобилонда «Гильгамет» эпоси вужудга келди. Бобил подшоши Хаммурани адолат ва хакикат хомийси сифатида Конунлар мажмуасини ишлаб чиқди. Унда заифлар, етм-есир ва камбагалларни адолат тамойили асосида химоя қилиш асосий мақсад қилиб қўйилган.

Қадимги Мисрда «Моййитлар» китоби катта аҳамиятга эга бўлди. Китобда ахлоқ билан диний эътиқодни уйғунлашиб кетганлигини қўриш мумкин. Қадимги Мисрда одоб – ахлоқ масалалари қўпроқ узига ҳос пандномаларда ифода этган. Улар орасида «Пхатотеп уғитлари» бизгача етиб келган Пхатотип (вазир) урнига 37 та насиҳатдан иборат пандномани ёзади. Унда уша давр ахлоқни конун – қиодалари, узини тутиш, муомила одоб масалалари қўтарилди. Пандномаларда ахлоқшуносликнинг ибтидоси **Самода** деб тушунтирилади. Асосий талаб Миср фиръавнларга (подшо) ларга хизмат қилишлик, ҳурмат билан қараш қаби гоёлар қўтарилади. Пандномаларда инсоннинг тиришқоклиги, меҳнатсеварлигини мадҳ этувчи жуда қў доно ҳалқ мақолалари келтирилган. Қадимги дунёнинг ахлокий таълимотида «Авесто» китобининг урни ниҳоятда каттадир.

Қадимги Турон ва Эрон заминида зардуштийлик динининг вужудга қелиши билан ахлокий тафаккур тараккиётида уз таъсирини қўсата бошлади. Қадимги Ҳоразмда яратилган зардуштийликнинг муқаддас китоби «Авесто» китобида ахлокий фазилатлар ва иллатлар санаб қўтилади, талқин этилади.

Унда зардуштийлик илоҳи Ахура-Мазда – эзгулик, Аҳриман эса ёвузлик тимсоли сифатида номоён бўлади, эзгулик ва ёвузлик, ёруглик ва зулмат, ҳаёт ва мамот уртасидаги абадий қўрашнинг ибтидоси ақс этган. «Авесто» даги талқинлар инсоннинг реал ҳаёти билан боғлиқ экани диққатга сазовордир. Ундаги эзгулик қўри – яратувчилиқ, ижодқўрлик қўввати, ёвуз эса бўзиш ва бўзгунчилиқ қўри тарзида номоён бўлади.

Ахура-Мазда қиёфасидаги бу эзгулик – ҳаёт рамзи, ерни инсон, ҳайвонот ва набобат билан бойитади, инсон улрни соғлиқ, қўч-қўдрат, бхт, шодлиқ, умид, ишонч, гузаллиқ, фаровонлиқ ёрдамида мунаввар қилади.

Аҳриман қиёфасидаги ёвузлик эса қўроқчилиқ, очарчилиқ, қасаллиқ, моллар қиргинини, жисман ва қўхан ҳалоқат синғари одатларини қелтириб чиқаради. «Авесто»да инсон олиё жонзот тарзида талқин этилади. Табиатда барча неъматларни севиш, ардоқлаш инсонинг муқаддас бўри ҳисобланади. Озодлиқ, тозаллиқ гиғиена тушунчадан ахлокий ва илоҳий тушунча даражасига қўтарилади: сувни, атроф-мўхитни тоза тутиш, жониворларга, ҳўсўсан итга учи уткир суёқ ёқи қайноқ овқат бермаслиқ – уларга нисбатан

шафкатни англатади.: инсон шафкатли булиши керак. Буларнинг хаммаси «Авесто» да экологик ахлоқшуносликнинг дастлабки куртаклари мавжудлигини курсатади.

«Авесто» даги баъзи бир урф-одатлар ва иримларнинг ҳозирги кунда ҳам сакланиб қолганлигини куриш мумкин. Исирик тутатиш, қурбонлик учун суйилган теон қалласини даврадаги утоғасилар (энг обрӯли кишилар) олдига қуйган одатлари ҳамда севимли Навруз байрамимиз фикрларимиз далилидир.

ХУЛОСА. «Авесто» китоби аجدодларимизнинг ахлокий-эстетик қомуси, қадимий урф-одатларимизнинг узига хос, абадиятга дахлдор мажмуа сифатида қимматлидир.

2.2. Қадимги Шарқ ахлоқшунослигида Қадимги Хиндистонда ахлокий тафаккури алоҳида уринга эга. Хиндистонда илк ахлокий фикрларнинг пайдо булиши эрамиздан аввали икки минг йиллик охири ва бир минг йиллик бошларига тугри келади. Қадимги Хиндистонда ҳам диний ва дунёвий таълимотлар вужудга келиб, унда итоатқорлик, жасурлик, оламдан азоб-уқибатларга буйсуниши, сабр-тоқат билан фаолият қурсатиш қабилар тарғиб қилинган. Қадимги Хиндистон фалсафаси, диний-ахлокий қарашларини урганишда «Веда» деб аталадиган диний туплам, иккита қатта эпик достони – «Рамаяна» ва «Махобхарата» ҳамда Абу Райхон Берунийнинг «Хиндистон» асари муҳим рол уйнайди.

«Веда» деган муқадас қитобда хинд халқининг дини, афсоналари, урф-одатлари, поэзияси, илк фалсафий тасаввур ва билимларни урганиш учун қуп материаллар беради.

«Веда» лар худоларга, табиатнинг илохий қучларига қаратиб айтиладиган гимнлар (мадхиялар), дуолар туплами булиб, ахлокий қаралашларини қуртаклари акс эттирилган.

Ведачилиқ ахлоқшунослигидаги энг қадимги Хиндистонда яшайдиган халқларни турт табақага – варнага булади: брахманлар (қохинлар), қшатрийлар (қарбийлар), вайшчилар (деҳқонлар, қосиблар), шқудралар (қуллар). «Ману қонунлари» да ёзилишича, брахманларнинг машғулотитаълим бериш, Ведани урганиш, қурбонлик қилиш, садақа улашиш, тухфалар олиш, қшатрийлар фуқароларини қуриқлайдилар, вайшчилар, қорва, тижорат, судхурлик, деҳқончилиқ билан шугулланадилар: шқудралар-қуллар булиб, уларнинг мулки булмаган.

Брахманлар юқсак ахлоққа эга булган одамлар, деб ҳисобланган. Шқудралар тубан ахлоқ эгалари деб номланган.

Қадимги Хиндистонда буддқачилиқ таълимоти муҳим рол уйнаган. Бу таълимотга қура, инсон изтироблардан қутулиш йулини излаш керак. буддқачилиқнинг қискача баёни қуйидагилардан иборат:

1. Бу дунёдаги ҳаёт изтиробларга тула;
2. Бу изтиробларнинг сабаблари бор;
3. Бу изтиробларга барҳам бериш мумкин;
4. Изтироблар барҳам беришга олиб борадиган йулар мавжуд.

Буддханинг туртинчи хакикати айникса, ахлоқшунослик нуктаи-назаридан муҳим. Буддха таълимотида инсонда саккиз фазилат номоён булиш керак:

1. Тугри карашлар
2. Тугри журъат
3. Тугри хатти ҳаракат
4. Тугри нутқ
5. Тугри ҳаёт
6. Тугри жаҳд-жадал
7. Фикрни тугри йуналтириш;
8. Диккатни тугри қаратмоқ.

Саккиз йул бир-бирин таказо этувчи уч омил – билиш, хатти-ҳаракат ва диккати бирлигидан иборат. Билим ва ахлоқ яхлитликка эга; фазилат билимдан (иллат эса билимсизликдан) келиб чиқади. Бу ахлокий комилликка етишишнинг тугалланган концепциясидир.

Буддхачилик нафакат Хиндистонда, балки Қадимги Хитойда ҳам уз мавқеини эгаллади. Қадимги Хитойда ахлоқшуносликка оид муаммоларнинг шаклланиши эрамиздан аввалги II минг йиллик урталарига тугри келади. Бу муаммолар конфуцийлик, даочилик, Мо-ди, Ян Чжу таълимотларида уз ифодасини топган.

Дао-универсал қонун маъносини англатади. Дао-«йул», «тараккиёт», «дунё негизи» деган маъноларни англатади. Даочилик таълимотининг асосчиси Лао-Цзи (Милоддан аввалги IV-V асрлар) йирик номоёндаси Чжу-ан-цзи (милоддан аввалги 369-286 йиллар) ҳисобланади. Даочилар – дунё абадий ҳаракат ва узгаришда булади, деб тушунтиради.

Даочилар халқ билимдон бўлса, уни бошқариш қийин булади, ақл ва донолик тарқ этилса, халқ бахтли яшайди, деб тушунтиради. Улар маърифатдан, фандан воз кечишликни тарғиб қилдилар.

Даочиликда уз яқинига меҳрли булишни, ҳамма нарсани кечиришни, ёмонликка қаршилиқ қилмасликка, иродани буйсундириш, пассивликни тарғиб этиш, ахлоқнинг асосий тамойиллари деб қурсатилади.

Даочиликнинг милоддан олдинги 561-479 йилларда яшаган конфуцийликнинг ахлокий идеали –цзюн-цзи-ҳимматли жумард. Унинг юксак фазилатлари – фидойилик, софдиллик, адоқат, адолат. У муомила бобида мулойим, юксак мартабаларга ҳурмат билан мурожаат қилади, халққа нисбатан эса ҳимматли, адолатли муносабатда булади. Конфуцийлик таълимотида асосий эътибор инсонийлик фазилатларига қаратилади. Улар инсонийликни аслзода, оқсуякларга ҳос фазилат деб, оддий одамлар ростгуйлик, олийжаноблик, маърифат, жасурлик нима эканлигини белгилайди, деб тушунтирган.

Қадимги Юнонистонда фалсафий фикрлар, ахлокий қарашлар тараккий эътиб, жаҳон фалсафасида муҳим урин эгаллайди.

Қадимги Юнонистонда яшаган файласуф ахлоқшунослардар бири, Сократнинг кичик замондоши Демокрит (э.авв. 450-370 й) булиб

донишмандликни энг кичик фазилат, аклини эса ахлокий хатти-харакат мезони деб билади.

Донишмандликни ахлокли, нодонни ахлоксиз одам сифатида таърифлайди. Демокритнинг фикрича, инсон учун хаётдаги биринчи устоз эҳтиёж ва талабдир. У инсоннинг ички дунёси, хатти-харакати, номусли ва номуссиз одамлар, хаё ва ишонч, нодонлик, бахт каби тушунчаларга тухталади. Демокрит фикрича, ахлоқ инсон табиатидан келиб чиқади, деб тушунтиради.

Кадимги юнон фалсафасида Сукрот (эр.авв. 470-399 йиллар) ахлоқ соҳасида алоҳида мактаб яратди. Сукрот Конфуцийга ухшаб ахлоқ билан ҳуқуқни булинмас яхлитликда олиб қарайди: нимаки қонун бўлса, уша адолатдандир, дейди. Унинг фикрича, инсондаги умумий фазилатлар Худо томонидан яратилган. Умумий фазилатлар хусусий фазилатдан келиб чиқади. Булар: жасурлик, донолик, муътадиллик, адолат ва бошқалардир. Сукрот ахлокий тенгсизликни оклайди.

Кадимги юнон файласуфи Афлотун (Платон) (эр.авв 427-349 йиллар) уз устози Сукротга эргашиб, инсондаги ахлоқ ва ҳуқуқни Худо хоҳишига бўйсундиради. Сукрот гоёлар ва рух ҳақидаги таълимотида дунёни гоёлар ва соялар дунёсига бўлади. Унингча, ахлоқнинг манбаи инсондан ташқарида, илохийдир, дейди. У рухни улмас деб ҳисоблайди. Платоннинг гоёлар таълимотига қура, инсонга қуришиб турган, инсон ҳаракат қилаётган дунё, бор-йўғи соялар уйини, ҳақиқий дунёни қуриш учун инсон ақли ожиз. Инсон ҳақиқий дунёнинг факат сояларини қуради, ҳақиқий дунёни инсон қура олмайди, бироқ уша асл борликни қура оладиган мангу улмас рух мавжуд... Лекин унинг факат ақлий қисмигина ана шу дунёга қаратилган... Ахлоқ илохий асосга эга ва ахлокий фазилат инсонга азалдан берилган, дейди. Унинг фикрича – адолат шахсий фазилат эмас, давлатга ҳос фазилат. Платон қарашларида, ахлоқнинг асоси, ахлокий намуна сифатида илохийлик олинади.

Кадимги Юнонистонда яшаб, ижод этган файласуфлардан бири Арасту (Аристотель) (эрадан аввалги 384-322 йиллар) бўлиб, фалсафа, ахлоқшунослик тарихида улкан роль уйнайди. У энг аввал Афлотуннинг идеалистик ахлокий таълимотини танқид қилади. Узининг «Этика» сиёсат, «Никомах ахлоқи» каби асарларида ахлоқ муаммоларини назарий ишлаб чиқишга ҳаракат қилди. Арасту мангу мавжуд гоёлар ҳуқуқронлигини рад этади ва ахлоқшунослик тушунчаларининг илмий таснифи (классификациясини) ишлаб чиқади. Унингча инсондаги барча ахлокий фазилатлар факат инсон фаолиятида номоён бўлади. У ахлокий фазилатларни ижтимоий деб тушунтиради. У ихтиёр эркинлигини ахлоқнинг асоси деб қарайди. Рухнинг тугма хусусият эмаслигини, балки ҳосил қилинадиган сифат эканлигини тушунтиради. Вужуд ва рух яхлитдир, ақлини инсон эмас, инсонни ақл белгилайди, дейди. Инсоннинг анъанавий фазилатлари бўлмиш донишмандлик, мардлик, оқиллик, дустликни Арасту юксак қадрлайди. Одамлар уртасидаги тенгликни тан олмайди, унда тенглик ёд тушунча. У факат инсонлар уртасидаги дустлик ва хайрихоҳликни тан олади.

Кадимги Грецияда яшаган файласуфлардан яна бири Эпикур (э.авв 314-25 йиллар) булиб, ахлоки диндан ажартади. У бахт тушунчасини ахлокининг негизи, деб тушунтиради. Эпикур инсонда танлов ихтиёри борлигини кайд этади. У адолат билан донишмандликка алохида эътибор беради. Бахт ахлокий ва жисмоний соғломликдан юзага келади, дейди. У изтиробдан кочиш эмас, уни енгиш керак, деб тушунтиради.

ХУЛОСА. Кадимги юнон файласуфлари ахлоқшунослик фанида куйилган муаммоларни юкори поғонага кутардилар, унда инсон шахси, унинг хатти-харакатларининг атрофлича тахлил килдилар, тушунтирдилар. Кадимги Румда яшаб утган буюк мутафаккирлар булмиш Цицерон, Лукреций, Кар, Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий, Секст Эмпурий кабилар ҳам ахлоқшунослик фанида Кадимги Юнон файласуфларининг анъаналарини давом эттирдилар.

Тит Лукреций Кар (э. олдинги 99-44 йиллар) Эпикур ахлокий таълимотини давомчиси эди. У рух ва вужуднинг ажралмаслигини курсатиб, акл-идрок, хис-туйгулар хакида фикр беради.

Луций Анней Сенека (милоддан аввалги 15-мелодий 65 йиллар) ёзучи, ахлоқшунос файласуф эди. Унинг «Ғазаб хакида», «Шафкат хакида», «Бахтли хаёт хакида» сингари ахлоқшуносликка доир рисолалари булиб, уларда дунёнинг моддийлиги тан олиб, унда жонли ибтидо бор, уни акл-идрок, башоратини такдирли деб айтиш мумкин дейди.

У инсонлар уртасида ахлокий тенглик бор, деб тушунтиради.

Кадимги Рим ахлоқшунослари бахт, хакикий саодат, фазилат, ижод хакида тухталиб, уларни инсон шакллантиради, деб таъкидлайдилар. Инсон хатти-харакати муаммосини уртага ташлайдилар.

Хулоса. Кадимги Юнон ва Румо файласуфларининг ахлокий карашларида инсон ва унинг хатти-харакатлари, инсон олдида турган масъулиятли вазифалар, инсон одоби, хулки, одоби, ахлокида номоён буладиган жараёнлар атрофлича тушунтирилади.

2.3. Урта асрларга келиб насронийлик Овропа халкларининг ижтимоий-сиёсий ва маданий хаётини черковга буйсундирди, ҳамма сохалар буйича черков назорати урнатилди. Кадимги дунё мумтоз ахлоқшунослиги томонидан уртага ташланган муаммоларни хал этишда мусулмон Шаркида яшаб утган алломаларнинг урни бенихоя катта булди.

Кадимги мусулмон Шаркида ахлоқшунслик икки йуналиш буйича фаолият курсатган: машшойгуйлик ва тасаввуф ахлоқшунослиги.

Урта асрлар мусулмон Шаркида машшойгуйлик ёки, бошқача килиб айтганда, арастучилик окимини буюк араб мутафаккири ал-Киндий бошлаб берган. Унинг асосчиси Туркистончилик комусий аллома Абу Наср ал-Форобий (870-950) хисобланади.

Форобий, Арасту изидан борди. Ахлоқшунсликка доир, «Бахтга эришув хакида», «Давлат арбобининг хикматлари», «Фозил одамлар шахри» асарларида бахт хакида тухталади. Унингча, «Бахт-хар бир инсон интиладиган мақсад, зеро у муайян комиллик хисобланади», - деб

таъкидлайди. Форобий фазилат, хаёт-мамот масалаларига ҳам тухталади. У оила бахтига аёл кишининг безакларга берилиб кетишини каттик коралайди.

Урта асрлар ахлоқшунослигида райлик мутафаккир Абу Бакр ал-Розий (865-925) таълимотида ахлоқшунослик ривожлантирилди. Унинг «Лаззат», «Фалсафий хаёт тарзи», «Рухий табобат», «Бахт ва фаровонлик белгилари» каби китобларида унинг ахлокий карашлари акс эттирилди. У инсондаги хушхулклилик ва бадхулклиликнинг муносабатини таҳлил килди. Ар-Розийнинг ахлокий карашлари, илмий тил билан айтганда, хедонизм (лаззатнинг устуворлигига) ва эвдеймонизмга (бахтнинг устуворлигига) асосланади. Лаззат-изтиробдан кутулиш. Унинг биринчи ёндашувда, дейди. У инсонни ижтимоий мавжудот деб тушунтиради.

Ибн Сино (980-1037) Форобийнинг шогирди булиб, унинг ахлокий карашлари «Ахлоқ илмига доир рисола», «Бурч тугрисида рисола», «Нафси покиза тутиш тугрисида рисола», «Адолат хакида китоб», «Тура жойлардаги тадбирлар» сингари асарларида уз аксини топган. У ахлоқшуносликни фалсафанинг ажралмас кисми у амалий ва назарий кисмидан шаклланади, дейди. Юкорида тилга олинган асарларида иффат, химмат, шижоат, адолат, сахийлик, каноат, катъият, садокат, хаё, камтарлик хакида фалсафий тушунча беради. Уларнинг акси булган – угрилик, алдамчилик, фиску-фасод, нафрат, рашк, адоват, бухтон, иродасизлик, такаббурлик, нодонлик каби иллатлрни тавсифлайди. Ибн Сино «Ишк рисоласи» да комил инсон муаммосини тушунтиради. Унингча, Яратганга мухаббат – одамни комилликка олиб чиқади, дейди. Аллохга мухаббат факат таркидунёчилик билан эмас, балки расмона инсоният хаётида ҳам руёбга чиқади, дейди.

Машшоиййуклик окимининг яна бир вакили Курдобалик (Испаниялик) мутафаккир Ибн Рушид (1126-1199 йиллар) ахлоқшуносликда тараккиётига катта хисса кушган буюк аллома хисобланади. Эзгулик ва ёвузлик уз холича мавжуддир, дейди. И ихтиёр эркинлиги муаммосига ҳам катта эътибор беради.

Унинг фикрича идеал давлатда фукароларга фазилатларни сингдириш ва тараккий эттириш учун икки хил усулни куллашни таклиф килди. Биринчиси – ишонтириш учун, иккинчиси-мажбурий усул. Биринчиси кенг оммани тарбиялаш. Бунинг учун илмий-фалсафий нуткдан фойдаланиш.

Мажбурий усул – ташки душманлар билан курашиш оркали амалга ошади. Бу усулни жиход билан теглаштиради. Унингча, жиход-кофирларга карши олиб боралидаган доимий диний уруш эмас. У доимо тинчлик зарурлигини, урушларга эса баъзан-баъзангина йул куйиш кераклигини айтади. Жиходни факат шариат талаблари нуктаи-назаридан тушуниш мусулмонлар бошига куп офатлар келтирганлигини таъкидлайди.

Шаркда машшоиййуклик окимидан ташкари тасаввуфий ахлокий таълимотлар – окимлар ҳам мавжуд эди. Дастлабки Суфийлардан булмиш Робия ал-Адавийанинг (713-801) Худога муносабати диккатга сазовордир. Бу муносабатини у «Мухаббат» деб атайди ва яратганга эътикод килади.

Аллохга мухаббат жаннатга эришиш воситаси эмас, яъни жаннат максад эмас, максад-Аллох ва унинг мухаббати. Бу ерда шариат ва тарикат

хакида фикр кетади. Шариат исломнинг мохиятини англатадиган дастлабки, ташки-хукукий боскич булса, тарикат унинг ички ахлокий ва юксак боскичдаги куруниш хисобланади.

Тасаввуф ахлоқшунсолигида Хужжат ул-ислом Имом Газзолийнинг (1058-1111) урни бекиёс. Унинг ахлокий карашлари «Ихён улум – ад дин» деб аталган турт жилдлик китобида уз аксини топган. Унда таваккал (хамма насада худога суяниш), Худонинг яккалигига эътикод сифатида талкин этилади ва мухаббат, ихтиёр эркинлиги, тақдир, ният сингари муаммолар билан боғлиқ ҳолда таҳлил қилинади. Унингча, мухаббатбилишнинг маҳсули деб атайди.

Мухаббат замирида Аллоҳга мухаббат ётади, яъни инсоннинг узига, атроф-муҳитга муносабати мухаббат орқали амалга ошади, бу мухаббат турларининг ҳаммаси Аллоҳнинг мухаббатини билвосита қурунишидир. Унинг икки ихтиёр эркинлиги борасидаги карашлари тақдир муқаррар ҳодиса сифатида талкин этилади. Бунда билиш биринчи уринда туради, ихтиёр билимга бўйсунди.

Имом Газзолий ният масаласиг тухталиб, у билим ва ҳаракат қамровидаги сифати деб таърифлайди. Билим ниятдан олдин туради, у ниятини илдири ва шарт хисобланади.

Ҳар бир танганлан ҳаракат уч нарсa – билим, ихтиёр этиш ва қобилият ёрдамида руёбга чиқади. Зеро, инсон билмай туриб – хохламайди, хохламас экан – ҳаракат қилмайди, шунинг учун ихтиёр этмоғи лозим.

Тасаввуф ахлоқшунослигини улкан номоёндаларидан бири буюк юртдошимиз Шайх Азизиддин Насафийдир. (XIII асрнинг ярми XIV асрнинг бошларида яшаб утган). Ахлокий муаммоларни узининг «Зубдат ул-хақойик» (Ҳақиқатлар қаймоғи), «Инсон қомил» (Қомил инсон) қаб асарларида баён этган Насафлик бобоқолонимиз Арасту изидан боради, қомил инсон ҳақида фикр қурилади. Унингча, қомил инсон, энг аввало юксак ахлоқ эгаси: унинг ердаги вазифаси ҳалоллик ва ростқуилиқни қарор топтириш, ёмон расм-русумларни йуқотиш, яхши, эзгуликка бошлайдиган қонун – қондаларни қорий этиш, одамларни Худо томон даъват қилишдир. Бу даражага етишиш учун эса инсон узини англаб етиши қарак. Унинг айтишича узини англамаган қиши ҳеч нарсани англамай дунёдан утади. Узини англаш учун инсон қайрили суз, қайрили иш, қайрили ҳулк, маърифатли иш қилиш қарак.

Қомиллик – инсон деган улуг номга мансуб бўлиб, унга инсон қадам-бақадам етишиб боради, лекин бу даражалар мулк динийликни тақазо қилмайди, балки дунёвий ҳаётда ҳам пок бўлиши қарак.

ХУЛОСА. Тасаввуф фалсафасининг номоёндалари узларининг ахлокий карашларида инсоннинг қадр-қиммати, инсоний қазилатларини узига ҳос томонларини қурсатишга ҳаракат қилдилар.

2.4. Урта асрлар мутаффаққирларининг ахлокий таълимотларида ислом дини муҳим аҳамият қасб этади. Ислом дини, унинг муқаддас китоби «Қуръон» да ва Ҳадисларда Аллоҳга, унинг пайғамбари бўлмиш Муҳаммад алайҳиссаломга эътикод қилиш билан бирга ота-онага ҳурмат, меҳнатсеварлик, илмга интилиш, ақиллик, меҳр-оқибат, эҳсон, қабр-тоқат,

камтарлик, вафо, садокатлик ва фазилатлар одоб-ахлокли булиши хакида куп ахлокий фикрлар айтилган.

Куръони Карим, Хадислар ва шариат курсатмалари инсон маънавий-маърифий камолотини асоси булган ахлоқ-одоб тарбиясининг барча кирраларини уз ичига олган. Уларда ахлокий камолот, халолик ва поклик, имом ва виждон билан боглик булган масалалар уз ифодасини топган. Марказий Осиёда юзлаб комусий олимлар буюк шоирлар ва санъаткорлар етишиб чикди. Улар орасида улуг узбек шоири Алишер Навоий (1441-1501) алохида ахамиятга молик. У инсонни бутун борликнинг курки ва шарафидир, деб таъкидлайди. Инсон юксак даражада улугланади, олий мавжудот деб таърифланади. Алишер Навоийнинг асарларида, яъни ахлокий карашларида бош масала- инсон, халк, Ватан, унинг гуллаб яшнаши, истикболи хакидаги муаммолар туради. Адолат, садокат, бурч, мухаббат, рахм-шафкат, камтарлик, мардлик сингари фазилатлар мадх этилади. Алишер Навоий Накшбандия сулукига мансуб йиик шахс сифатида ахлоқшунослик назарияси ва тараккиётига улкан хисса кушган мутафаккирдир. У Нашкбандия тарикатининг асосий тамойили булмиш, дилнинг Худо билан, кулнинг иш билан банд булсин, деган шиорига амал килган. У навоий инсон кадр-кимматини биринчи уринга куйди, номус, орият ва инсоний гурур тушунчаларини узига хос талкинини берди.

Алишер Навоийнинг «Мухбуб ул-кулуб» асари, айникса, Темурийлар даври ахлоқшунослиги тараккиётига катта хисса кушди. Асар уч кисмдаг иборат булиб, нафакат тасаввуф ахлоқшунослиги ва ахлокининг, балки бутун мусулмон Шарки ахлоқ илмини назарий муаммлари кутарилди. Шунинг учун ундан панднома сифатида фойдаланиб келинди. Навоий Сукрот изидан бориб, конунни адолат билан айнийлаштиради.

Асарда комил инсон масаласи узига хос тарзда уртага ташланади. Темурийлар даври ахлоқшунослигида Абдурахмон Жомий (1414-1492) нинг урни бенихоя каттадир. У А. Навоий билан дуст эди. XV асрнинг иккинчи ярмидаги ижтимоий-сиёсий, илмий-маданий ва адабий хаётда юз берган ибратли ходисалардан бири Навоий ва Жомий муносабатларидир. Бу икки буюк зот ижод сохаси билан бирга халк, давлат ишларида инсон ва адолатни ёklar эдилар.

Жомий уз фаолиятини Накшбандия гоёларини куллаб-кувватлар эди. У Хожа Ахрор Валий билан якин муносабатди булган. Ижтимоий – сиёсий, фалсафий-ахлокий масалаларда Жомий халкпарварлик ва инсонпарварлик, адолат ва инсоф масалаларига зулмни, золимларни коралашга кенг урин берди. Шох одил булса, - деб таъкидлайди А. Жомий, - у бежавф, бехатар яшайди. Демак, А. Жомийнинг ахлокий карашлари Темурийлар даври ахлоқшунослигида мухим роль уйнайди.

Темурийлар даври ахлоқшунослигида Навоийнинг назари тушган аллома, унинг замондоши Хусайн Воиз Кошифий (1440-1505) дир. Узининг «Ахлоки Мухсуний» деган китобида яхшилик ва ёмонлик хакида фикр юритиб, яхшилик, эзгуликдир, дейди. Эзгуликнинг ибтидоси хушхулклиликдир деб тушунади. Халоллик, ростгуйлик, меҳнатсеварлик,

инсонпарварлик каби ахлокий меъёрлар ва тамойиллар эзгуликнинг пойдевори сифатида олиб каралади. У адолат, бурч тушунчаларига батафсил тухталади. Унингча, адолат инсоний жамиятни бахт-саодатга олиб борувчи йул, деб тушунтиради.

Кошифий ахлокий маданий, кийиниш одоби, муомила одоби, меҳмондустлик ва танавул этикети борасида ҳам фикр юритади. Ксбий одобга тухталади.

Темурийлар даври ахлоқшунослигида Жалолиддин Девоний (1427-1502) нинг фаолияти муҳим аҳамиятга эгадир. Ахлоқшунослик муаммосига бағишланган йирик асари «Ахлоки Жалолий» рисоласи булиб, унда ахлокий таълимотлар акс эттирилган. Асар уч қисмдан иборат. Асарнинг биринчи қисмида ахлоқ тушунчалари булмиш адолат, шижоат, донишмандлик, иффат сингари фазилатлар таҳлил ва талкин қилинди. Иккинчи қисмида оилавий ҳаёт, болалар тарбияси, муомила одоби ҳақида фикр юритилади.

Китобнинг учинчи қисмида, шаҳар маданияти, подшоларнинг сиёсат юргизиши, фуқароларнинг шаҳар (давлат) бошлиқлари булган муносабати акс эттирилади.

Демак, темурийлар даври ахлоқшунослигида ҳам асосий уринни инсон муаммоси, унинг ахлоқи, одоби, ҳулки қабиларга эътибор қаратилди.

Урта аср мусулмон Шарқида машҳур пандномалар яратилиб, халқ ичида кенг тарқалган. Уларнинг энг машҳурларидан бири тахминан III-IV асрларда яратилган қадимги Хинд абадий-дидактик ёдгорлиги «Панчатантра» дир. У бизда «Қалила ва Димна» номи билан аталадиган асардир. Асарда икки дунё номоеън булади: бири-инсоф, адолат, диёнат, ҳалоллик, эзгулик дунёси, иккинчиси-ёлгонни, қаллоблиқни, мунофиқликни, ҳудбинликни қасб қилиб олган иллатлар тажассуми булган одамлар дунёси, ёвузлик дунёси.

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» (Яхшилик қелтирувчи билимлар) асари булиб, 13000 мисрадан иборат булган, турк халқларининг қомусий асаридир. Китобда эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, олижаноблик ва тубанлик, ҳалоллик ва ҳаромлик сингари тушунчалар ҳақида фикр юритилади.

Қайқовуснинг «Қобуснома» асарида инсон ҳаёти ва фаолиятига доир уғит-курсатмалар акс эттирилган. Унда меҳмонги бориш, меҳмон қутиш, савдогарлик одобидан тортиб, қовган уйини – спортчи одобига қаламга олинади.

Шарқнома пандномаларнинг энг машҳури Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг (1184-1292) «Қулистон» асаридир. Асарда муаллиф, одамлар қиёфдасидаги эзгулик ва ёвузликнинг узаро муносабати очиқ берилади. Унингча, инсон инсон учун восита эмас – мақсад деган гоёни илғари суради. Ёвузликлар ичида айниқса ёлгонни қаттиқ қоралайди. Саъдий жуда қун ҳикматлар қашф этди.

Саъдийнинг «Қулистон» ига тақлид қилиниб жуда қур асарлар яратилди. Улардан бири Ҳомийнинг «Баҳористон», Қошшаҳужанинг турк тилида битилган «Мифтоҳ ул-адл» ва «Қулзор» асарларидир.

Темурийлар даврида пандномалардан бири Хондамирнинг (1481-1535) «Маккорим ул-ахлоқ» (Яхши хулқлар) асаридир. Инсондаги барча фазилятлар – Алишер Навоий кифасида курсатилади.

Урта асрлардан кейин ҳам Пандномалар яратиш давом этди. Ўзбек мумтоз шоири Гулханий (XVIII асрнинг II – ярми - XIX асрнинг бошлари) «Зарбулмасал» асарини ёзиб, катта масал – ҳикоя ичида масал-ҳикоятлар, улар ичида юзлаб халқ мақолалари жой олган. Асосий қаҳрамонлар ўз кифаларида ахлоқсизлик иллатларини мужассам этган салбий образлардир.

Гулханий бу иллатлар юксак ахлоқий мезонлар нуқтаи-назардан қараб, уқувчига тақдим этади. Ана шу усул билан инсонларни инсоф, адолат, диёнатга, ҳалоллик ва софлиққа қўрайди.

Бугунда келиб, ёзиб қолдирган пандномаларни таълимда, тарбияда аҳамияти бекиёсдир.

Инсон ўз утмиш тарихини билиш керак. «Ўзликни англаш, - деб таъкидлади Президент Исмоил Қаримов, - тарихни билишдан бошланади». (Қаранг. Исмоил Қаримов. Тарихий хотираисз қелажак йўқ. Тошкент, «Шарқ», 1998, 5-бет).

Бугунда талаба ёшлар ҳар бир жараён, воқеаларни утмиш тарихи билан солиштирма ҳолда фаолият қўрсатишлари керак.

2.5. Урта аср Европа фалсафаси, ахлоқшунослигида асосий эътибор христиан дини, қерқовга бўлган муносабат билан ҳарактерланади. Ахлоқшунослиқ олдида насронийлик таълимотини рационал тарзда умумлаштириш вазифаси туради. Қерқов талаби – Ҳудо оламни яратувчиси, унга жон бахш этадиган моҳиятдир, деб тушнатилади.

Инсон гуноҳқор зот, у фақат Ҳудо ёрдамидагина гуноҳлардан қутулиши мумкин. Исо – инсоннинг Ҳудо билан бирлашувига фақат орқали амалга ошуви мумкин.

Урта асрлар Оврупа ахлоқшунослигини йирик вақиллари Аврелий Августин – илохий Августин бўлиб (354-430 Шим.Африка) христиан илоҳиятчиси, философ, патристиканинг нуфузли вақидир. Ўзининг «Тазарру» ҳамда эзгулик ва эркин ихтиёр эркинлиги ҳақида деган асарларида патриаститикани ҳимоя қилади. Унинг ахлоқшунсолигида асосий эътибор динга, айниқса христиан динга қаратилди. «Диний эътиқодсиз билим йўқ, ҳақиқат йўқ», деган принципига бўйсунарди. Унинг фикрича Ҳудо барча гузалликлар манбаи ва энг олий гузалликдир.

Ҳудонинг иродаси эзгулик, неъмат, ягона олий неъмат. Ҳамма нарсаси, Ҳудодан бўлгани учун – эзгу, нимаики бор экан, ҳаммаси эзгу: борлик – қадриятларнинг тартибли босқичларидан иборат. Борлик ичидаги энг муҳим фарқ Ҳудо билан олам, Яратган билан яратилиши орасидаги фарқдир, ягона шу фарқ ахлоқнинг асоси ҳисобланади. Икки хил муносабати фарқламок керак, лаззат ва фойдага интилиш керак. лаззат – фақат биргина Ҳудодан қолган ҳамма нарсалар фойдаланиш объектидир. Ҳудо инсонни – Одам Атони эркин, гуноҳ қилмаслик имқониятига эга зот қилиб яратди. У ихтиёр эркинлигининг йуналишини белгилаб беради. Ҳудо қўрсатмаларидан чеқиниш гуноҳдир.

Уйғониш даврининг диккатга сазовор ахлоқшуносларидан бири италиялик файласуф Лоренцо Валладир. (1407-1457). Унинг «Хакикат ва ёмон эзгулик», «Ихтиёр эркинлиги хакида» каби асарлари булиб, инсон, инсонлар муносабати, лаззат хакида тухталиб, Худо неъматлар манбаи дейди. Ихтиёр эркинлигига эътибор беради. Унинг фикрича, ҳар бир инсон фаровонликка интилади, ёвузликдан қочишга уринади, дейди. Фазилат хакида тухталиб уни неъматдан келиб чиқади, фазилатни неъматга ихтиёр ёки мухаббат деб атайди ва уни матонат билан такқослайди. Лоренцо Валланинг ахлокий қарашларида одамлар уртасида буладиган алоқалар, узаро муносабатлар зарурлиги, инсонларнинг узаро муносабатларида зарурлиги, инсонларнинг узаро муносабатларида бир-биридан фойдаланиш мақсади ётади.

Италиялик ахлоқшунос Никколо Макнавелли (1469-1527). Унинг «Хукмдор» (1513) асарида саҳийлик, тежамқорлик, шафқат ва шафқатсизлик, мухаббат ва нафрат каби тушунчалари батафсил тухталади. Хукмдорларининг шафқатсизларга олиб бораётган фаолиятини, сиёсатини таҳлил қилиб беради. У хукмдор уз фуқароларининг қупрок меҳр-мухаббат эмас, қурқувга эришиши кераклигини айтади. Макивелли «Хукмдор» рисоласининг XVIII бобида: «Шуни билиш керакки, душманга қарши икки йул билан қурашиш мумкин: бири – қонун йули, иккинчиси – қуч ишлатиш. Биринчиси – инсонга, иккинчиси-йиртқичга ҳос. Аммо биринчиси етарли натижа бермаганлиги учун қупинча иккинчи йулга мурожаат қилишга тугри келади. Бундан чиқадиган ҳулоса шуки, хукмдор ҳам инсон, ҳам йиртқич табиатини узида мужассам этмоғи керак».

Йиртқичлар орасида хукмдор иккитасига ухшаш учун ҳаракат қилмоғи зарур: буларнинг бири-арслон, иккинчиси-тулки...»

Макиавеллининг асосий эътибори ОНА Ватан Италияни озод ва бирлашган ҳолда қуришиш истайди. Янги давлат хукмдори талабчанлик ва қаттиққўллик булиши керак, янги миллий давлат тузиш кераклиги, хукмдор ахлоқни таҳлил қилиб нималарга эътибор бериш кераклигини қурсатади. Бундай ижобий фикрлар Италияда шаклланиб келаётган буржуа давлатига зарурлигини қурсатди.

Макиавелли озодлик, озод Италия, озод жамият, шахс эркинлиги, фаолият эркинлиги каби тушунчаларини фалсафий-ахлоқшуносликка фани нуқтаи-назардан тушунтиради. У давлат раҳбарининг ахлокий фазилатлари нималардан иборат булиши кераклигини қурсатди.

ХУЛОСА. Қадимги дунё ахлоқшунослиги, урта асрлар мутафаккирларининг ахлокий таълимотлари ижтимоий ҳаёт, ижтимоий тараккиётида муҳим роль уйнайди. Талаба – ёшлар таълим-тарбия жараёнида ўтмиш тарихга мурожаат қилиб, ундан танқидий фойдаланиб ҳаётга тадбиқ қилиш зарурлигини эсдан чиқармасликлари керак. Ўтмиш тарихдан ижобий фойдаланиш, ундан тугри ҳулосалар чиқариш талаб этилади.

Юртбошимиз И.А.Қаримов: «Ҳақат баҳс, мунозара, таҳлил мевази бўлган ҳулосаларгина бизга тугри йул қурсатиш мумкин», - деб таъкидлаган

эди. (Каранг: Ислом Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йук. Тошкент, «Шарк», 1998, 6-бет).

2-мавзу буйича назорат саволлари:

1. Машшойгуйлик ахлоқшунослигининг моҳияти нимада?
2. Форобий ва унинг издошлари таълимотларидаги муҳим уринларни нималар ташкил этади?
3. Тасаввуф ва унинг ахлоқ фалсафаси сифатида номоён бўлиш қайси хусусиятларга асосланади?
4. Имом Газзолийнинг муҳаббатга оид қарашлари замирида қандай ахлоқий тамойиллар ётади?
5. Навоийнинг ахлоқий таълимотида «Махбуб-ул-қулуб» қандай урин эгаллайди?
6. Қашшофийнинг ахлоқий қарашларидаги муҳим жиҳатлар қайсилар?
7. «Қутадғу билиг» асаридаги асосий ахлоқий ғоялар нималарда қурилади?
8. Қайси пандномаларни уқигансиз?
9. Лоренцо Валланинг ахлоқшуносликка оид асарларида қандай муаммолар қутарилади?
10. Макиавеллининг «Хукмдор» асарида илгари сурилган ғоялар ахлоқий жиҳатдан қай тарзда асосланган?

Мавзу буйича айрим сузларнинг изоҳли лугати:

1. Хедонизм – лаззатнинг устуворлиги.
2. Эвдеймонизм - бахтнинг устуворлиги.
3. Патристика – «ота» («падре») сузидан келиб чиққан бўлиб, Гарбда епископларни ҳурмат билан атаганлар.
4. Схоластика – юнонча «школа» дан олинган бўлиб, «уқиш жойи», «мактаб» маъноларини аниқлатади.

3-мавзу: Янги давр ахлоқшунослигидаги асосий таълимотлар ва йуналишлар. (2 соат).

Режа:

1. Кириш. Янги давр ахлоқшунослигининг тарихий хусусиятлари ва ундаги рационал ва сенеуал йуналишлар.
2. Олмон мумтоз ахлоқшунослиги.
3. Нораціонал ахлокий таълимотлар.
4. Рус мумтоз ахлоқшунослиги.
5. XX аср ахлоқшунослигидаги асосий йуналишлар.
6. Хулоса.

Адабиётлар:

22, 23, 1, 2, 6, 11, 12, 15

Таянч иборалар:

Рух, калб, манфаат, эзгулик, ёвузлик, ихтиёр эркинлиги, бурч, ахлокийлик, коникиш, мухаббат, бахт, виждон, изтироб, Ало одам, хаё, уят, инсоф, Ватан, Ватанпарварлик, халоллик, ачиниш, гайризуравонлик, рухий таҳлил, экзистенция, куркув, Тазарув, мавжудлик, жумардлик.

3.1. XVII-XVIII асрлар кишилик тарихида янги бир боскични бошлаб берди ва уни янги давр фалсафаси, ахлоқшунослиги деб номланади. Бу давр узига хос булган хусусиятлари билан характерланади. Бу даврдаги буржуа инкилоби ва халк харакатлари натижасида бир катор Овропа мамлакатларида жуда катта ижтимоий-иктисодий ва сиёсий узгаришлар булди. Бунинг конуний уларок Англия, Голландия, Франция ва Германия каби мамлакатларда капиталистик муносабатлар карор топди ва у фалсафа ва ахлокий таълимотларда янги саҳифани очди.

Географик ва илмий кашфиётлар туфайли ахборот кулами жуда кенгайди. Бу уз навбатида фан ривожига кенг имкониятлар яратди. Табиатшуносликда янги-янги ютуклар кулга киритилди (Ньютон, Лейбниц, Торичелли ва бошқалар). Ижтимоий – гуманитар фанлар адабиёт, санъат ва маданиятда ҳам туб узгаришлар булиб, тенги йук асарлар яратилди. (Шекспер, Рембранат ва бошқалар). Уларда инсон, ахлоқ, нафосат каби муаммолар, уларнинг кудрати ва гузаллиги каби масалалар аск эттирилди. Жамиятнинг ижтимоий-сиёсий хаётида ва маънавиятида – ахлоқда булган бу бурилишлар, табиатни янги даврдаги фалсафий-ахлокий фикрга ҳам уз таъсирини курсатди. Инсонга хар томонлама маданий, эркин шахс сифатидаги муносабат бу даврда муайян тарзда янгиланди; уни ижодий шахс деб талкин ва таҳлил этиш концепцияси юзага келди. Инсон ақл-идрокигина ахлоқнинг манбаи ва ахлокий тарғиботнинг асоси деб ҳисобланди. Ахлоқ эса инсоннинг фикрловчи мавжудот сифатидаги ҳолати тарзида таърифланди.

Нидерландиялик файласуф Бенедикт (Барух) Спиноза (1632-1677) ахлоқшунослик борасида рационал карашларни химоя килди ва янада юксак боскичга олиб чиқди.

У узининг «Худо инсон ва унинг бахти хақида қисқача рисола» (1660), «Илоҳиёт ва сиёсат рисоласи» (1667) ва «Ахлоқшунослик» (1677) асарларини ёзиб, ахлоқшунсоликдаги баъзи масалаларни тушунтиришга ҳаракат қилади.

Спиноза – Худони – табиат, табиатни Худо тарзида талкин этади. Худо – ягона субстанция (жавҳар), барча ҳодисалар ва яқка нарсаларни илк асоси. У абадийлик, чексизликка эга, яратилмаган ҳеч қачон йуқолмайди. Унга икки белги сфиат ҳос: бири кулам, иккинчиси тафаккур. Яъни табиатда номоён бўлган Худо, субстанция азалий ва олий онгдир. Қалб ва рух доимо гоёлар йигиндисидан иборат бўлад. Хар бир гоё – интенционал, яъни маълум бир объектга йуналтирилган. Рух вужуднинг гоёси деб тушунтиради.

Спиноза ахлоқшуносликни фазилат ва гуноҳ тушунчаларини диний талкин этишда ҳалос қилиб, умуман ахлоқ категорияларини мистик изохлашдан тозалаб, инсон ҳатти-ҳаракатларини ҳақиқий сабабларини очиб берадиган дунёвий, ҳаётбахш, рационалистик этикани аниқ системасини яратишга интилади. У барча эҳтирослар ақлга бўйсунити керак, дейди. Ахлоқнинг асоси ақл бўлиб, кишиларнинг ҳатти-ҳаракатлари фақат унинг узга боғлиқ, одамнинг узи яхши-ёмонни ажратишга қодир эканлигини таъкидлайди. Спинозанинг таъкидлашича, ахлоқ нисбий тушунча бўлиб, улар ораида энг улуги, юқори поғонаси дустликдир, дустликни қадрлаш кераклигини уқтиради. Ақлнинг кузи шахс эркинлигини белгилайди, дейди. Унинг фикрича, ахлоқ-одоб қонун – қоидалари давлат ҳуқуқи қонунларига мос қилиши лозим, деб қурсатди.

Хулоса. Спинозанинг ахлоқий қарашлари, ахлоқий таълимотлари уз даврини илғор гоёсиги айланди. У ақлий билишга қатта эътибор бериб, ҳиссий билишнинг аҳамиятини тугри тушуниб етмади. Инсон фаолияти яшаши учун қурашга қаратилгандир. Спиноза ахлоқий қарашларида детерминизм принципига амал қилади, фаталистик яқинлашувлари ҳам йул қўйди, ижтимоий тараққиётнинг ролини тушунмади. У эркинлик ҳақида тухталиб, мустлак эркинлик бўлиши мумкин эмас, эркинлик ва англашилган заруриятдир, инсондаги тафаккур ва виждон эркинлиги бўлиши керак, деб таъкидлайди.

Англияли файласуф-ахлоқшунос Джон Локк (1632-1701) узининг «Инсон ақли тугрисида тажриба» (1690), «Тарбия ҳақида уйлар» (1689) ва «Христианлиқнинг ақлга мувофиқли» (1689) ва бошқа асарларида кишилар билими, унинг асосий манбаи бўлмиш тажриба ҳақида фикр юритиб, Декартга қарши чиқади.

У билиш – бу инсон билан табиат орасидаги муносабат жараёнидан иборат эканлиги, киши гоёларнинг, тушунчаларининг моддий олам предметига мос қилишидан ҳақиқат қилиб чиқади, деган фикрий беради.

У билиш назариясида сексуализм томонга турди. Сексуализм – (лат *sensus* – ҳис, сезги) – билиш соҳасидаги таълимот бўлиб, сезгинини

блишнинг бирдн-бир манбаи деб тушунтиради. Унингча динсиз ахлоқ булмайди, деб курсатади.

У бахт, яхшилик, эркинлик каби категорияларга ҳам уз фикрини берган. Локк узини ижтимоий-сиёсий ва ахлокий карашларида табиий ҳолатдан фукаролик жамиятига ва давлатни бошқариш шаклларига утиш гоёларини ривожлантирди. Давлат ҳокимияти: конун чиқарувчи, ижро этувчи, иттифок Федератив ҳокимиятга булинади Локкнинг бу илгор гоёлари ҳозиргача уз кучини йукотмаган эмас ва бу доимо кадрланади. И. А. Каримов: «... биз уларни уз даврида келажак авлод учун қолдирган салмоқли мероси, ижодий ишлари, керак бўлса, умумжаҳон цивилизациясига қушган ҳиссаларини кадрлаймиз»¹, - деб таъкидлаган эди.

3.2. Олмон мумтоз фалсафаси ва ахлоқшунслигининг йирик вакили Имманиуил Кант (1724-1804) ҳисобланади. Унинг «Ахлокий метафизиканинг асослари» (1785), «Амалий ақлнинг танқиди» (1788), «Хулқлар метафизикаси» (1797) асарлари асосан ахлоқшуносликка бағишланган. У ахлоқни ижтимоий-тарихий ҳодиса сифатида эмас, балки, илохий қуч томонидан вужудга келтирилган жараён деб тушунтиради. Ахлоқ ақл мевасидир, деган фикрни илгари суради. Ахлоқнинг асосларини у борлиқдан, ижтимоий ҳаётдан изламайди, балки тажрибадан ташқарисидаги объектив оламдан кидириш керак деган тезисни ишлаб чиқди. Кант инсон фаолиятини тешириб, у икки дунёда яшайди, езилари билан ҳис қилувчи сифатида табиат қонунларига, заруриятга бўйсуниб, ақли билан эса эркинлик асосида тафаккур қонунларига, ахлоқ қоидаларига итоат этиб яшайди деб курсатади. Кант назарида, ахлокийлик моҳият эътибори ила инсоннинг қундалиқ майда ташвишларидан юксакка улугворликка, илохийликка қутарилишидир. Ахлоқ ҳудбинлик манфаатларига амал қилишдан бурчни англашга утишдир. Кант ахлоқшунсликнинг муҳим категорияларидан бири – бурч ва виждон ҳақида уз фикрини берди. У бурчнинг икки хил мавжудлиги таъкидлайди: ҳуқуқий бурч ва ахлокий бурч. Ҳуқуқий бурчни бажариш учун ташқаридан мажбур этилса, ахлокий бурч аксинча, фазилатга яъни ички ҳодисага, ихтиёр эркинлигига боғлиқ. Шу боис инсоннинг ахлокий бурчга мувофиқ ҳатти-ҳаракат қилиш қобилиятини Кант фазилат деб атайди. У ахлокий бурчни иккига бўлади. Ҳуқуқий бурч ва ахлокий бурч. Ҳуқуқий бурчни бажариш учун ташқаридан мажбур этилса, ахлокий бурч аксинча, фазилатга, ички ҳодисага, ихтиёр эркинлигига боғлиқ.

Ахлокий бурч иккига булинади: а) инсоннинг уз олдидаги бурчи б) бошқаларга нисбатан уларни айбдорлиги ёки ҳурматга муносибликларга қаратилган бурч.

Кант ахлокий тушунчалар бўлмиш адолат, ростгуйлик, дустлик қабиларга ҳам уз эътиборини қаратган.

¹ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йук. Тошкент, «Шарк», 1998 й.

Кант ахлоқшунослигининг чуққиси – адабий тинчлик гоёсидир, деган фикрни талкин этади. Урушларни танкид қилади. Комиликка эришишнинг фаол воситаси маърифатдир, дейди.

ХУЛОСА. И. Кант олмон мумтоз фалсафаси, ахлоқшунослиги йирик вакилларида булиб, ахлоқшунослик фанига, ахлокий фикрлар тараккиётига муносиб хисса қушган буюк мутафаккирдир.

Георг Вильхелм Фридрих Хегель (1770-1831) «Илмга ишонч» (1802 й), «Рух феноменологияси» (1807 й), «Фалсафий фанлар қомуси» (1817 й), «Хуқуқ фалсафаси» (1821 й) асарларида ахлоқшуносликнинг узига хос хусусиятларини ифодалаган. Хейгелъ хуққийлик ва ахлокийликни икки тушунчага бўлади. Хуққийлик тушунчасига инсонлардаги шахсий ва хусусий узаро муносабатларни, субъектив фикрдаги мажбурликни, идеални, ижтимоий-тарихий ҳодисаларга нисбатан тақдир қайфиятларини уз ичига оладиган жараён қиради.

Хейгелъ ахлокийлик деганда, одамнинг тарихан ахлоқдан олдин падо бўлган урф-одатлар ва расм-русумларга, иккинчи томондан, давлат, табақалар, оила олдидagi ахлоқ билан боғлиқ муайян мажбуриятга муносабатни назарда тутди.

Хейгелъ хуққийликка қасд ва айб, ният ва эзгулик, эзгулик ва виждон жуфтлик тушунчаларини қиритади; ахлокийликка эса оила, фуқаролар жамияти, давлат тушунчаларини қиритади. Эзгулик – эрк даражасига қутарилган ихтиёр; амалга оширилган эркинлик, оламнинг мутлақ сунгги мақсади.

Ўвузлик ва зарурият – бироқ у руқ бермаслиги керак. Хейгелъ муҳаббат, никоҳ, оила, фуқаролар жамияти ва давлат ҳақида ҳам узига хос фикрлар баён қилди. Севги – ҳиссиёт, бошқача қилиб айтганда, шаклга тушган табиатдаги ахлокийликдир. Хейгелъ Кант қаби инсониятга қатта масъулият юқлайди. Унинг ҳулосаси қатъий: «Қонун ҳаракат қилмайди, фақат инсон ҳаракат қилади».

Людвиг Фейербаҳ (1804-1872 й) фалсафасида табиатдан узилмаган инсон туради. Л. Фейербаҳ: «Ҳақиқий фалсафа қитоб ёзишдан эмас, одамларни яратишдан иборат... Янги фалсафанинг илдизи, муҳаббатнинг ҳақиқийлигида». Ахлоқшунослик масалалари, айниқса унинг «улмаслик ҳақида масалага инсоншунослик (антропология) нуқтаи-назаридан қараш (1846-1866) «Спиринқалчилик ва моддиятчилик ҳамда ихтиёр эркинлигига улар муносабатининг узига ҳослиги ҳақида» (1863-1866), «Эвдейчилик» (1867-1869) деган асарларида, қундалиқ ва ҳатларида қутарилган.

Унинг ахлокий таълимоти асосан ихтиёр эркинлиги ва бахт тушунчаларига йуналтирган. Фейербаҳ таъбирича, инсоннинг моҳияти, ҳаёлий мавҳумот, «руҳ» эмас, балки ҳиссиётдир. Инсонга танлов ихтиёри, ихтиёр эркинлиги берилган.

Фейербаҳ бахт, муҳаббаттушунчаларига ҳам тухталади. У ҳаёт муҳаббатдан (бошланади) иборат. Инсонни қилиш учун уни севиш қерк. Фейербаҳни том маънода даҳрий дейиш, ноқоиз. Тугри у Ҳудони тан олмайди, черқовдан нафратланади, лекин одамга қигинишни тақлиф этади.

Хулоса. Олмон мумтоз ахлоқшунослари инсоният жамияти тараккиётига, унинг ахлокий юксалишига улкан хисса қўшдилар. Бирок уларнинг назариялари, илгари сурилган гоёлари ва ахлокий қарашларида ютуқлар билан бирга камчиликлар, нуқсонлар ҳам учраб турди. Масалан, И. Кант ахлоқшуносликни асосан бурч тушунчасига олиб бориб такаб қўяди, бурчнинг бажарилишида ҳатти-ҳаракатларни мавжуд шарт-шароитдан устун қўяди, натижада унинг ахлокий талаби қупрок тирик оламга эмас, идеал оламга қаратилган меъёри айланиб қолади. Фихте ва Шеллинглар ахлоқнинг моҳиятини фақат инсоннинг трансцендентал покликка интилишида қўрадилар.

Гегель ахлокий муносабатларнинг субъектив жиҳатларини, шахснинг ахлокий жавобгарлигини бир четга суриб қўяди, жамият ва давлат манфаатларини ҳар қандай ҳолатда ҳам устун қўяди.

Фейербах эса ахлокий муносабатларида инсон ҳиссиётига ниҳоятда ортиқча баҳо бериб, ақлга деярли урин қолдирмади. Бирок, олмон мумтоз файласуфлари, ахлоқшуносларининг қолдирган таълимотлари қелгувси ижтимоий ҳаётда, фан тараккиётида муҳим роль ўйнайди.

3.3. Янги давр ахлоқшунослигида вужудга қелган оқимларни йирик икки гуруҳга бўлиш мумкин. Уларнинг бири – идеалистга – нораціонал, иккинчиси – моддиятга йўналишларни ўз ичига олади. Ана шу оқимларга олмон мумтоз ахлоқшуносларининг таъсири бўлган.

Биринчи гуруҳдагилар уларни инкор этиш йўлидан борса, иккинчиси танқидий тасдиқ йўлидан бориб. Нораціонал таъминотни яратган дастлабки файласуфлардан бири донимарк ёзувчиси, илоҳиётчи Сёрен Аабе Киркегаард (1813-1855) бўлиб, илк бор инсон шахси ва тақдирини биринчи уринга олиб чиқади, инсоний субъективликни асосий муаммо сифатида талқин этади. Унинг ахлокий қарашлари «Ё – у, ё – бу» (1843), «Қурқув ва титроқ» (1843), «Ҳаёт йўлининг босқичлари» (1843), «Ўлимга етакловчи дард» (1849) каби фалсафий китоблари, қундаликлари ва бадий асарларида акс эттирилган.

Киркегаард асарларида маънавий ҳаётини қурқув, ҳавотир, умидсизлик, нотинчлик сингари негатив томонлари тадқиқ этилади. Инсон ўз масъулиятини чуқур ҳис қилиши керак, дейди. У мавжудлик ўч босқичдан иборат, булар: эстетик, ахлокий ва диний босқичдир. Биринчи босқичнинг тамойили – лаззат, иккинчисиники – бурч, учинчиси – изтироб. Эстетик босқич ҳиссиётлар олами орқали амалга ошади. Мусика, театр аёллар унинг хизматида бўлади. Ахлокий босқич сунгги босқич эмас, у ўтиш ҳолати; энг юксак даража диний босқичдир. Ахлокий босқичда инсон бахтга, оилавий, никоҳдаги босқичга интилади, умумий қонунга бўйсуниб яшайди. Бу босқичда инсон ўз эркини, ихтиёр эркинлигини тула номоён қила олмайди. Диний босқич энг юқори даража бўлиб, Худо билан тугридан-тугри муносабатда бўлади. Қурқувга Киркегаард қатта аҳамият беради. Ҳақиқий қурқув – бу гуноҳкор банданинг Тангри олдидаги қурқувидир. Бурч – Худо иродасинининг ифодасидир. Худодан қурқиб инсондаги янги имқониятларни очади.

Хулоса. Сёрен Киркегаарднинг ахлокий таълимоти Овропа фалсафаси бутунлай янги бир йуналишга асос солди: инсонни фақат ақл ёрдамида, мантикий тушунчалар воситасида англаб булмайди, инсон тушунчаси чексиздир, деган фикрни уртага ташлайди. Унинг ахлоқшуносликдаги уртага ташлайди. Унинг ахлоқшуносликдаги фикрлари экзистенциячилик окимига асос солди.

Янги давр ахлоқшунослигида маълум из қолдирганлардан бири Артур Шопенхауэр (1788-1860) бўлиб, «Олам ихтиёр ва тасаввур сифатида» (1819-1844), «Хаёт мактабининг хикматлари» (1851), «Ахлоқшуносликнинг икки асосий муаммоси» (1896) асарларида ахлокий муаммоларини уртага ташлайди.

Шопенхауэр таълимотига кура, олам инсон куз очиши билан қурган, хидлару ранглари, товушлару сукунатга, иссигу совукка – тула, дунё фақат ва фақат тасаввурдан иборат. «Олам-менинг тасаввурим», дейди файласуф.

Олам субъект ва объектининг узаро муносабати сифатида номоён бўлади... Инсон эса, энг аввало, ихтиёр этувчи, истовчи, хирс куйгувчи ва фақат ундан кейингина, билувчи фикрловчи мавжудот. Ихтиёрнинг номоён бўлиш шакли фақат ҳозир, келажак ҳам, утмиш ҳам эмас. Шу «Ҳозир» нинг манбаи ва мазмунини узида мужассам этадиган нарса – яшашига ихтиёр, яъни узимиздан иборат бўлган «нарсa узида».

Оламий ихтиёр ёки сифатидаги олам инсонни уз йуригида тутди... Инсондаги худбинлик уни ихтиёрга кул қилиб қуяди: узим булсам, ҳаммаси меники булса, деган ақида билан иш қуради. Инсон бир истак билан қифояланмайди. Натижада унинг ҳаёти тинимсиз ҳаракатда иборат бўлади, узи туйса ҳам, кузи туймайди. Бу ҳаёт – ҳаёт эмас, ёвузлик, ёлгон, азоб, фожеалардан иборат мавжудликдир...

Шопенхауэр ҳаёт фалсафаси окимига асос солган буюк алломадир.

Фридрих Нитцшедир. (1844-1900) «Зардушт дедик...» (833-1884), «Эзгулик ва ёвузликнинг нариги тарафида» (1886), «Ахлоқнинг келиб чиқишига доир» (1877), «Хукмронликка ихтиёр. Барча кадриятларни қайта баҳолаш тажрибаси» (1889-1901) сингари асарларида ахлоқшунсоликка оид фикрларини берган.

Нитцше одам, унинг фазилатлари ҳақида фикр беради. Нитцше Шопенхауэрнинг шогирди. Шопенхауэр ахлокий иллатларни биринчи уринга қуйиб, фазилатларни мустақил ҳодисалар эмас, балки иллатларнинг акси тарзида талқик этади. Нитцше эса бу борада яна ҳам илгарилаб кетди: иллатларни фазилат тарзида, фазилатларни иллат тарзида тақдим қилади. унинг наздида, инсон уз иллатларини тузатмаса ҳам, уларни очик, ҳалол эътироф этиши, иллатларимизни фазилатлар орасида беркитиб туришдан, фазилатлар билан никоблашдан афзалдир.

Нитцше, шу сабабдан ҳам эзгулик, шафқат, бурч каби тушунчаларни эмас, тугрилиқ ва ахлокийликни ахлоқнинг негизи деб билади.

Олмон мумтоз фалсафий тафаккуридан кейин пайдо бўлган яна бир оким, нитцшелик каби амалда тадбиқ этилган йуналиш бу марксчиликдир. Олмон мумтоз фалсафаси замида асосан Кант, Ҳегель, Фейербах

карашларини янгилаш асосида вужудга келган мазкур окимнинг асосчилари Кари Хайнрих Маркс (1818-1883) ва Фридрих Энгельс (1820-1895) дир... Уларнинг фалсафа, ахлоқшунослик фанларига кушган хиссалари нихоят каттадир.

3.4. XIX аср охири ва XX аср бошларида рус мумтоз ахлоқшунослиги вужудга келди. Рус мутафаккирлари маънавиятнинг барча соҳаларида, шу жумладан ахлоқшуносликда жаҳонда етакчилик мавқеини эгаллайдилар: Л. Толстой, Ф. Достоевский, И. Тургенов, Н. Некрасов, Н. Чернышевский, Н. Лосский, Н.Бердяев... А. Чехов, А. Ахматова, С. Есенин, М. Горький, В. Вернадский, А. Лосов кабиларни тилга олса арзийди.

Рус файласуфи Вл. Соловьев (1853-1900) уз ахлокий карашларини «Эзгуликни оклаш. Ахлоқ фалсафаси» (1897) китобида, унинг биринчи қисмида уят, шафкат ёки ачиниш ва ҳудожуйликдан иборат ахлокий тушунчалар учлиги асосий уринни эгаллайди.

Уят тубанликка в нокомилликка тушиб колганликдир.

Соловьев фикрича, ачиниш ва шафкат уятчанликка зарурий кушимчалардир.

Мехнат, ичкибоз ва хотинбоз ҳам кунгли буш, шафкатли булиши мумкин, лекин бундай кишини ахлокий шахс деб аташ мумкин эмас. Демак уят инсон хатти-харакатини бошқариб турувчи ахлокий ходисадир.

Соловьев одамларни яхши ва ёмонга, шавик ва ёвузга ажратишини илмий нкутаи назардан хато, инсонийлик нуктаи назардан эса ноҳақлик деб билади: инсонни яхлит ва биратуласи ахлокий баҳолаш мумкин эмас, унинг феъл-атвориға, қилимишға қараб баҳо бериш лозимлигини таъкидлайди: «... Мен икки нарсани табиатда учратмадим: аник-муқаммал ҳалол одамни, аник-муқаммал ёвуз одамни», - дейди файласуф. Вл. Соловьевнинг ахлокий таълимоти, теран фикрлари ахлоқ фалсафаси билан шугулланган мутафаккирларнинг ҳам донишмандликнинг юксак намунаси сифатида тафаккур аҳлини диққат марказидир.

Николай Александрович Бердяев (1874-1948). У «Инсоннинг вазифаси ҳақида» (1931), «Уз-узини англаш» (1949), «Илохийлик ва инсонийликнинг экзистенциал диалектикаси» (1952) каби асарларида ахлоқ-одоб масалаларига эътиборни қаратди. Унинг асосий ғояси – эркинлик. У ёвузлик ижобий борликка эға эмас, у эзгуликдан угирланган хусусияти билангина кишини узига ағдаради. У нафакат мавжуд, балки дунёда эзгуликдан қура қупрокдир.

Эзгулик ва ёвузлик орасидаги муносабатларнинг Н. Бердяев жун эмаслигини, уларда экзистенцияға диалектика борлигини таъкидлайди. Зеро, ёвузлик ҳам эзгуликка айланиши мумкин. Лекин, шунинг баробарида, ёвузли ҳам эзгулик булиб қайта тугулади яъни, инсон ағар барча имкониятлар синовидан утса, эзгулик ва ёвузлик тажрибаларини бошидан кечирса, у ҳолда ёвузликнинг узи эзгуликнинг диалектик ибтидоси булиб қолади.

3.5. XX асрнинг нуфузли ғоявий окимларидан бири австриялик табиб ва психиатр Зигмунд Фройд-Зигмунд Шломо (1856-1939) номи билан бевосита боғлиқдир. У рухий асаб қасаллигини даволашнинг умумий

назарияси ва услубини ишлаб чикди. Фрейдизмнинг назарий асосини ишлаб чикди. Фрейдизмнинг назарий асосини психоанализ ташкил қилади. психоанализ онгсизлик ҳолатини фалсафий талкин этиб инсон руҳиятини онгли ҳаракатларнинг ҳамда оқилона тарзда билиб бўлмайдиган ва онгсизлик оламининг ташкил этадиган инстинктларнинг мураккаб мажмуи деб билади.

Фройд куп кузатувлар, ақл ва уз кечинмаларига суяниб, руҳий касалликнинг мувафаккиятли даволашнинг ахлокий муаммоларга мурожат қилмасдан хал этиб бўлмаслигини аниқлади ва бемор уз қалби эҳтиёжларини ҳисобга олмаганлиги учун касалланади, деган ҳулосага келди. (касаликка чалинади).

Фройд онглилик ва онгсизлик масаласига тухталди. Онгсизликдан онглилик келиб чиқишни курсатди. Онгланмаган ҳолатдаги фикрлар, ҳис-туйғулар умуман йуқолиб кетмайди, бироқ хотирага чиқиш учун йул қуйилмайди. Улар онгда билвосита онгсизлик тарзида номоён бўлади: билмай гапириб юбориш, хато ёзиб юбориш, туш, неврозлар сингари галат ҳаракатлар орқали номоён бўлади. Онгланмаган ҳолати гоят яшовчан, вақтга бўйсунмайди. Фройд барча иллатларнинг ва виждон, қурқув, айбин ҳис қилиш, тазарру сингари фазилатларнинг келиб чиқишини, фаолиятини, деярли барча ахлокий ҳодисаларни асосан «Эдип комплекси» га олиб бориб такаб қуяди.

Эрих Фромм (1900-1980) асосий эътиборини, диққатини инсон қалбининг ахлокий талабаларига муносабатини очишга, тоталитарчилик, инсонпарварлик, тириксеварчилик (биофиллик) ва уликсеварлик (некрофиллик) ҳақидаги мулоҳазаларга қаратди. Унинг «Севиш санъати» (1856), «Иняот қалби. Унинг эзгулик ва ёвузлик қобилияти» (1964) қаб асарларида ахлокий муаммоларга кенг урин берилган. Унинг фикрича, ёвузлик инсоний ҳодиса. У инсонийлик ҳолатидан ортга қайтиш, инсонга ҳос, ақл, муҳаббат, эрк ҳусуматларини йул қилишга бўлган интилиш. Айни пайтда, у фожеий ҳолатдир. Инсон эзгулик ва ёвузликка мойил.

Фромм уз устозига нисбатан кенгрок микёсида ҳаракат қилади. Инсон табиати на факат биологик балки тарихийлик билан шартланган, дейди. Эрих Фромм муҳаббат муаммосига тухаталиб, бу ҳар бири узлигини сакланган ҳолатда икки кишининг бирлашуви. Муҳаббат – бу ҳаракат, ором эмас, фаоллик, қузатиш эмас. Севиш - олиш эмас, бериш. Севгида инсон узи учун энг бебаҳо бўлган ҳаётнинг бир қисмини – ҳиссиётни, билими, кечирмаларини бағишлайди, бу нафис бир лаззатдир. У муҳаббатни гамхурлик, масъулият, ҳурмат ва илм унсурларидан деб билади, ҳамда масъулиятни ҳурмат билан боғлайди. Ҳурмат, бу – қурқув ёки қул қовуштириш эмас, у инсонни қандай бўлса, шундай қабул этишини талаб этади.

XX асрда ахлокийлик тафаккурида чуқур из қолдирган фалсафий-ахлокий йуналишлардан яна бири экзистенциячиликдир. У инсонни, энг аввало, уз ҳаётини инсонийлик вазифасини бажариш учун қурбон қилган мавжудот сифатида олиб қарайди.

Экзистенциализм лотинча «экзистенция» ёки инглизча «экзистенс» сузидан олинган булиб, «мавжудлик», «мавжуд булмок» деган маънони англатади. Унинг Ватанни дастлаб Россия булган (Бердяев, Шестов). Бирок 1 – жахон урушидан кейин Германияда кенг таркалган ва ривожланган.

«Экзистенция» деганда экзистенциалист файласуфлар кишининг хар лахзада хаёт ва улим бусагасида кечадиган ички кечинмалари ёки «борликда мавжудлик» жараёнини тушунишади. «Борлик» экзистенциалистлар фикрича, на «объектга», на «субъектга» булинувчи, бевосита идрок этувчи нарсадир. Г Экзистенция килувчи мутафаккир вокеликка субъектив тарзда карашли, яъни вокелик факат унинг индивудиял мавжудлиги ва эмоционал (эхтиросий) хаёти оркали кандай акс этса, унга шундайлигича караш керак, деб тан олади.

Хозирги ривожланган мамлакатларда таркалган фалсафий таълимотлардан бири экзистенциализм (лотинча «экзистенция» ёки инглизча «экзистика» сузидан олинган булиб, «мавжудлик», «мавжуд булмок» деган маънони англатади), дастлаб Россияда (Бердяев, Шестов), Германияда (Хайдеггер, Ясперс ва бошқалар), Францияда (Р. Марсель, А. Комю ва бошқалар), кейинчалик Америка, Италия, Япония, Хиндистонда таркалди. Экзистенциализм инсонни жамиятда тутган урни ва ролини инкор килишга, йукка чикаришга харакат килади. Уларга инсон нотавонлик махлук, унга куркув, улим, умидсизлик хамма вақт рахнамо. Ясперснинг таъкидлашича, яшашни ва улимни урганиш – инсон бир нарсадир. Умидсизлик ва улим экзистенциализм фалсафасининг асосий категориялардир.

Борлик деганда экзистенциалистлар субъектнинг уз мавжудлигини хис этишни тушунадилар.

Экзистенциалистлар фикрича, киши узининг мавжудлигини чуқур маънавий зиддият, рухий тушқунлик ҳолатидагина англай олади. «Улим» мавжудликнинг сунгги нуктаси, деб эълон килинади.

Олмон файласуфи Мартин Хайдеггер (1889-1976) экзистенциячиликнинг асосчисидир. Экзистенциячилик Хайдеггердан сунг, икки йуналишда - диний ва дахрийлик йуналишларида давом этди. Диний экзистенциализмнинг энг йирик вакилларида бири, олмон файласуфи Карл Ясперсдир (1883-1936). У уз асарларида, хусусан, «Замоннинг маънавий ҳолати» (1932), «Фалсафий эътикод» (1948) деган китобларда инсон мавжудлигининг XX асрда кандай тушуниш масаласига тухталади ва бу мавжудликнинг ахлокий жихатларини таҳлил этади.

Карл Ясперс карашларида анъанавий маънавий меросни эгаллаш инсон ахлокий даражасини белгиловчи омил сифатида номоён булади.

Жон Поль Сартр (1905-1980) Франциянинг экзистенциячилик ахлоқшунослигининг энг кузга қуринган номоёндаларидан биридир. У экзистенциячиликнинг дахрийлик йуналишига мансуб файласуфдир. Унингча, инсон узининг борлиги учун масъулдир. Хар кандай инсоннинг ҳукмига унинг борлигини ҳавола килади ва мавжудлиги учун тулик масъулиятни унинг узига юклайди. Сартр хар бир инсон ахлокини унинг

хатти-харакати ташкил килади, деб таъкидлайди. «Экзистенциачилик, бу – инсоннинг ҳаракатга булган хоҳишини улдиришга булган интилиш эмас зеро у инсонга бор умид факат унинг ҳаракатида эканини ва факат ягона ҳаракатигина инсоннинг яшаши учун имкон беришини айтади. Демак, бу борада биз ҳаракат ва журъат алоқа билан иш курамиз». Жон – Поль – Сатр 1946 йилдаги бир маърузасида экзистенциализм – бу гуманизм деб эълон килди. Унинг бу чиқиши тушқунликни тарғиб этувчи экзистенциалистларни қарашларида зид эди. «Пошша» номли пьесасида у гуманизм руҳида булган ижтимоий масъулият ҳақида бадиий образ яратди. Жон – Поль – Сатр ҳаётининг кейинги даврларида тинчлик учун кураш, уруш ҳавфини йукотиш, халқлар урасида яхши муносабатлар урнатиш учун курашди, гуманизм тарафдори булиб фаолият курсатди.

XX аср ахлоқшунослигида рухий таҳлил, экзистенциачилик йуналишларидан ташқари, гайризуравонлик, тасаввуф ахлоқшунослиги йуналишлари ҳам вужудга келди.

XX асрда юзага келган ва амалиётда муваффақиятга эришган ёвузликка қарши зуравонлик курсатмасидан курашиш-гайризуравонлик ахлоқшунослигини келтириб чиқарди. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаган ҳамда ҳозирги пайтда муваффақиятли давом этаётган ёвузликка қарши зуравонлик курсатмасига ана – шу сабр-бардош, чидам орқали бўйсунилишни эмас, балки курашишни тақозо этади.

XIX аср мутафаккири, америкалик файласуф-ахлоқшунос Хенри Дэвид Торо (1817-1862) гайризуравонлик йуналишининг асосчиларидан биридир. У меҳнатқаш халқнинг манфаати йулида фаолият курсатди, тинчлик йули, консиз инқилобни амалга ошириш йули билан халқини талаб-эҳтиёжларини қондириш мумкин, деб айтади.

Торо гоյларини буюк хинд мутафаккири ва жамоат арбоби Карамчанд Ганди (1869-1948); америкалик рухоний, файласуф ва жамоат арбоби Мартен Мотер Кинг (1929-1968) ва бошқалар давом эттиришди ва юқори поғонага кутардилар. Ганди Хиросима ва Нагасакига атом бомбаси ташланганида атом бомбасининг бошқа бомба билан йукотиб булмагани каби зуравонликни зуравонлик қилиб йукотиш мумкин эса деган фикрни билдириб шундай дейди: «Инсоният зуравонликдан факат гайризурвонлик йули орқали қутулиши мумкин. Газабни факат меҳр билан енгса бўлади. Газабга газаб билан жавоб бериши газабнинг ёйилишига ва қучайишига хизмат қилади».

Мартин Мотер Кинг ҳам шундай гоյни илғари сурган эди. Қонли урушлар, инқилоблар, террор, қуролли қузғолон синғари ҳодисалар муайян миллат ва мамлакат эришган ютуқларни йукка чиқаради, вайронгарчилиқ, маънавий қадриятларнинг оёқости бўлиши синғари улқан фожеалага олиб келади.

XX асрда вужудга келган йуналишлардан яна бири «Ҳаётга эҳтиром» номи билан айтилади. Уни олмон файласуфи, шифокори Альберт Швайцер (1875-1965) «Маданият ва ахлоқ» деб номланган китобида ҳаёт табиатдан яратган энг олий неъмат сифатида талқин этилади. Швайцер олға сурган ҳаётга эҳтиром ахлоқий таълимотни инсонларни шафқатли, мурувват зот

булиб умр кечиришга чорлайди. Бугунда замонавий инсонда экологик маданиятнинг вужудга келишида, этосферани яратилишида муҳим аҳамиятга эгадир.

Буюк турк алломаси Мухаммад Зоҳид Кутку (1897-1980) ва унинг шогирди, продюссер Махмуд Аъсад Жушоннинг (1938-2001) карашларида тасаввуфий йуналишлар унинг мазмуни ва моҳиятини тушунтиришда М. З. Кутку беш жилдлик «Тасаввуфий ахлоқ» деб номланган асарида ахлокий масалаларни илгари сурди. Жушон эса уз асарларида нафс ва уни енгиш муаамоларни илгари сурди.

Уларнинг асарларида, инсон ҳаёти олий кадрият экани таъкидлангани ҳолда, узганинг ҳаётини узингникдан олийроқ кадрият деб караш гоёси илгари сурилади.

ХУЛОСА. Тасаффуф ҳам ижтимоий камровга эга булган ходиса булиб, ижтимоий тараккиётда маълум таъсир килади, унинг урни бениҳоя каттадир.

Янги давр ахлоқшунослигида мавжуд булган таълимотлар ва йуналишлар, унда кушилган муаммолар, уларнинг мазмуни ва моҳиятини очиб бериш оркали уша давр тарихидаги воқеа ва ходисаларга муносабат билдирилиди ва улардан танқидий, ижобий фойдаланиш тавсия этилади. Чунки янги давр ахлоқшунослиги фалсафа тарихида муҳим рол уйнайди.

3 - мавзу буйича бериладиган назорат саволлари:

- 1. Янги давр ахлоқшунослигининг узига ҳос хусусиятларини тушунтиринг.**
- 1. Бенедент Спинозанинг ахлоқшуносликка доир фирқларини айтинг.**
- 2. Джон Локкнинг ахлоқшуносликка оид карашларини тушунтиринг.**
- 3. Сексуализм ва роциализм ҳақида нималар биласиз?**
- 4. Кант ва Хегельнинг ахлоқшунослигига нималар асос қилиб олинган?**
- 5. Фейербах ахлокий таълимотининг узига ҳослиги нимада?**
- 6. Шопенхауэрнинг нораціонал ахлокий карашлари асосида нималар ётади?**
- 7. Нитцше ахлокий таълимотларининг баҳсли томонлари нималарда қуринади?**
- 8. Рус мумтоз ахлоқшунослиги асосий гоёлари қай тарзда акс этган?**
- 9. Рухий таҳлил ахлоқшунослигига қиритилган янгиликлар нималарда уз аксини топган?**
- 10. Нима учун экзистенциячилик таълимоти ҳаракат ва журъат ахлоқшунослиги деб аталади?**
- 11. XX асрда яна қандай ахлокий йуналишлар ва таълимотлар мавжуд?**

3 - мавзуда учрайдиган айрим сузларнинг изоҳли лугати

1. **Сексуализм** – (лат. *sensus* – сезги, хис) билиш назариясида бир йуналиш булиб, у сезиларли билимларнинг бирдан-бир манбаи карайди.
2. **Рационализм** (лат. *ratio* – ақл, фаросат) – ақлга, фаросатга асосланган фикрлаш маъносини англатади.
3. **Детерминизм** – (лат.*determinare*-белгимоқ) – барча ходисаларнинг умумий, қонуниятли алоқадорлиги, сабабли узаро боғликлиги ҳақидаги таълимот.
4. **Индетерминизм** – (лат - инкор) – ходисалар уртасида бироқ бир алоқа борлигини инкор этади. Уларга оламда ҳеч қандай тартиб йук ва унда (бошбошдоклик) ҳукм суради. Бунда инсон уз хоҳишига ҳаракат қилади, унинг ҳаракатлари асло ҳеч бир сабабга боғлиқ эмас, деган мантикий ҳулоса чиқаради.
5. **Монизм** – (юнонча *monos* – бир, ягона) фалсафий принцип булиб, бу принципга қура бутун мавжудот уз негизи билан ягондир, бир манбага эгадир.
6. **Феномен** – (юнонча булиб – юз берувчи) - тажрибамизда ҳосил қилинган, хис-туйғу ёрдами билан пайкаладиган ходисани билдирувчи тушунча.
7. **Экзистенциализм** – (лат – яшаш, мавжуд булиш) – диний ва даҳрий йуналишда фаолият курсатади. Ҳаёт – фалсафаси ҳақида гап юритилади.

4-мавзу: Туркистон маърифатчи жадидларининг ахлокий карашлари (2 соат).

Режа:

Кириш.

- 1. Туркистон жадидчилик ҳаракатининг вужудга келиши ва унинг миллий – озодлик мафкурасиги айланиши.**
- 2. Аҳмад Дониш, Фуркат, Мукумий ва бошқа дастлабки маърифатчиларнинг асарларида кутарилган муаммолар.**
- 3. Маҳмудхужа Бехбудий ва Мунавваркори Абдурашидхонов ва бошқалар Туркистон жадидчиларининг асосчиларидир.**
- 4. Абдулла Авлониининг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» асарида ва Фитратнинг «Оила» асарларида илгари сурилган фалсафий-ахлокий гояларнинг миллий гоя ва мустақиллик мафкураси билан уйғунлашиб кетганлиги.**
- 5. Жадид матбуотининг миллий – ахлокий тарбия борасидаги хазматлари.**

Адабиётлар:

12, 13, 19, 21, 26, 29

Таянч иборалар

Миллат, Ватан, ватанпарварлик, тараккиёт, адолат, тарбия, оила, диёнат, шараф, ҳаё, виждон, майл, ихтиёр, ирода.

4.1. Туркистон халқининг бой ижтимоий – фалсафий, диний-ахлокий, маданий тараккиётида XIX асрнинг биринчи чорагидаги давр узининг нихоятда сермазмун ва инқилобий суронлилиги, гоявий-назарий ва мафкуравий ҳаракат шакллариининг хилма-хиллиги билан ажралиб туради. Бу ҳолат ижтимоий тараккиётнинг узига хос йуналиши эди. Туркистон XIX асрнинг иккинчи ярмида Россия томонидан босиб олинди ва мустамлакага айлантирилди. Бу мустамлакачилик моҳиятини Туркистон улқаси генерал губернаторларидан бири А.Н.Куропаткиннинг уз қундаликларидаги қайдлари, биз Туркистон ҳақларини ярим аср мобайнида жаҳон маданияти ва цивилизациясидан четда тутиб турдик, қабилдаги сузлар яққол англатади. Айни чоғда Туркистон ҳақлари Чор Россиясининг мустамлака зулмидан қутулиш, миллий давлатчилиқни қуриш, уз миллий иқтисодий, сиёсий ва маданий тараккиётига йул очишга қатъий қиришгандилар. Бу жараёнларнинг етакчи қучи-миллий савдо-саноат буржуазияси ҳисобланиб, у жуда қатта қийинчилиқлар билан булсада, халқимизнинг туб иқтисодий-сиёсий ва маънавий – ахлокий манфаатларини ҳимоя қиладиган назарий асос - жадидлар маърифатчилигини шакллантириб, уни ҳар томонлама қуллаб-қувватламоқда эди. Шу ижобий таъсир аста-секинлик билан маълум Туркистонда янги Уйғониш даврини бошлаб берди. Маҳаллий заёлилар орасида уз халқини озод қуришга ва жаҳоннинг бошқа миллатлари билан тенглаша оладиган даражага олиб қиқишга интилиш натижасида бу Уйғониш

Оврупа маърифатчилигига нисбатан жуда шиддаткор ҳамда микёсли булди. Шунингдек, Урта асрлар уртага ташлаган маърифатпарварлик гоялари учун ҳам эндиликда амалий шаклларда янгича маърифатпарварлик тарзида номоён булиш имконияти яратилди. Илгор гояларни янгиланган шаклларда амалга ошира оладиган фаолиятни зиёлилар вужудга келган эди. Булар кейинчалик жаидлар деб атала бошланди.

Жаид – (арабча-янги), янгиланиш, янги замонавий мактаб, матбаа, миллий тарраккиёт усуллари, йуллари, тарафдорларининг умумий номи хисобланади.

Жаидчилик XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи чорагида туркий-мусулмон улкаларида (Крим, Кавказ, Волгу буйи – Булгор ва Жанубий Урал хавзаси, Туркистон) шаклланиб келаётган миллий буржуазия мухитидаги вужудга келган. У уша даврдан Туркистондаги миллий мафкура вазифасини бажарди.

Жаидчиликнинг асосий гоя ва мақсадлари: Туркистоннинг урта асрчилик, феодал колоклик, Хурофотлардан озод килиш, «Усули кадим» ни инкор этган холда улкани, халкни, миллатни замонавий мутараккий йулга олиб чиқиш, миллий давлат бунёд этиш, конституцион, парламент ва президент идора усулидаги озод ва фаровон жамият куриш, туркий тилларга давлат тили мақомини бериш, миллий пул берлиги, миллий кушин тузиш Рус тараккийпарварлари, маърифатчиларининг Туркистон улкасида маърифатпарварлик гояларини таркатиш учун имкониятлар яратила бошлади. Демак, Туркистонда жаидчилик ҳаракатининг вужудга келиши аста-секин булсада миллий озодлик мафкурасиги асосланиб борди. Бу жараён улкадаги маҳаллий халкнинг онига уз таъсирини утказа бошлади. Натижада улар Туркистонда мустиқлик, миллий тараккиёт учун, халкнинг манфаатлари учун кураш олиб боришга миллий – озодлик ҳаракати учун замин тайёрлашга муваффақ булдилар. Ерли ҳақлар орасида мустиқлақчиликка қарши маърифатчилик гоялари таркала бошлади, янги таълим-тарбия шаҳобчалари, янги мактаб, маориф, мадания тарғибот, жаидчилик ҳаракати ривож топди. Мана шундай шароитда Туркистонда қуплаб маърифатчилар етишиб чикди.

4.2. Туркистонда маърифатпарварлик ҳаракати уч соҳа орқали фаолият курсатди. Булар – маориф (янгича мактаблар очиш, таълим усулини янгिलाш), санъат (бадий адабиёт, театр) ва матбуот.

Асосий мақсад миллатни, бир томонлама, илм-маърифатли килиш булса, иккинчи томондан унинг ахлокий даражасин юксалтириш ва ана шу икки жиҳатнинг уйғунлашуви натижасида, узлигини, уз каддини англаган билимли шахсни вояга етказиш эди. Туркистон маърифатчилари томонидан ана шу мақсадни амалга ошириш йулида катта ишлар килинди.

Маърифат (арабча «арафа» - «билмок» сузидан – таълим тарбия, иқтисодий, сиёсий, фалсафий, диний гоялар мажмуи асосида кишиларнинг онг билимининг маданиятни устиришга қаратилган фаолиятдир).

XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Туркистон маданияти қатор талантли олим, сайёҳ, шоир, педагог, журналистларни етиштириб чикарди,

улар халкимизнинг умуммаданий – ахлокий ривожланишига катта таъсир курсатди. Бу даврда , Ахмад Дониш, Бердак, Абай, Фуркат, Мукийимий, Дилшод, Завкий, Аваз Утар, Анбар отин каби олим, шоирлар уз даврининг мухим масалаларини кутариб чикдилар ва халкни илм-фан, маърифатни эгаллашга ундадилар. Узбек ва тожик хакларининг мутафаккири Ахмад Дониш (1827-1897) узининг «Наводир ул вокок» асарида Бухоро амирининг давлат тизимини Россия давлат тизими билан солиштиради, уни ислох килиш кераклигини айтади. У адолатли подшо булиши керак, дейди. Хукмдор донишмандлик фазилатига эга булиши, давлатнинг мохиятини акл белгилаши керак, деган хулосага келади. Ахмад Дониш жохиллик, риёкорлик, порахурлик сингари иллатларни танкид килади. Бу иллатлар давлатни таназзулга олиб келади, деб таъкидлайди, дин пешволарининг нотугри йулга кириб кетганини, шайхларнинг ёлгончилигини, уламоларнинг порахурлигини фош килади.

Ахмад Донишнинг ижтимоий-сиёсий карашлари уз даври учун мухим ахамиятга эга эди.

Дониш мавжуд иктисодий-сиёсий тузимнинг тараккиётига гов булиб колганлигини курсатди ва бу гоьларни олиб ташлаш йулларини кидиради. Коракалпок халкининг буюк мумтоз шоирларидан бири Бердак (1827-1900) уз шеърларида ахлокий мухитни шакллантириш хакида, дин пешволарининг хатти-харакатида учрайдиган салбий холатларни, товламачилик, очкузлик, текинхурлик каби иллатларни каттик танкид остига олади.

Бердак узининг ахлокий карашларида Шаркнинг энг яхши анъаналарини давом эттирди. «Издадим», «Халк учун», «Яхширок», «Менга керак» каби шеърларида кишиларнинг халол меҳнатини улуглайди. Унингча, хар бир одамнинг асосий бурчи халкка ва унинг фаровонлиги йулида хизмат килишдир. Бердакнинг ахлокий карашларида асосий эътиборларни кишиларни хурмат килиш айникса қарилар, заиф ва ногиронлар, камбагал, бева ва бечораларни иззат нафсига тегмаслик, уларга имкони борица ёрдам курсатишдир. Бердак одамларнинг ахлоқ-одобига караб, уларни яхши ёмонга булади. Яхши одам деганда, у бутун инсоний фазилатларни узида туплаган доно, ақлли, билимдон, узгаларага ёрдам берувчи, феъл-атвори гузал кишиларни куз олдига келтиради. Ёмон одам эса, Бердакнинг назарида, халкнинг офатидир, у халкни хам, ога-инини хам кадрига етмайди. Демак, Бердакнинг ахлокий карашларининг марказида инсонийлик туради. Шоирнинг юксак инсонпарварлик рухи билан сугорилган адабий ижтимоий-сиёсий ва фалсафий гоьлари хозирги мустикаллик шароитида хам уз тарбиявий ахамиятини саклаб келмокда.

Абай – Иброхим Кунонбоев (1845-1904) уз даврининг буюк мутафаккири, маърифатпарвар шоири эди. Абайдан 300 га якин шеърый асар «Искандар», «Масъуд», «Азим хикояси», «Вадойл» каби дostonлари етиб келган. Унинг асарларидан халкни илм-маърифатга, инсонийликка, халоликка, севги-садокатга, мухаббатга даъват килиш гоьлари асосий урин эгаллаган. Унинг шеъриятида мухабатсиз, дустликсиз хаёт булмайди, деган гоь илгари сурилган.

Абай козок адабиёти ва козок тилига асос солди. У халкни дустлик ва биродарликка, хамжихатликка чакирди. Тинчлик ва осойишталикни, меҳр-мухаббатни улуглади. Шоир орзулари бизнинг кунларимизда руёбга чикди.

Буюк узбек мумтоз шоирлари Фуркат (1858-1909), Мукимий (1859-1903), Дилшоди Барно (1800-1906) асарлардаги ахлокий муаммолар тараккийпарвар гоёлар билан чамбарчас боғланиб кетади. Фуркат «Илм хосияти», «Гимназия», «Таржимаи хол» каби асарларида, маърифатли булиши керак, бу юксак ахлоқ эгасига хос фазилат эканлигини таъкидлайди. Лекин нодонлик охир-окибатда турли хулкий нотавонликка олиб келишини тушунтиради.

Машхур «Сайдин куявер, сайёд» мусаддосида Фуркат чор боскинчилари мустамлакасига айланган улкадаги хукмрон зуравонликка карши Инсон шарафи ва гурурини улуглайди. Бутун мусаддас мисралари заминида инсонпарвар ва эрксевар шоирнинг зулм утказувчиларга карши катъий норозилик овозлари жаранглаб туради.

Фуркатнинг мазмунан хаётий ва абадий баркамол лирикаси, маърифатпарварлик йуналишидаги етук асарлари билан, жозибали насри ва жанговар публицистикаси билан XIX асрнинг охири XX аср бошларидаги миллий адабиётимиз ривожига улкан хисса қўшди.

Мукимий уз даврининг етук мутафаккири, буюк маърифатчи шоири эди. Мукимий эзилган меҳнаткаш омма, бечора қосибу хунармандлар ва хонавайрон қишлоқ деҳқонларининг оташин қуйчиси булиб майдонга чиқди. Мустамлака тузумидаги адолатсизлик ва зуравонликни, жорий тартиб-қоидаларни халқона услубда аёвсиз тартибда танқид қилди.

Туркистон маърифатпарварлик ҳаракатининг йирик номоёндаларидан бири Зокиржон Холмухаммад угли Фуркат (1859-1909), «Илм хосияти», «Ақт мажлиси хусусида», «Шоир ахволи ва шеър муболагаси хусусида» ва бошқа асарларида маърифатпарварлик гоёларини илғари сурди. Фуркат узининг асарлари ва шеърларида зулмат урнига нурни, жаҳолатга карши маърифатни, бидъатга карши илм-фан, ақл-идроқ ва тафаккурни мадх этди. Одамларни эскилик ботқоғидан чиқишида илм-фан ва техникадаги янгиликлардан доимо хабардор булишга, бунинг учун илмни севишга, хорижий тилларни билишга ундади. У жамиятдаги салбий иллатлар ва адолатсизликларни бартараф этишда, маърифат, илм-фан, таълим-тарбия муҳим аҳамиятга эга эканлигини чуқур тушуниб етди.

Мазмунан хаётий ва бадий баркамол лирикаси, маърифатпарварлик йуналишидаги етук асарлари билан, жозибали насри ва жанговар публицистикаси билан XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларидаги миллий адабиётимиз ривожига Фуркат улкан хисса қўшди. Туркистон маърифатпарварларининг яна бир йирик номоёндаси Дилшоднинг шогирди Анбар Отин (1870-1914) булиб, унинг ахлокий қарашлари лирик фалсафий шеърларида ва «Қаролар фалсафаси» (1898), рисоласида уз аксини топган. Анбар отин ҳам инсон ахлокий даражасини ақл, илм-маърифат билан боғлайди ва ижтимоий тараккиётга ақлий ҳамда ахлокий юксаклик орқали эришиш мумкин, деган ақидага амал қилади.

Унинг асарларида ахлокизлик боткогига ботиб бораётган жамият танкид килинади. «Каролар фалсафаси» асарида ижтимоий адолат ва ижтимоий зулм тушунчалари таҳлил килинади. Анбар отин шоира ва файласуф олим сифатида Туркистон халклари маънавиятининг юксалтиришга бағишлади.

ХУЛОСА. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Туркистонда яшаб ижод этган буюк алломалар, шоиру-ёзувчилар, умуман зиёлилар маҳаллий аҳоли уртасида зиё тарқатишда, маънавий – маърифий ишларни амалга оширишда улкан хисса қўшдилар.

4.3. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида Туркистон халклари сафидан гоёвий-сиёсий жихатдан етук ва баркамол, замонавий асосда бемаоло фикр – мулоҳаза юрита оладиган, келажакни олдиндан кура оладиган, эл-юрт қайғуси билан қуйиб – ёниб яшайдиган, миллий истиклол учун курашга ҳамиша шай турган мутафаккирлардан бири Махмудхужа Бехбудий (1875-1919) бўлиб, уз даврининг буюк донишмандидир. Унинг Туркистонда янги усулдаги мактабларни ташкил этишдаги ва жаҳидчилик гоёларини матбуот орқали тарғиб қилишдаги хизматлари гоёят каттадир. Бехбудий 1903-1904 йилларда узбек ва тожик тилларда «Қискача умумий география» асарини, янги усулдаги мактаблар учун дарслик ва укув қўлланмалар ёзди, нашриётдан чиқарди, 1913 йилнинг апрелида «Самарқанд» газетасини, уша йилнинг август ойидан бошлаб «Ойна» газетасини чиқарди, харита тузган, уз уйида кутубхона очган, тарихга, ислом ҳуқуқига оид асарлар, китоблар ёзган. Хотин-қизларни илм олиш ҳуқуқини ҳимоя қилган. У Туркистонни чор мустамлакачилиги зулмидан қутқариш гоёсини уз асарларида илгари сурди. Халқни миллий истиклол учун курашга чорлади. Туркистоннинг келажаги ҳақида уйлар экан, халқни жаҳолат ва нодонлик, эрксизлик ва қашшоқлик боткогидан қутқариб олишни бирдан – бир йули – илм – маърифатли бўлишдир, деган ҳулосага келган эди. Унинг фикрича, маърифат учун биргина мактаб қўйиб кўрмасди. Замон ва дунё воқеалари билан танишиб бормок керак. Миллат ва Ватаннинг аҳволида, қўндалик ҳаётидан огоҳ бўлмок лозим.

Миллат учун ойна керак, токи ундан уз қабоҳатини ҳам, малоҳатини ҳам кура олсин, дейди. Бехбудий миллат узини англагандигина ижтимоий-сиёсий масалаларни бошқалар билан тенг муҳокама эта олади, деган фикрда бўлди.

Унинг фикрича, Туркистон ҳудудида яшайдиган ҳар бир инсон уқиши, урганиши, билимли-маърифатли бўлиш фарздир, деб қўрсатади.

У узининг «Қадарқўш» асарида чор мустамлакачилик сиёсати туфайли маҳаллий аҳоли ва айниқса, ёшлар уртасида ичкибозлик, майший бузқўчилик, қиморбозлик, уғрилик, қўраҳўрлик, қўвламачилик, безорилик сингари қўтлақо зарарли қасм ва одатлар тарқала бошлаганлигини, натижада, одамлар уртасида меҳр-оқибат қўна бошлаб, ақал билан уқал, ота билан бола бир-бирига ёв-душман бўла бошлаганини, қадарқўшлар қўпайиб бораётганлигини, қадар-қадар ва нафрат билан тақвирлайди.

Бехбудий куплаб публицистик макоаллар ёзди, матбуотда хизмат килди, нашр ишлари билан машгул булди. Унинг маколалари, фалсафий – ахлокий қарашларида миллат ва Ватан тақдири, мустақиллик ҳолиси, ахлоқ ва таълим-тарбия ва бошқа масалалар урин олган. Бехбудий юрт озодлиги ва мустақиллиги учун курашган алломалардан булиб, Туркистонда жаҳидчилик ҳаракатининг бошида турган, унинг таълимотчиларидан бири эди.

Жаҳидчилик ҳаракатининг йирик вакилларида бири Мунавварқори Абдурашидхонов (1878-1931) дир. «Мунаввар» - нур олган, нурли деган маънони, «қори» деб Қуръонни маромига етказиб уқийдиганни айтганлар. У Тошкентда 1901 йилда, «усули жаҳид» мактабини очган. Бу мактаб учун «Адиби аввал», «Адаби соний» каби алифбо ва хрестоматиялар, «Тавжид ал-Қуръон» (Қуръон қироати), Ер юзи (География) сингари қўлланмаларни тузиб, нашр этди.

Ўзбек матбуотини майдонга қилишида Мунавварқорининг хизматлари катта булди. 1906 йилда «Тараққиёт», «Садойи Туркистон» (1914-15), 1917 йилда «Нажот» газетасини чиқарди.

Умуман, ўзбек матбуотининг майдонга қилишини ҳам, тарихий тараққиётини ҳам Мунавварқорисиз, унинг юзлаб эҳтиросли маколаларисиз тасавур қилиб бўлмайди. У XX аср бошидаги ижтимоий – сиёсий ҳаракатининг, миллий озодлик қўтарилишининг энг эътиборли номбўндларидандир.

Мунавварқори маҳаллий миллат фарзандларининг онги, тафаккурини юксакликка қўтариш, уларга зиё тарқатиш, чет давлатларга юбориб уларни уқитиш, шулар асосида мустақиллик мафқурасини шакллантиришни вазифа қилиб қўйди. Мунавварқори XIX асрнинг 90 йиллари охиридан умрининг сунгигача Миллат ва Ватан равақи, озодлиги йўлида кураш олиб борди. Унинг бутун ижтимоий, фалсафий-ахлокий қарашлари мана шу икки масала атрофида кечди.

ХУЛОСА. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов ва бошқа жаҳидчиларнинг ижтимоий, фалсафий – ахлокий қарашларида Миллат ва Ватан тақдири, мустақиллик ҳолиси, ахлоқ ва таълим-тарбия ва бошқа масалалар катта урин олган. Улар туркий ҳақларнинг қелажаги, миллий истиклол Ватани озод ва обод бўлиши учун жонини фидо қилган буюк сиймолардир. Уларнинг муборак номи, миллий истикболимиз йўлида қилган бебаҳо хизматлари ҳалқимиз қалбида абадий сақланади.

Президентимиз И. А. Қаримов: «Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори, Фитрат, Таваллоларга мактаб очганлари, ҳалқни ўз ҳуқуқларини танишга даъват этгалари учун биров маош тулаганми? Биров уларга ойлик берганми? Албатта, йук!»! Улар ўт билан ўйнашаётганликлари учун аёвсиз жазоланганликларини олдиндан яхши билишган. Билатуриб, онгли равишда мана шу йўлдан борганлар. Чунки виждонлари, иймонлари шунга даъват этган», - деб таъкидлагана эди.

(Қаранг. Исом Қаримов. «Тарихий хотирасиз қелажак йук». Тошкент, «Шарқ», 1998 й, 8 -бет).

4.4. XIX асрнинг охири XX асрнинг бошидаги узбек миллий маданиятининг машхур вакилларида бири таълимшунос, педагог ва ахлоқшунос, маърифатпарвар шоир, драматург, журналист олим, давлат ва жамият арбоби Абдулла Авлоний (1878-1934) дир.

XX асрнинг бошларида Туркистон маданий ҳаётида юз берган энг муҳим ижтимоий узгаришлардан бири мактаб-уқув ишларида узгариш бўлди. Авлоний бу даврда жаҳидчилик ҳаракатига қушилиб, Тошкентдаги жаҳидларнинг фаол иштирокчилардан бири бўлган. Абдулла Авлоний 1904 йилда Мирободга, сунгрок Дегрезда (1903-1914) ҳудди шундай янги усулда, янгича мактаб очиб, дарс берди ва дарсликлар ёзди. 1909 йилда мактаб – маориф ишларига ёрдам берувчи «Жамият хайрия» очиб, етим болаларни уқитди. Унинг педагог фаолияти ва абадий - баъдий ижоди муҳим аҳамиятга эгадир.

Авлоний мактаби гуманистик ва эркин тарбия асосида қурилган бўлиб, дунёвий ва илгор илм-фанни болаларга ургатишни уз олдиға вазифа қилиб қўйди, ёшларни мамлакатнинг ижтимоий – сиёсий ҳаётиға аралаша олиш қобилиятиға эға бўлишни таъминлайдиган ҳақиқий халқ мактаби бўлди...

А. Авлонийнинг 1913 йилда ёзган «Туркий Гулистон ёҳуд ахлоқ» асари (дарслиғи) XX аср бошларида ижтимоий-педагог фикр тараккиётида алоҳида урин эғаллайди. Унда тарбия ва ахлоқ масалалари биринчи маротаба XX асрнинг талаб ва эҳтиёжлари нуктаи-назардан таҳлил қилинган. У инсон тарбиясини бош масала қилиб қўяди, миллий тарбияға эътиборни қаратди. Тарбиянинг мазмунида Ватан тарбияси асосий уринни эғаллайди. У Ватан муҳаббатини, унинг учун қурашмокни энг яхши инсоний ҳуққлардан деб ҳисоблайди. Ватан – бу ҳар кишининг тугилиб усган шаҳар ва мамлақати. Уни кадрламок, севмок, яратмок керак. Тилға, маданиятға муҳаббат эса ҳар киши уз халқиға бўлган муҳаббатидир. «Ҳар бир миллатнинг дунёда борлигини қурстадиган ойинаи ҳаёти тил ва адабиётдир. Миллий тилни йукотмок миллатнинг руҳини йуқомокдир». Авлоний тарбияға қатта эътибор беради ва уни ўчға булади: бадан тарбияси, фикр тарбияси ва ахлоқ тарбиясидир. Шулар орасида ахлоқ тарбиясига алоҳида ўргу беради, уни «Инсонларға энг муҳим, зиёда шараф, баланд даражаға берувчи» деб баҳолайди. Унинг тарбия ҳақидаги фикрлари уз қучини йукотмаган.

«Тарбия, деб таъқидлади А. Авлоний, - биз ўчун ё ҳаёт, ё мамот, ё нажот, ё ҳалокат», ё саодат-ё фалокат масаласидир».

Ҳазилатларни у яхши ҳуққлар, иллатларни эса – ёмон ҳуққлар деб атайди. Ҳатонат, диёнат, шараф, ҳаё синғари мусулмон Шарқи ўчун анъанавий бўлган ҳазилатлар шарҳи билан бирғалиқда Авлоний Виждон, Ватанни севмок синғари Туркистон минтақаси ўчун янги талқинда тақдим этилган ҳазилатлар ҳақида алоҳида тухталади. Ватанни севмок, лозим бўлса, унинг йулида жонин фидо этмок, юксак ахлоқий инсонға ҳос ҳазилатдир. Виждон эса Авлоний наздида, инсон ниятлари ва қилмишларини акс эттирувчи энг мусаффо ахлоқий қузғудир, «инсон ақли ва фикрининг ҳақиқий мезони». Авлоний миллат тараккиётиға тусиқ бўлган иллатлардан бири сифатида жаҳолатдир, дейди. Жаҳолат инсониятнинг энг зур душмани

ва ёмон хулкларнинг бошлиги, деб таърифлайди. Авлоний газарб, шахват, хаад, казб, тама сингари иллатларга ҳам атрофлича тухталади.

ХУЛОСА. Абдулла Авлонийнинг ахлокий карашлардаги фикрлари бугунда ҳам уз кучини йукотган эмас. Унинг фалсафий-ахлокий гоялари бугунда миллий истиклол гояси билан уйғунлашиб кетган.

Туркистон маърифатчилари ва ахлоқшунослигида Абдурауф Фитрат (1884-1938) нинг хизматлари бенихоя каттадир. Фитрат – Абдурауфнинг тахаллуси булиб, «тугма истеъдод» маъносини англатади.

Фитратнинг «Нажот йули» (Рахбари нажот) асари ва айникса, «Оила ёки оила бошқариш тартиблари» (1914) китоби алохида урин тутати.

Фитрат она-Туркистонни озод қуришни истайди, бунинг учун ҳар бир туркистонлик оила, ахлоқ, аъмол ва эрк учоги булмоғи лозим. У янги оилани ана шу тартибда қуришга даъват этади. Фитрат ҳар жихатдан соғлом булган оила қуришни даъват этади. Ҳар жихатдан соғлом булган оила етиштиришган фарзандларгина миллатни юксакка кутара олишини, уни истибдоддан кутқаришини айтади: «Бу дунё қураш майдонидир. Бу майдоннинг қуроли соғлом жисму тан, алқ ва ахлоқдир. Лекин ана шу қурол-аслаҳамиз синиб, занг босиб чириб кетган. Шундай қуроллар билан бу дунёда бизга на саодат, на роҳат бор...», - деб таъкидлайди Фитрат. (Фитрат. Оила. Маънавият, 1998, 60-бет).

А.Фитратнинг «Оила» номли асари икки қисмдан иборат булиб, унинг биринчи қисмида оила қуриш тартиблари, унинг ахлокий – маиший, гигиеник – саломатлик қомусий сифатида фойдаланиб, оиланинг моддий томонлари, оила ташкил тапганлигидаг бошлаб бузилишигача булган ҳолатларининг ахлокий асослари тушунтириб берилади.

Китобнинг иккинчи қисмида фарзанд тарбияси ҳақида фикр юртилади. Тарбиянинг ўқ йўналиши – жисмоний, ақлий ва ахлокий тарбияга тухталиб, ана шу ўқ тарбия асосида инсон қамол топади, деб таъкидлайди.

А. Фитрат ихтиёр эркинлиги муаммосини майл тушунчаси орқали уртага ташлайди, бахт майли, фаолият майли, ахлоқ майли, бошқаларга меҳр-муҳаббат майли ҳақида атрофлича тушунча бериб, инсонни жамият аъзоси сифатида, ижтимоий мавжудот сифатида олиб қарайди. У иззат, нафс, ирода масаласига алохида эътиборни қаратади. Унинг фикрича, ахлокийлик эрк ва эрксеварлик билан мустаҳкам боғлиқлигини тушунтиради. Китобда миллий мустақиллик мафқураси ҳақидаги фикрлар китобнинг мазмунини ташкил этади. Фитратнинг «Оила» асари Туркистон миллий уйғонишида бенихоя катта рол ўйнайди, дейиш мумкин. Ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йукотмаган ажойиб ахлокий-маърифий рисола сифатида алохида эътиборга моликдир.

Хулоса. Абдулла Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ» асари, А. Фитратнинг «Оила» асарларида илғари сурилган фалсафий-ахлокий гоялар бугунда миллий истиклол мафқураси билан уйғунлашиб кетганлиги муҳим аҳамият қасб этади.

4.5. Туркистонда яшайдиган аҳолининг онгини ўйғотишда жаҳидчилар томонидан ишлаб чиқилган матбуот муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун XX

аср бошларида амалий ахлоқ муаммолари жаҳид матбуотида кенг урин олади. «Тараккий», «Садои Туркистон», «Улуг Туркистон», «Турон», «Хуршид» сингари газеталарда эълон қилинган ҳажвий ва публицистик асарларда уша давр боёнларининг қолоқлиги, чор маъмуриятининг турачилиги, паранжининг янги замонга мос келмаётгани, талабаларга 5 сум иона (эхсон) қилиш урнига, беш юзлаб сумни ресторанларда фоҳишахоналарга сочаётган ахлоқсиз сармоялар қаттиқ танқид остига олинади. Мҳмудхужа Бехбудий, Мунаввар қори Абдурашидхонов, Ҳамза, Убайдулла Хужаев, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий, Абдулҳамид Чулпон каби Уйғониш даврининг буюк номоёндалари уз бадиий асарларида ахлоқ муаммоларини дадил қутариб чиқдилар ва матбуотларда фаол иштирок этдилар. Масалан, Абдулла Авлоний матбуотда эълон қилинган поэтик асарлари, «Абадий ёхуд миллий шеърлар» (I, II, III, IV жузлар), «Мактаб гулистони» (1916), «Мардикорлар ашуласи» (1917) китоблари ва бошқа асарларида илм-маърифатни тарғибот қилган, жаҳолат ва надонлик, эски тузумнинг ижтимоий-ахлоқий асосларини қоралаган, озод ва бахтиёр замон ҳақида фикр юритган. «Ойна» журнали маърифат ва маданият тараккиётида жуда қатта хизмат қилди. Унда миллат, унинг ҳақ-хуқуқи, тарихи, тил-адабиёт масалалари, дунё аҳолига доир қизиқарли мақолалар, бахслар берилиб борилган.

Жаҳид матбуоти озодликни, Ватанни жондан ортиқ севувчи, илгор, тушунган, ҳар томонлама қамол топган эркин Туркистон фуқаросининг тарбиялашни уз олдига вазифа қилиб қуйди.

Жаҳидлар ва унинг матбуоти уз олдига қуйган вазифаларни бажариш борасида жуда қўп қаршиликларга дуч келди. Жуда қўп тараккийпарвар қўчлар қатагон қилинди, улар томонидан ташқил қилинган матбуот ёпилди. Туркистондаги жаҳидчилик ҳаракати, унинг матбуоти қиска муддат фаолият қўрсатган бўлса ҳам, маълум халқларни маълум маънода уйғота олди. Жаҳидчилик ҳаракати нафакат улкан маънавий-маърифий – ахлоқий мерос қолдирди, шу билан бирга у биз ва сиздан кейинги авлодлар учун ахлоқий намуналар сифатида хизмат қиладиган, идеалга айлантирилиш лозим бўлган шахсларни вояга етказди. Улар улқада миллий – озодлик ҳаракатини уюштиришда уз умрини бахшда этишга бағишладилар. Улардан бири собиқ Шаҳрисабз беги, кейинчалик чор армиясининг генерал-майори Журабек қаланлар қори ўғли бўлса, иккинчиси Худоёрхоннинг ўғли, Журабекнинг қўёви Фансуруллобекдир.

Генерал қаерда бўлмасин, умрини Ватан, миллат озодлигига бағишлади, жаҳидчилик ҳаракатининг олдинги сафларида турди.

Фансуруллобек эса ўзбек жаҳидчиларининг биринчи газетаси бўлмиш Мунаввар қори Абдурашидхоновнинг «Хуршид» газетасида етакчи ходим эди. У бошқа нашрларга фаол қатнашар эди.

У генерал Журабек каби, Фуркатнинг эҳтиромига сазовор бўлган зиёли эди. Афсуски, мустамлакачилар улардан қаттиқ ўч олдилар. Фуркат алдов йўли билан хорижга чақирилиб юборилиб, қайта Ватанга қиритилмади, генерал Журабек Қорасувдаги бог ҳовлисида сирли равишда ўлдирилди.

Фансуруллобек эса кейинрок, Сталин даврида ГПУ ер туласида жон таслим килди.

Бугунда ёшларимизнинг хар бири бундай фидойи, ватанпарвар, зёли сиймоларни яхши билишлари ва унутмасликлари керак.

Зеро, улар биз учун хакикий ахлокий намуналардир. «Маърифатпарварлик, - деб таъкидлайди Президент И. А. Каримов, - биз учун бугун ҳам уз ахамиятини йукотгани йук, йукотмайди ҳам. Акл-заковотли, юксак маънавиятли кишиларни тарбиялай олсаккина, олдимизга куйган максадларга эриша оламиз, юртимизда фаровонлик ва тараккиёт карор топади». (Каранг. И.Каримов. Тарихий хотирасиз келажак йук. «Шарк», 1998, 7-бет).

Бугунда маърифатпарвар-жадидчиларнинг бебахо асарлари, илмий, назмий ва насрий мерослари ижтимоий-фалсафий ва ахлокий гоёлари узбек халкининг маънавият ва маърифатини, миллий кадриятлар ва онгини юксалтириш йулида хизмат килиб, авлодлар калбида Ватанга мухаббат ва садокат туйгуларини тарбиялаб келмокда.

Мустакиллик туфайли маърифатчи-жадидларнинг номлари тикланаяпти, таваллуд топган кунлари тантанали нишонланаяпти, асарлари кайта-кайта чоп этилаяпти. Уларнинг дунёкарашларида баён этилган фалсафий-ахлокий фикрлари халкимизнинг маданий-маънавий, кадриятлар сифатида ханузгача сакланиб келмокда.

Маъруза буйича бериладиган назорат саволлари:

1. Туркистон маърифатчилигинг узига хос хусусиятлари нимада?
2. Ахмад Дониш, Муқимий, Фуркат каби маърифатчиларнинг асосий гоёлари нималардан иборат?
3. Бердакнинг фалсафий-ахлокий карашларини тушунтиринг?
4. Абайнинг ахлокий карашларини тушунтиринг?
5. Анбар Отиннинг «Каролар фалсафаси» рисоласида кутарилган мухим ахлокий муаммолар кайсилар?
6. Абдулла Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёки ахлоқ» рисоласининг ахлокий-тарбиявий мохияти нималарда куринади?
7. Фитратнинг «Оила» асари жадидчилик ахлоқшунослигида кандай урин эгаллайди?
8. Махмудхужа Бехбудий ва Мунаввар Кори Абдурашидхоновлар Туркистон жадидчилигида кандай роль уйнайди?
9. Туркистон жадидлари ахлоқшунослигида матбуотнинг ахамияти кандай булган?
10. Ватанимиз ахлоқшунослигида жадидлар таълимоти кандай мавкени эгаллайди?

**5-мавзу: Ахлоқ ва унинг келиб чиқишида ихтиёр эркинлигининг ахамияти. Ахлоқ тузилмаси. Ахлоқнинг маънавият тизимидаги урни.
(2 соат)**

Режа:

КИРИШ.

- 1. Ахлоқнинг келиб чиқиши ва моҳияти.**
- 2. Ихтиёр эркинлиги ва ахлокий танлов тушунчалари.**
- 3. Ахлоқ тузилмаси.**
- 4. Маънавият тушунчаси ва унинг турлича талкини.**
- 5. Ахлоқнинг бошқа маънавий тузилмалар билан узаро алоқалари ва бирлаштирувчилик хусусияти.**
- 6. Хулоса.**

**Адабиётлар:
2, 3, 5, 6, 12, 15, 19, 20**

Таянч иборалар:

Ихтиёр эркинлиги, ахлокий танлов, масъулият, ахлокий тараккиёт, ахлоқ тузилмаси, ахлокий онг (англаш), ахлокий хиссиёт, ахлокий муносабатлар, максад ва восита, маънавият, маънавият тизими, ахлоқ, дин, ҳуқуқ, сиёсат, санъат, фан, мафкура.

5.1. Ахлоқ ижтимоий онг шаклларида бири бўлиб, жамият тараккиётининг илк босқичида пайдо бўлган. Унинг пайдо бўлишида кишиларнинг меҳнат фаолиятлари, иқтисодий муносабатлари муҳим роль уйнайди. Меҳнат туфайли инсоннинг ақлий, ахлокий ва бошқа фаолияти шакллана бошлайди.

Фалсафий – ахлокий факрлар вужудуга келгандан бошлаб ҳозирга кунга қадар ҳаёт юзага келтирган турли туман масалалар, кишиларни кизиктириб келаётган муаммолар доимо унинг диққат марказида туради. Шунинг учун ахлоқнинг келиб чиқишида ҳаёт тушунчаси муҳим роль уйнайди. Ҳаёт энг аввало инсон ахлоқининг манбаи ва хазинасидир.

Қадимги она сайёрамиздаги ҳаёт одатда уч оламдан иборат деб қабул қилинган. Булар – набобат, ҳайвонот ва башарият олами, уларнинг узаро муносабатлари заминимиздаги ҳаётнинг асосий омили ҳисобланади. Бу уч олам узаро диалектик алоқадорликда бўлиб фаолият курсатади. Усимликлар дунёси ҳам пайдо бўлади, ривожланади, синган шохлари урнини сирач чиқариб даволайди – муҳофаза қилади, уругини қолдириб, бир кун қурийди. Ҳайвонот олами ҳам шундай хусусиятлар билан биргаликда сезиш аъзолари ва қобилияти ҳамда муайян даражада идрок этиш ҳислатига эга. Инсонда эса булардан ташқари муҳофаза қилиш, фикрлар қобилияти ва уят ҳисси – ақли бор. Уни Имом Газзолий олтинчи сезги ёки иккинчи юрак, юрак ичидаги юрак деб атайди. Ана шу ақл ихтиёр эркинлигини, ихтиёр эркинлиги эса ахлоқни тақозо этади. Ахлоқ жамиятда кишиларнинг ҳатти-ҳаракатларини,

хулк-атворларини тартибга солувчи эхтёжлар мавжуд булганлиги учун келиб чикди.

Ахлоқнинг келиб чиқишида ижтимоий мухит яъни ижтимоий ҳаёт, ижтимоий омиллар булиши зарур.

Инсоннинг онги, унинг барча аклий ва рухий қобилиятлари, унинг жамиятдаги ҳаёти, фаолияти давомида таркиб топади ва маълум ижтимоий шарт-шароитлар билан тақозо қилинади. Одам боласи фақат жамиятдагина ижтимоий мухит таъсирида ижтимоий онгли зот – инсонга айланади, шахс даражасига кутарилади.

Ижтимоий тараккиёт билан бирга ривожланиб борган онг инсонда тафаккур қонунлари, ахлоқ, ҳуқуқ нормалари, диний, илмий, эстетик ва этик қарашларининг шаклланишига асос булади. Онг узининг пайдо булган пайтидан бошлаб инсоннинг ҳатти-ҳаракатини, ақл-идроқини, фикрини шакллантиради, кишининг муайян ҳаёт тарзини, маданият ва маънавиятнинг эгаси (субъекти) қилиб етиштиради.

Демак, онг одамни ҳайвонот дунёсидан ажратган ижтимоий – тарихий ҳодисадир. Инсоннинг пайдо булиши бахсли муаммолардан бири ҳисобланади. Бу ҳақда бир-бирига қарама-қарши икки қараш мавжуд. Бири – диний, иккинчиси – даҳрийга қарашдир. Диний қараш буйича одамни Худо яратган. Даҳрийча қараш буни инкор этади, одамни табиат яратган, табиатнинг бир қисми деган ғояни илгари суради. Улар орасида инглиз табиатшуноси Чарлз Дарвин (1809-1882) фикрлари алоҳида эътиборга молик. Дарвин табиат турларининг танлов йули билан келиб чиқиши ҳақидаги эволюцион таълимотини яратди. У одам билан одамсимон маймунларнинг қариндошлигини исботлашга уринди, бироқ у тугридан тугри одам маймундан тарқалган жонзот, деган фикрни айтган эмас. Шунингдек, Дарвин даҳрий булмаган, ҳамма қатори наслонийлик қонун-қоидаларига амал қилиб яшаган. У Худони инкор этмаган. Даҳрийлик асри булмиш XX асрда ҳам, инсоони Худо яратган деган фикр уз қучини йукотган эмас.

XX аср буюқ олмон файласуфи Карл Ясперс, одамни бошқа жонзотлардан келтириб чиқаришини ноқоишлигини қурсатиб, инсон трансцендентал боғлиққа эга, унинг имқониятлари нақадар чексиз эканин ўзи ҳам билмайди, деб ўлуглайди. Демак, ахлоқнинг келиб чиқиши ва унинг моҳияти инсон номи билан боғлиқ экан, у эркинликка, ихтиёр эркинлигига ҳаракат қилади. Ихтиёр эркинлиги инсонга берилган буюқ неъматдир ва у чекланмаган.

Демак, ахлоқнинг келиб чиқиши, инсон фаолияти билан бевосита фаолият бўлиб, инсоннинг заруриятидан келиб чиққан ижтимоий тасодифиятдир. Инсоннинг ҳатти-ҳаракати, юриш-туриш нормалари, муносабатларини тартиб солиб турувчи омил ахлоқдир.

5.2. Инсондаги ихтиёр эркинлиги зарурият талаби билан оқилона, ақлга бўйсундирилган равишда чекланади яъни нисбийлашади. Инсоннинг ихтиёр эркинлиги маълум масъулият билан фаолият қурсатишини талаб қилади. Эркинлик тарихий тараккиётининг зарурий маҳсулидир. Эркинликнинг

мезони инсондир. Шунинг учун эркинлик энг асосий умумий инсоний кадриятдир. Инсон доимо эркинликка интилади. Эркинликка муайян иктисодий, ижтимоий-сиёсий, маънавий шарт-шароитлар, омиллар оркали эришилади. Бундан ихтиёр эркинлиги тушунчаси келиб чиқади. Ихтиёр эркинлиги туфайли инсон ҳар қадамда ахлокий танлов муаммосига дуч келади. Бу муммо кишида масъулият ҳисси мавжудлигидан далолат беради. Масъулият шахс фаолиятида уз-узини бошқариши, тартибга солишдир. Шахснинг жамиятта тушган урнига қараб масъулиятнинг қулами ҳам хилма хил бўлади. Жамиятнинг оддий аъзоси ота-она, фарзандлар, жамов олдида у ёки бу даражада масъулиятни сезади. Буюк шахслар, давлат арбоблари эса ватан, халқ, тарих олдида, тарихий заруриятларни ҳал қилишида масъулият қўп бўлади. Шунга яраша уларнинг ҳар бир қўйган қадами, фикри олдида жавобгарлик ҳисси, масъулияти юқори бўлади.

Инсоннинг ҳаёт фаолияти ихтиёр эркинлиги ва масъулияти асосида номўён бўлади ва ҳаётнинг турли хил қўринишида уз ифодасини топади. Инсон доимо масъулият билан фаолият қўрсатади ва узининг эзгу ниятига етади. Ихтиёр эркинлиги туфайли инсон ҳар қадамда ахлокий танлов муаммолари дуч келади. Бу муаммо инсонда масъулият ҳисси мавжудлигидан далолат беради. Масъулиятни узгалар ва уз виждони олдида жавобгарлигини сезмаган киши хоҳлаган ишга қўл қўйиши мумкин – уни уз қилмишининг оқибати қизиқтирмайди. У фақат манфаат устуворлигини тан олади, ҳолос. Ундай одамни ахлоқсиз деб атайдилар. Инсон ё эзгуликни, ё ёвузликни танлаши туфайли ниманидирр ихтиёр этади: ахлокий танлов – ҳар бир ҳатти – ҳаракат, ҳар бир қилмишининг ибтидо нуктасидир. Шахсда ахлокий танлов эркинлини номўён бўлади. У ирода эркинлиги, уз ҳатти-ҳаракатларини иродасига мувофиқлаш эркинлигидир. Эркинлик англашиб олинган зарурият экан, у ихтиёр эркинлиги ва ахлокий танлов асосида номўён бўлади. Танлов биологияда ҳам қўлланилади. Масалан, табиий танлаш. Танлов эркинлигида ижтимоий индивид шахс жараёнининг субъекти сифатида юзага чиқади. Ихтиёр эркинлиги билан табиий ахлокий танлов диалектик алоқадорликдадир. Чунки ихтиёр эркинлигисиз табиат ахлокий танловни юзага қўлтириш мумкин эмас. Инсон томонидан қашф этилган ахлокий қўнун – қоидалар, уни осонроқ амалга оширишга хизмат қилади. Илк ахлокий қоидалар «Узингга раво қўрмаган нарсангни бошқага раво қўрма» мазмунида дунёга келади. «Пичокни аввал узингга ур, оғримаса бировга ур», «Узингни эр билсанг, узгана шер бил» қабил мақоллархоиз ҳам уз қўчини йўқотган эмас.

«Авесто» қитобида ҳам ахлоқнинг қўнун – қоидалари ишлаб қўқилган. Унда инсонни инсон томонидан улдирилишигина эмас, балки ит, от қабил ҳайвонларни қўнсиз қилиш, дарахт ва усимликларни беҳуда пайқон этиш ман қилинади. Инсон фақат эзгу уй, эзгу суз, эзгу аъмол билан яшаши лозимлигини таъқидланади.

Библияда Қобилни улдирган Қобилдан Тангри қўн олмайди ва уни улдирмасликни талаб этади. Буддха таълимоти қўнлини қўнсиз қилишни энг қатта қўноҳ деб қилади. Инжилда «Уз қавмдошингни сев», «Олам улдирма»

деган даъватлар асосий коидлар сифатида номоён булади. Куръони Каримда эса хун олишдан кура товон олмок маъкуллигини айтилади ва мусулмонлар узаро факат гузал муносабатлар килиш лозимлигини курсатилади. Демак, дастлабки ахлокий конун – киодалар мукаддас китобларда уз аксини топган булиб, зуравонликка зуравонлик билан жавоб бермаслик тамойили асосида яратилган. Инсон ахлокий ҳаётнинг асоси булган ана шу конун – киодалар ҳозир ҳам уз аҳамиятини йукотгани йук. Одамлар уларни огир мажбурият деб бимасдан, дил-дилдан бажарадиган замоннинг тезрок келиши учун тинмай ҳаракат килишлар ахлокий тараккиётдан далолатдир. Зеро, ана шу йулда олам комил инсон гоёсини кишилар онги ва калбига сингдириш асосий муаммо булиб келган. Комиллик – меҳр-мурувват, адолат, тугрилиқ, виждон, ор-номус, ирода, тадбиркорлик матонат каби куплаб асл инсоний иллат ва фазилатларнинг мужмуисидир. Комил инсон ва унинг гоёси азал-азалдан халкимизнинг эзгу орзуси, миллат маънавиятининг узвий бир қисми булиб келган. Комил инсон – бу озод шахс, эркин фикр этувчи, бу халқнинг идеаллари учун курашувчи инсон, уз Ватанига ҳалол меҳнат иклувчи кишилардир.

«Комил инсон гоёси, деб таъкидлайди И. А. Каримов, - ҳам миллий, ҳам умумбашарий моҳиятга эга булган, одамзотга ҳос энг юксак маънавий ва жисмоний баркамолликни мужассам этган, уни ҳамиша эзгуликка ундайдиган олийжаноб гоёдир». (Қаранг: Миллий истиклол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон», 2000 й, 56 - бет).

ХУЛОСА. Инсоният тарихида аҳолий тараккиёт булган ва у давом этиб келинмоқда. Инсон доимо ахлокий конун-киодаларни ҳаётга тадбиқ этишга ҳаракат қилган, бир қанча қаршиликларга ҳам дуч келган. Инсоннинг асосий моҳияти узини ва уз жамятини тараккий эттириш билан белгиланади. Бу жараёнда ахлоқ муҳим аҳамият қасб этади. Ахлокий танлов орқали инсон уз олдига қуйган вазифаларни бажаради. Бугунда мустақил Ўзбекистон Республикаси олдига турган вазифани кенг қамровли жараёнларни уз мазмунида қамраб олган. И.А.Каримов: «Биз барпо этаётган янги жамят юксак маънавий ва ахлокий қадриятларга таянади ва уларни ривожлантиришга қатта эътибор қаратади. Бу жараён миллий истиклол гоёси ва мафқурасига, ушиб келаётган ёш авлодни ватанпарварлик руҳида тарбиялашга асосланади», - деб таъкидлаган эди.

(Ислом Каримов. Миллий истиклол мафқураси – халқ эътиқоди в буюқ келажакка ишончдир. «Фидокор» газетаси муҳбири саволларига жавоблар. Тошкент, «Ўзбекистон», 2000, 18-19 – бетлар).

5.3. Ахлоқнинг узига ҳос тузилмаси, унга омиллари, унсурлари мавжуд. Ахлоқ тузилмаси уч омил – асосдан иборат булиб, булар: ахлокий онг, ахлокий ҳиссиёт ва ахлокий ҳатти-ҳаракатлардир. Ана шу уч омилнинг тузилмадаги урни, мавқеи масаласида турли хил қарашлар мавжуд. Баъзи ахлоқшунослар ахлокий онгни, баъзилар ахлокий ҳиссиётнинг узини асосий унсур деб талқин этадилар.

Бу уч унсур бир-бири билан диалектик алоқадорлиқдадир. Ахлокий ҳиссиёт булар ичида муҳим роль уйнайди. Ахлокий ҳиссиёт ахлокий англаш

учун материал вазифасини бажаради. Баъзида бу жараён – хиссиётнинг узи англашини четлаб утади, муносабат тарзида номоён булади.

Инсоннинг ахлокий ҳаёти, унинг ахлокий тажрибалари, ахлокий фаолиятлари ана шу уч омил асосида руёбга чиқади. Ахлокий кодекслар, меъёрлар ва тамойиллар ана шу уч омил асосида руёбга чиқади ва уларда асосланади.

Баъзан бу уч омил уртасида номутаносиблик пайдо булади. Тил билан дил уртасида келишмовчиликлар келиб чиқади. Иш билан суз бирлиги уртасида зиддиятлар пайдо булади.

Ахлоқ энг аввало, умуминсоний анъанавий ходиса булиб келган. Асосий ахлокий қадриятлар, муштарак ахлокий тушунчалар, ахлокий тамойил ва меъёрлар барча минтакалар ҳамда миллатлар учун бир хил маъно касб этади. Чунончи, муҳаббат, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, виждон, бурч, инсонпарварлик, одамийлик, бахт, тугрилик, ростгуйлик, саҳийлик ва баҳиллик сингари фазилат ҳамда иллатлар том маънода умуминсоний ходисадир.

«Ўзбек халқи руҳининг тикланиши, - деб таъкидлади Президент И. Каримов, - миллат маънавий-ахлокий идеалларининг шаклланиши чуқур миллийлик билан умуминсонийлик ҳамбарчас боғлиқ бўлган ходисадир. Ўзбекистонда яшаётган халқлар, узига ҳосликни йукотмаган ҳолда, умумий руҳиятга, халқ-атвор фалсафасига эга бўлмоқдалар. Бу эса мустақиллик йиллари мобайнида миллатлараро тотувлик манбаи булиб келган ягона маънавий руҳий негизни вужудга келтиради». (Қаранг. И. Каримов. Ўзбекистон XXI аср бусагасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва таракқиёт қафолатлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997 й, 143-бет).

Ахлоқда, умуминсонийлик жиҳатларидан ташқари, минтақавий, миллийлик хусусиялари ҳам муҳим аҳамият касб этади.

Минтақавийлик ва миллийлик хусусиятлари, унинг қуринишлар ҳулки хатти-ҳаракатлар, одоб ва этикетда яққол кузга ташланади. Мусулмон минтақасида дастурхон устида бош қийимсиз утириш беодоблик ҳисобланган. Булардан ташқари гигиеник – озодалиқ нуқта назаридан ҳам аҳамияти бор: овқатланиш пайтида румолсиз ёки дупписиз эркак бошидан соч толаси, қазғок, чанг-гард таомга ёки дастурхонга тушиши мумкин. Насроний минтақасида эса аксинча, дастурхон устида бош қийимни ечмаслик Худо инъом этган таом ва дастурхонга ҳурматсизлик ҳисобланади. Ёки амаериқалик йигит уз столида утириб, оёқларини қулдон ваичимлик ашёлари турга столчага қалиштириб ташлаб ором олади ва унинг учун бу табиий ҳол ҳисобланади. Ўзбек учун столга ёки хонтахтага оёқ қуйиб утириш – ута одобсизлик ҳисобланади. Гарб ва Шарқ минтақлари одобида айрим фарқлар мавжуд булиб, Гарбда ҳуқуқнинг ахлоқдан, Шарқда ахлоқнинг ҳуқудан устуворлиги масаласи келиб чиққан. Гарб ёшлари балогатга етгач, ота-онага тенг ҳуқуқли фуқаролар сифатида муносабат қилади, ўзининг қарши фикрларини туппа- тугри, ота ё онасининг юзига тик қараб баён қилади ва бун инсон ҳуқуқларидан, шахс эркинлигидан фойдаланиш деб

билади. Шарк ёшлари, масалан, япон ёк узбек ота-онага тик гапиришни, тугридан тугри карши чикишни анъанавий ахлокий коидаларини оёк ости килиниши деб тушунади, падари ёки волидасига кузини ерга тик бокиб, мулойим, уз фикрини товуш кутармай айтишини, баъзан эса сукунат саклашни афзал билади. Уларга буйсунишни бурч сифатида олиб карайди. Шаркона этикет, одобий конун – коидаларда инсонийлик ва меҳр-окибат туйгулари мустаҳкам илдизга эгадир.

5.4. Маънавият ижтимоий тараккиётнинг муайян даврида одамнинг онгли фаолияти билан бевосита боглик булган жараён булиб, зарурият асосида пайдо булган тасодифий ходисадир. Маънавият (арабча «маънавият» - маънолар мажмуи) – кишиларнинг фалсафий, ҳукукий, илмий, бадий, ахлокий, диний тасаввурлари ва тушунчалари мажмуи. Маънавий мафкура, тафаккур тушунчалари якин ва улар билан бир-бирларини таказо этади. Маънавият сузи канчалик пурмаъно экани, унинг куп кирралиги тугрисида Президент Ислом Каримов шундай ёзади: «Ер оила, ота-она, болалар, кариндош уруглар, кун-кушилар, халк, виждон, мустакил давлатимизга садокат, инсонларга хурмат, ишонч, хотира, эркинлик – маънавиятнинг ана шундай маъноси бор».

(Каранг. Каримов. И. А. Узбекистон, миллий истиклол, иктисод, сиёсат, мафкура. Тошкент, «Узбекистон», 1-том, 72-бет).

Маънавият таркиби ранг-баранг ва жуда бой. Маънавият таркибига кирувчи онг, тафаккур, санъат, ахлоқ, адабиёт, дин, эътикод каби куплаб тушунчалар, фалсафа, рухшунослик, этика, санъатшунослик, эстетика, адабиётшунослик каби фанларда тахлил килинган. Маънавият таркибидаги муҳим бир катлам билимлардир. Маънавият билимлар негизида шаклланади. Илмнинг магзи билимдир. Бу ҳақда жуда куп фикрлар, мақоллар мавжуд: «Илм саҳрода дуст, ҳаёт йулларида йулдош, ёлғизлик дамларида – таянч, бахтиёр дакикаларда – раҳбар, одамлар орасида зебу-зийнатдир». Демак, илмнинг магзи билимдир. Билим маънавият асосидир. У маънавиятни юксалтиришга хизмат килиши мумкин. Масалан, инсониятга катта офат келтирган фожеалар орасида ҳам билимли, фанларни яхши эгалланганлари талайгина эди. Улар уз билимларини инсонлар маънавиятини юксалтиришга эмас, балки ерга, урушга фойдаландилар.

Маънавиятнинг муҳим таркибий қисмларидан бири ахлоқдир. Ахлоқ том маънода инсон билимларини, ақл-заковотини, куч-қудратини, бутун фаолиятини йуналтирувчи кучдир. Аслида ахлоқ факат хулқни эмас, тафаккурни, ақлни ва фаолиятни тартибга солибгина қолмай, муайян томонга, мақсадга йуналтириб туради. Ахлоқ маънавиятнинг узаги эканлигини Президент И. Каримов уз нутқлари, рисоаларида бир неча бор таъкидлаб утди. Демак, ахлоқсиз маънавият ҳақида гап булиши мумкин эмас. Маънавиятсиз жамият булмайди. Маънавиятсизлик ҳар қандай жамиятни таназзулга олиб боради. И. А. Каримов: «Олдин одамларга моддий бойлик бериш, сунгра маънавият тугрисида уйлаш керак, дейдиганлар ҳақ булмасалар керак. Маънавият – инсоннинг, халқнинг жамиятининг,

давлатнинг куч- кудратидир». У йук жойда хеч қачон бахт саодат бўлмайди» -, деб таъкидлади.

(Каранг. Кармов. А. А. Ўзбекистон: миллий истиклол, сиёсат, мафкура. Тошкент, «Ўзбекистон», 1996 й, 81-бет).

Демак, ахлоқ билан маънавий диалектик алоқадорликдадир. Ахлоқсиз маънавий хам, маърифат хам юзага келмайди. Маънавийни мустаҳкамлаш учун меҳнат ва маблағни аямаслик керак. Маънавий камровига қирадиган соҳалар жуда куп ва хилма-хил бўлиб, уларнинг асосий, унсур соҳалари қуйидагилардир. Булар: эзгулик ва гузалликнинг том маънодаги тимсоли бўлмиш Яратганга эътикод.

Эътикод (араб – ишонмок, имон, амин булмок) – инсон фалияти учун маънавий асос, йул-йурик ва мулжал бўлиб хизмат қилувчи, ақл, хис ва ирода воситасида англаган билимлар, гоё ва тааввурлар иродали булган тушунчадир. Эътикод инсоннинг вояга етиш жараёнида шаклланади.

Мутлак эзгулик эгаси булмиш Яратган инсонни гузал мавжудот, узидан кейинги иккинчи гузаллик яратувчи зот қилиб бунёд этди. Айни пайтд аодамзот Аллохнинг Ердаги халифаси сфиатида Тангри инъом этган атроф-мухитдаги гузалликни, гузал хулқни, гузал аъмолларни асраши, ардоқлаши лозим! Аллохнинг гузал бандаси албатта гузал бўлиши ва гузалликни севиши шарт.

Гузаллик- нозик хиссиётларини, қалбини юмшатувчи, майинлаштирувчи, инсонга хулқлилиқ (мулоимлик) бахш этувчи, қалбни фориғлантирувчи нозик хиссиётларнинг асоси, эстетиканинг муштарак тушунчасидир. Гузалликка мухаббат хам маънавийнинг асосий устунларидандир.

Эътикод – инсонни эзгуликка ва гузалликка мухаббатини ифодалайди.

Ижтимоий жихатдан олганда эътикод инсоннинг фаолиятига булган муносабатини ифодалайди. Билим ва гоёлар инсоннинг хам ақли, хам қалби билан узлаштириб олингандагина эътикодга айланади. Дунёни англаш жихатидан эътикод онгнинг зарур элементи хамда инсон фаолиятининг муҳим ҳалоти хамдир.

Эътикоднинг энг муқаммал қуриниши узини дин шаклида номоён этади. Динлар ҳар хил шаклда булсада, уларнинг моҳияти мазмунида бир хил вазифа туради: инсон мутлак эзгулик ва мутлак гузаллик соҳибига эътикод орқали қомилиққа эришади. Зеро, барча динларнинг мақсади қомил инсонни тарбиялашдир.

ХУЛОСА. Ҳар бир инсон уз ҳаётининг ана шу уч асдан қурсагина, маънавиятли ҳисобланади. Ахлоқ эса маънавий тизимида салмоқли уринни эгаллайди ва ундаги бошқа соҳалар билан мустаҳкам алоқада фаолият қурсатади. Президентимиз И. А. Қаримов маънавийнинг инсон ҳаётидаги аҳамиятини очиб бериб: «Маънавий инсонга ҳаводек, сувдек зарур. Саҳродаги сайёҳ ҳар доим булоқдан қанқогини босади. Ҳудди шунингдек, инсон хам неча-неча азоблар ва қийинчилиқлар билан маънавий қашмасини излайди», - деб таъкидлади.

(Каранг. Каримов. И. А. Ўзбекистоннинг уз истиклол ва тараккиёт йули. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 71-бет).

5.5. Ахлоқ ижтимоий онг шакллари билан бевосита боғлиқ ва алоқадорлиқдир. Ахлоқ дин билан алоқадорлиқдир. Дин инсон ҳаётининг ахлокийлигини таказо этади. Шу боис диний – шаърий тамойиллар ва маъёрлар Ҳадиси Шарифдаги уғитлар ахлоқ-одоб қоидалари билан ҳамбарчас боғлиқ. Чунончи, инсон энг олий қадрият сифатида қатъий муҳофаза этилади. Одам улдириш энг улкан ахлоқсизлик ҳисобланади. Угрилик, бировнинг ҳақини ейиш, мунофиқлик, алдаш, ёлгон гапириш ва бошқа турли иллатлар ҳам диний – шаръий ҳам ахлокий нуктаи назардан ман этилади. Аксинча, инсоннинг эъзозлаш, одамларнинг бир-бирига кумакдош бўлиши, тугрилиқ, ростгуйлик, ҳалоллик, раҳмдиллик, қавмдоши қандай юксак даражада бўлмасин, унга ҳушомад қилишдан тийиниш, факат яратгангагина сизиниш сингари қазилатлар айна пайтда диний қавқо, ҳам ахлокий талаб томонидан маъқулланган қатти-қаракатлардир.

Шу боис ахлоқни диндан бутунлай муқатқил тарзда ажратиб бўлмайди. Дин инсонни ахлокийлаштиришнинг қоситасидир.

Ахлокий талаб ҳуқуқий қонун-қоидаларда уз ақсини топади. Муайян қамиятда ҳуқуқий қонун-қоидалар уша минтақа қалқи томонидан ишлаб қикилган ахлокий ақидалар, қамойиллар, маъёрлар, шунингдек, нисбатан умумий ҳусусиятга эга бўлган урф-одатлар қамиирида вужудга қелади. Ахлоқ билан ҳуқуқ, қарқанд, бир илдизга эга бўлса-да, уларнинг қамият ахлокий ҳаётини бошқарув усули қар қилдир: ахлоқ ақосан тушунтириш, панд-уғитлар қоситасида иш қурса, ҳуқуқ мажбурий усул, қазо қоралари орқали иш олиб қоради.

Ҳуқуқ ахлоққа нисбатан анча аниқ ва анча муайян ички бўлинишларга эга. Чунончи, қалқаро ҳуқуқ, фуқаро ҳуқуқи, қиноий ҳуқуқ, меҳнат ҳуқуқи ва ҳоқазолар сингари нисбатан қатъий қегараланган ҳуқуқий маъёрлар маवжуд.

Ахлоқ ҳуқуққа нисбатан анча қенг қамровлидир. Чунончи, ҳуқуқий қонунлар тузумга, муайян шахс ва ёш доирасидақи қишиларга татқиқ этилса, ахлокий қоидалар, ҳикматлар, панд-уғитлар, барча тузилмалар қамда тули ёшдақи қишиларга бирдек тааллуқли бўлади. Ҳуқуқий маъёрлар аниқ манзилни таказо этса, ахлокий қоидалар эса мавҳумлиқи ва умумийлиқи билан ажқалиб туради. Ахлоқнинг қиёсат билан алоқаси ниҳоятда қадимий, илк давлат юзага қелган бўёндан мавжуддир. Қиёсат давлат қаолиятида қойдаланади ва бу қаолиятнинг бош йуналишини ташқил қилади. Қиёсий қамият учун қурашда, муайян қиёсий тартибни ва унинг иқтисодий неғизларини ҳимоя қилишни ақослаб бериш ва мустаҳқамлашда жуда муҳим қурол бўлиб қизмат қилади.

Қиёсат – иқтисодиётнинг қамлаштирилган иқодасидир, унинг умумлашуви ва охирига етишидир. Турли ижтимоий гуруҳлар, табақаларнинг иқтисодий манқаатлари ҳудди шу қиёсатда тула ва қар томонлама иқодаланади. Ахлокий нуктаи-назардан қишиларнинг қиёсий онгининг шакллантириш ва ривожлантириш талаб этилади: «Агар иқтисодий

ушиш, тараккиёт, - деди И. А. Каримов, - жамиятимизнинг танаси булса, маънавият – маърифат ва сиёсий онг етуклик унинг рухи, акли ва жонидир».

(Каранг. Каримов. И. А. Истиклол ва маънавият. Тошкенти, 1994, 59-бет).

Бугунги кунда буюк давлат, буюк келажагимизга эришиш учун сиёсий етук, маърифатли, узининг утмиши, улуг кадриятлари, миллати билан фахрланадиган ва келажакка ишонадиган инсонларни тарбиямиз жамият олдида турган долзарб вазифасидир. Бу жараён факат аклий онгнинг раҳнамолигида амалга оширилади, холос.

Ахлоқ билан санъатнинг узаро алоқадорлигини эт билан тирнокнинг якинлигига ухшатиш мумкин. Хар бир санъат асарларда асосий зиддият сифатида эзгулик билан ёвузликнинг кураши инъикос этилади, инсонпарварлик, ҳақиқатгуйлик, тугрилиқ, адолат, муҳаббат, садокат сингари фазилатлар тараннум этилади, такдир, улим ва улмаслик, ҳаётнинг мазмуни бахтга эришиш сингари муаммолар уртага ташланади. Ахлокий идеал муаммоси хар бир бадиий асарнинг шох томири ҳисобланади.

Масалан, Алишер Навоийнинг Фарҳоди, Ширини, Шеспирнинг Ромео, Жулеттаси, Ойбекнинг Навоийси мазкур муаллифлар асарларидаги ахлокий идеаллардир. Уларсиз Навоий, Шекспир ва Ойбек асарларини тасаввур қилиш мумкин эмас. Демак, санъатнинг манбаи – воқелиқдир. Санъат объектив воқелиқни акс эттириш шаклидир. Санъат ахлоқшунослик тарғиботчиси, ахлокий тарбиянинг энг қулай воситаси сифатида ҳам номоён бўлади. Ахлоқсиз санъатнинг шакллари уз олдига қуйган мақсадини амалга ошира олмайди. Кино санъати, тасвирий санъат, театр санъати кишиларда, ёшларда ахлокий идеалнинг шакллантиришга катта аҳамият қасб этади.

Ахлоқ фан билан ҳам алоқадорлиқдир. Қўпгина илимий қарашлар, назариялар инсонни бевосита ёки билвосита юксак ахлоқ эгаси, донишманд ва ҳалол инсон бўлишга чақиради. Барча фанларнинг хар бири уз соҳасида ҳақиқатни аён бўлишига эга бўлишга хизмат қилади. ахлоқнинг асосий вазифаси эса инсонларни ҳақиқатга олиб бориш, уни қомил инсон қилиб тарбиялашдир.

Хар бир илм-фанда эришилган ютуқлар инсоният жамияти олдига янги-янги ахлокий вазифалар ва муаммолар қўяди.

Сунгги пайтларда фан-техника тараккиётининг юксак даражаси ва экологик бўҳронларнинг юзага чиқиши сабабли экологик ахлоқшунослик сингари ахлоқ оламининг янги йуналишлари юзага келди: неосфера ёки бошқача айтганда, техносферада этосферага – ахлокий муҳитга утиш зарурати инсоний жамияти ахлокий маданияти олдидаги энг долзарб вазифа сифатида қўйилмоқда: зеро бу вазифанинг факат ахлоқшунослик доирасидаги муаммо эмаслигини, кенг қамровли эканини, бутун Ер юзини бундан кейин мавжуд бўлмиш ёки бўлмаслик муаммосига айланганлигини бугун яққол сезиш мумкин.

ХУЛОСА. Қандай фан бўлишидан қатъий назар бевосита ёки билвосита ахлоқ билан боғлиқ бўлади ва шу боғлиқлик табиий – техникавий фанларни инсонийлаштириш вазифаси бажаради.

Ахлоқ билан мафкура узаро алоқадорликда булиб, жамият ҳаётида муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир мажмуа муайян ғоялар ва қарашлар тизимидан иборат. Ахлоқий ғояларни узида мужассамлаштирган кишиларгина мафкурани яратадилар ва оммалаштирадилан.

Ҳар бир табиий давлат ва жамиятда бир неча мафкура булиши табиий. Лекин улар ичидан бири етакчилик мавқеини эгалайди. Бу етакчилик зинҳор бошқа мафкураларни инкор этмайди ва жамият аъзолари қупчилиги иродасини ифодалайди. Уни шунинг учун миллий мафкура деб аташади. Эркин демократик фуқаролик жамиятини уз олдиға вазифа қилиб қуйган Ўзбекистон Республикасида бу масалаға жиддий эътибор берилган. Чунончи, Ўзбекистон республикаси Конституциясидаги биринчи бўлим, биринчи бўбнинг 12 – моддасида шундай деб ёзиб қуйилган: «Ўзбекистон Республикасида ижтимоий ҳаёт сиёсий институтлар, мафкуралар ва фикрларнинг хилма-хиллиги асосида ривожланади.

-Ҳеч қайси мафкура давлат мафкураси сифатида урнатилиши мумкин эмас». (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент, «Ўзбекистон», 2003 й, 11-бет).

Миллий мафкурамиз юксак ахлоқийликка асосланган. Миллий мафкурамиз ахлоқий принципларға амал қилиб, жамиятимизда ватанпарварлик, миллатпарварлик, зиёилик тамойилларини устувор қилиб, ҳар бир фуқарони буюк давлат яратишда иштирок этишға қорлайди.

Ахлоқ нафакат марказий ҳодиса, балки, бошқа ижтимоий ҳодисаларни ҳаракатлантирувчи маънавий қуч сифатида номоён бўлади. У маънавият тизимида бирлаштирувчи ҳусусиятға эгадир. Ислом Қаримов таъбири билан айтганда: «Аслини олганда, ахлоқ маънавиятнинг узағи», деб таъкидлади.

Ахлоқ маънавият тизимидаги энг таъсирчан, энг бақувват ҳалқа, усиз одамзот маънавиятини тасавуур қилиш мумкин эмас.

Барча маънавий ҳодислар инсондан, шахсдан ахлоқийликни талаб этади. Чунки, ахлоқ умуммаънавий аҳамиятға молик, маънавий тизимида бирлаштирувчилик ҳусусиятиға эга бўлган ягона универсал – ижтимоий – маънавий ҳодисадир.

Умумий ҳулоса. Ахлоқ ижтимоий онг шаклларида булиб, ижтимоий тараккиётнинг муайян даврида зарурият асосида пайдо бўлган ижтимоий тасодифиятдир. У инсонларни талаб ва эҳтиёжларида келиб чиқди. Замоннинг, даврнинг утиши билан ахлоқнинг тамойиллари, тушунчалари, қонун-қоидалари ҳам такомиллашиб борди. Чунки, ахлоқнинг мазмунида ихтиёр эркинлиги ва ахлоқий танлов муҳим роль уйнайди. Бу эса ахлоқий тузилмаларни ҳаётға тадбиқ қилишни талаб қилади. ахлоқ маънавият билан қамбарчас боғлиқдир. Маънавият ва унинг шакллари ахлоқсиз вужудға қелмайди. Ахлоқ маънавиятнинг узағи ҳисобланади. Ахлоқ сингари маънавият ҳам бошқа онг шакллари билан узаро алоқадорликдадир. Шунинг учун маънавият тараккиётнинг пойдеворидир.

МАВЗУ БҲЙИЧА НАЗОРАТ САВОЛЛАРИ:

1. Ахлоқнинг келиб чикиши хақидаги икки хил фикрнинг моҳияти нимада?
2. Ихтиёр эркинлиги тушунтиринг?
3. Ахлоқий танлов нималарга асосланади?
4. Дастлабки ахлоқий қонун-қоидалар қандай ахлоқий талабларни уз ичига олади?
5. Ахлоқ тузилмаси қандай унсурлардан ташкил топади?
6. Ахлоқнинг умуминсоний минтақавий ва миллий хусусиятлари нималарда қуринади?
7. Ахлоқ билан диннинг алоқадорлиги нималарда қуринади?
8. Ахлоқ билан ҳуқуқ, сиёсатнинг алоқадорлигини тушунтиринг?
9. Ахлоқ билан санъат ва узаро муносабатни тушунтиринг?
10. Ахлоқ ва мафқуранинг узаро алоқадорлигини жамият ҳаётида қандай аҳамиятга эга?

Мавзуда учрайдиган айрим сузларнинг изоҳли лугати

1. Мафқура – арабча – нуқтаи назар ва эътиқодлар тизими, мажмуи.
2. Маънавият – арабча – маънолар мажмуи.
3. Маърифат – арабча – «арафа», «билмок» сузи.
4. Эркинлик – билиб олинган зарурият.
5. Эътиқод – арабча- ишонмок, имон.
6. Сиёсат - давлат ишларига аралашмок.
7. Биосфера – юнонча, *bios* - ҳаёт, *sphaera* - юмалок, тугарак. Ернинг ҳаёт қобиғи.
8. Неосфера – юнонча – ернинг «аклли қобиғи» .

6-мавзу: Ахлоқшуносликнинг асосий мезон тушунчалари. (4 соат)

Режа:

Кириш.

- 1. Ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари хақида маълумот.**
 - 2. Муҳаббат ва нафрат.**
 - 3. Эзгулик ва ёвузлик.**
 - 4. Яхшилик ва ёмонлик.**
 - 5. Адолат.**
 - 6. Бурч.**
 - 7. Виждон.**
 - 8. Номус.**
 - 9. Идеал, ҳаётнинг маъноси. Бахт тушунчаси.**
- Хулоса.**

Адабиётлар:

1, 2, 3, 4, 12, 15, 17, 21, 22

Таянч тушунчалар:

Муҳаббат ва нафрат, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, адолат, виждон, бурч, номус, идеал

6.1. Ижтимоий фанлар ичида ахлоқшунослик ҳам кенг камровли бўлиб, унинг мазмунида кишиларнинг бир-бирларига, оилага, жамоага, Ватанга бўлган муносабатларини ифодалайди, бу муносабатлар ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Ахлоқшунослик инсонларни тугри йулга солишга, теварак атрофда содир бўлаётган ходисаларни тугри баҳолашга ва ундан мантикий хулосалар чиқаришга имконият беради.

Ахлоқшунослик инсон хатти-харакатларини икки кутби-ахлокийлик ва ахлоқсизлик ҳолатини таҳлил ва тадқиқ этади. Ахлокийлик – фазилатларда, ахлоқсизлик эса – иллатларда уз мазмунини ифодалайди. Бу икки кутб уз моҳият –эътибори билан бир-бирига карама-карши, бир-бирини инкор қилиш асосида номоён бўлади.

Фазилат файласуфлар таъкидлаганидек, икки иллат оралигида руй беради. Демак, фазилат икки манфийлик уртасидаги юзага келган мусбат ходисадир. Чунончи, адолат-зулм билан мазлумликни, саҳийлик исрофгарчилик билан баҳилликнинг, нафрат-қизғончилик билан ружунинг урталиги сифатида воқе бўлади.

Фазилат ва иллат кенг камровли тушунчадир. Ҳақиқатда фалсафий фанлар ичида ахлоқшунослик фанининг тушунчалари (категориялари) куп ва хилма-хилдир. Уларни уч гуруҳга бўлиш мумкин. Булардан биринчиси – ахлокий билиши билан реал ҳаёт уртасидаги энг муҳим алоқа ва муносабатларини инъикос эттирувчи ахлоқ илмининг мезонини ифодаловчи тушунчалардир; уларни биз ахлоқшуносликнинг мезони тушунчалари ёхуд категориялари сифатида олиб қаралади.

Иккинчи гурух тушунчаларига – ахлокий тамойиллар; учинчи гурух тушунчаларга – меъёрлар деб ном берилади. Биринчи гурух тушунчалари умумлаштирувчилик, муштараклик хусусиятига эга, улар факат назарияга тааллуқли. Иккинчи ва учинчи гурух тушунчалари эса амалий ахлоққа тегишли булиб, нисбатан муайян, тор камровга эга: улар биринчи гурух учун, «моддий асос» вазифасини утайдилар.

Тушунчалар энг аввало инсоннинг хиссиётида номоён булади. Бу ҳақида инглиз мутафаккири Жон Локк фикр юритади.

Ақлни идеаллаштириб, хиссиётни иккинчи даражали омил сифатида талкин этиш, Локк ва унга ухшаша баъзи мутафаккирлар фикрини ҳисобга олмаслик афсуски кейинги даврларда айниқса кучайди.

Ахлоқшуносликдаги тушунчалар (категория) ларнинг шакллари хилма-хил булиб, мазмунида ахлоқшунослик талаб қиладиган жараёнлар ифода этилади.

Категория – юнонча суз булиб, таъриф бериш, фикр айтиш маъноларни англатади.

Ахлоқшуносликдаги ҳар бир тушунчалар мезоний ҳолда номоён булиб, унинг мазмунида ахлокий жараёнлар акс эттирилади ва уларнинг куплари жуфт ҳолда ифодаланади. Масалан, муҳаббат ва нафрат, эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, адолат ва адолатсизликлар кенг камровли тушунчаларни ифодалаб умумий хусусиятга эгадир.

Бурч, виждон, номус, бахт қабилар нисбатан тор тушунчалар булиб, ахлокий муносабатларни шахснинг ички дунёси орқали ифодалайди.

Ахлоқ тушунчалари факат улардаги умумийлиги ва кенглиги билан фарқланмайди, шунинг билан бирга, улардан баҳолаш ва нормативлик элементларининг узаро муносабатларига қура ҳам ажратилади.

Ҳар бир категория (тушунча) лар маълум мақсад ва вазифаларни бажаради.

Агар яхшилик, ёмонлик, адолат қабилар тушунчалар кишилар уртасидаги муносабатларни турли ижтимоий далил ва ҳодисалар (иктисодий, сиёсий, ҳуқуқий) ни қамраб олувчи баҳо тушунчалар бўлса, бурч, виждон – энг аввало норматив ва ички даъватга боғлиқ тушунчалардир. Ахлоқшуносликнинг тушунчалари (категориялари) жамиятнинг ахлокий тараккиёти жараёнида янгича билимлар қасб этиб, узгариб, ривожланиб, янгича тушунчалар билан бойиб боради. Ўзбекистон Республикасининг «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури тугрисида» деган қабул қилинган Қонунда бундай дейилади:

«Инсон, унинг ҳар томонлама уйғун қамол топиш в фаровонлиги, шахс манфаатларини руёбга чиқариш шароитларини ва таъсирчан механизмларини яратиш, эскирган тафаккур ва ижтимоий ҳулқ-атворнинг андозаларини узгартириш Республикада амалга ошириладиган ислохотларнинг асосий мақсади ва ҳаракатлаштирувчи қучдир».

(Қаранг. Барқамол авлод – Ўзбекистон тараккиётининг пойдевори. Тошкент, «Шарқ», 1997, 34-бет).

Демак, ахлоқшунослик фанида талаб этиладиган жараёнлар, уларни мазмуни ва моҳияти улар олдида турган вазифалар, муаммолар ва уларнинг ечими инсонларни маънавияти ва маърифати орқали амалга ошади. Бу жараён инсондан чуқур билим, меҳнат, кунт ва маҳорат бўлишликни талаб этади.

6.2. Муҳаббат ва нафрат ахлоқшуносликда жуфт категория (тушунча) бўлиб ҳисобланади. Муҳаббат бош мезоний тушунча бўлиб, барча асосий тушунча ва тамойилларда таъсир қилади.

Атоқли тасаввуфшунос олим Нажмиддин Комилов таъкидлаганидек, «Жуда қуп ирфоний тушунча – истилохларнинг шарҳи муҳаббатга бориб тақалади». (Қаранг. Комилов Н. Тасаввуф. 1-қитоб. Тошкент, «Ёвузчи», 1996, 48-бет).

Эзгуликни, яхшиликни, ватанпарварликни, инсонпарварликни ва хоқозоларни муҳаббатсиз тасаввур қилиб бўлмайди.

Муҳаббат- инсоний моҳиятини эркин тарзда номоён бўлишидир. У зуравонликка ёи зурма-зурмакилик билан чиқиши олмайди.

Муҳаббат меъёрлар, анъаналар, қонунларга бўйсунмайди. Лекин, юксак ахлоқийлик ифодаси тарзида инсонга улкан масъулият юклайди, уни жасоратга қорлайди.

Муҳаббат – инсонни ташқи ва трансцендентал олам билан боғлайдиган, уни ёлғизликдан олиб чиқадиган буюк қуч. Муҳаббатнинг объекти гузалликдир. Инсоннинг она табиатга, ёрига, ота-онасига, Ватанига ... бўлган муҳаббатни... Инсон ўзи ўзгага айланганида, ўзганиўзига айлантира олганида ҳақиқий муҳаббат эгаси ҳисобланади.

Муҳаббат инсон ахлоқий ҳаётининг чуққиси, қомиллик белгисидир. Ҳақиқий муҳаббат гоёлари ёшлар томонида доимий ахлоқий идеал тарзида қабул қиланади: Фарҳод ва Ширин, Ромео ва Жульетта, Отабек ва Қумуш ва ҳақазолар. Демак, муҳаббатни шахс эркинлигининг ахлоқий зарурат сифатидаги ўзига ҳос қуриниши, бахтга эришувига асосий омили дейиш мумкин.

Муҳаббат-олий туйғу, шу маънода у олий тушунча. Муҳаббатнинг зидди-нафрат бўлиб, у ҳам муҳаббат сингари қенг қамровли тушунча эмас.

Нафрат аксини муҳаббат тарзда номоён бўлади, объектдан четлашишни, ундан бегоналашишни тақазо қилади. Ҳазар, жирқанч ҳисси нафратнинг қундалиқ турмушдаги тор, «майда» қуринишдир . Нафрат қазабдан қескин фарқ қилади. У қазабга уҳшаб, ўз объектини йукотишга интилмайди, ундан қакат юз беради. У муҳаббатга зид ҳолда ноинсоний, адолатсиз, ноинсофларча муносабати туфайли қузғоладиган ҳиссиёт дейиш мумкин.

Агар қазабнинг асосида инсон феълининг салбий ҳолати оний баджаҳллик ётса, нафрат учун чуқур ўйлаб қабул қилинган ўзил-қесил қарор ётади.

Қуринишидан нафрат қишида ёқимсиз таассурот ўйготса-да, қу п ҳолларда у иллат эмас, ахлоқий фазилат сифатида инсонни виждонлигидан, ботиний жасоратидан қалолатдир.

Нафратдан ташкари яна рашк тушунчаси мавжуд булиб, у ижтимоий ходиса эмас, куп холларда жинсий муносабат билан ёнма-ён келади. Мухаббат эгаси уз севгсини ва севгилисини кизгониб, асраб қолишга ҳаракат қилади. Ана шу кизгониш хисси меъёрдан ошиб кетганда рашкка айланади. Рашкнинг моҳияти худбинликка бориб такалади. Баъзи холларда рашк фожеага олиб қилиши мумкин. Хулоса. Мухаббат билан нафрат бир-бирига зид категория булиб, инсон фаолиятида куп учрайдиган ижтимоий ходисадир.

6.3. Ахлоқшуносликда жуфт тушунча (категория) лардан бири эзгулик ва ёвузлик булиб, ахлоқшуносликдаги муҳим категориялардандир. У инсон фаолиятининг муҳим томони, асл моҳиятини англатади. Қадимги китобларда бири «Авесто» да ҳам шу ҳақда фикр юритилади. Унда инсондаги ахлокий фазилатлар ва иллатлар санаб утилади, талкин этилади. Унда зардуштийлик илоҳи АхураМазда – эзгулик, Ахриман эса ёвузлик, ёриклик ва зулмат, ҳаёт ва мамот уртасида абадий курашнинг ибтидоси акс этади.

Эзгулик – инсонга энг кучли маънавий лаззат бағишлайдиган, уни ижтимоий шахсга айлантириб, у ҳақикий бахтга олиб боровчи фазилат; шахсни қомилиқка, жамиятни эса юксак тараккиётга етказувчи юксак қадриятдир.

Эзгулик инсоннинг аклий фаолияти орқали муайянлашади, юзага чиқади.

Эзгулик ва ёвузлик кенг камровли булиб, ижтимоий хусусиятга эга. Шу туфайли амалиётда қаҳрамонлик, ватанпарварлик, инсонпарварлик, жасурлик сингари тамойилларни уз ичига олади. Масалан, исносонпарварлик – одамзот қадри, эркинлик ва қобилиятларини ҳар томонлама номоён қилиши учун курашиш, қишиларнинг бахт-саодати, тенг ҳуқуқчилиги, адолатли ҳаётнинг таълим этишга интилишини ифодалайдиган гоя ва қарашлардир. Бу қараён инсонни эзгуликка етаклайди.

Мустақилликни қўлга қиритган Ўзбекистон ҳам истиклолининг илк қўнларидаёқ уз сиёсатида, инсонпарварлик гояларига таяниб, халқ ҳаётини ва жамият фаолиятини ана шу асосда ташкил этишга қиритди: «Халқни буюқ қелажак ва улугвор мақсадлар сари бирлаштириш, мамлакатимизда яшайдиган, миллати, тили ва динидан қатъий назар, ҳар бир фуқаронинг ягона Ватан бахт-саодатини учун доимо масъулият сезиб яшашига қўрлаш, аждодларимизнинг бебаҳо мероси, миллий қадрият аа анъаналаримизга муносиб қилишга эришиш, юксак фазилатли ва қомил инсонларни тарбиялаш, уларни яратувчилик ишларига даъват қилиш, шу муқаддас замин учун фидойиликни ҳаёт мезонига айлантириш – миллий истиклол мафқурасининг бош мақсадидир».

(Қаранг. Миллий истиклол гояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон», 2000, 7-бет).

Эзгулик ахлокий идеал билан боғлиқдир ва инсон фаолиятини баҳолаш хусусиятига эга. У одам қоласини улуглик ва тубанлигини улқайдиган тарозига ухшайди. Эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик категориясига ухшасада, улар уртасида фарқ бор. Эзгулик ижтимоий хусусиятга эга,

яхшилик шахсинг одобига, хулкига боглик булган ижобий ходисадир. Унда мардлик, очик кунгилчилик, халоллик сингари ахлокий меъёрлар мужассамлашган. Бирок, у кахрамонлик, жасорат, ватанпарварлик каби тамойиллар даражасига кутарила олмайди. Алишер Навоий эзгулик билан фаолият курсатди. Унинг асарлари юзлаб йиллар мобайнида завк – шавкка улашиб, кишиларни комилликка чорлади. У куплаб яхшилик килди, мухтож одамларга карз берди. Берган карзидан кечиб юборди ва хокозолар. У уткинчи хусусиятга эга, бу кахрамонлик ҳам, буюк жасорат ҳам, ватанпарварлик ҳам эмас. Шунинг учун яхшиликни эзгулик билан алмаштириш мумкин эмас.

Эзгулик ҳеч қачон ёвузликка айланмайди, ҳар замонда ҳар қандай шароитда ҳам ёвузлик ёвузлик булиб қолаверади. Чунончи, Ленин, Сталин, Хитлер, Пол Потларни ёвуз инсонлар, собик Шуролар Иттифокининг эса жамият сифатида «Ёвузлик салтанати» деб баҳоланиши бунинг ёркин мисолидир.

Хулоса. Эзгулик ва ёвузлик жуфт категория булиб, мазмун ва моҳият жиҳатидан бир-бирига зиддир. Бу икки категория ҳам инсон фаолияти билан беосита боглиқдир.

6.4. Яхшилик ва ёмонлик жуфт категория булиб, булар ҳам бир-бирига зиддир. Кишининг бутун маънавий ҳаёти, шу жумладан, ахлокий тушунчалар ҳам ижтимоий ҳаёт таъсида узгаради. Яхшилик ва ёмонлик инсонни тугилиши билан бирга вужудга келмайди. У ижтимоий тараккиётнинг муайян даврида пайдо булади. Яхшилик ва ёмонлик узаро муносабатли, айтилиш вақтида кутбий ва бир-бирини инкор этувчи категориялардир. Яхшилик тушунчасига бир мунча ижобий нарсалар, янги ахлокий идеалга мос келадиган нарсалар ҳақидаги тасаввурлар жамланса, ёмонлик тушунчасида кишиларнинг идеалига, улар эъзозлайдиган нарсаларга зид келадиган нарсалар ҳақидаги тасаввурлар жамланса, ёмонлик тушунчасида кишиларнинг идеалига, улар эъзозлайдиган нарсаларга зид келадиган, бахтга эришишига, кишилар орасидаги муносабатларда, тараккиётнинг қарор топишига ва инсонийликнинг усишига тускинлик қиладиган ҳамма нарсалар ҳақидаги тасаввурлар ифодаланadi.

Яхшилик деганда кишиларнинг меҳнатсеварлиги, халоллиги, мардлиги, инсонийлиги, олийжаноблиги, одамларга, халққа, жамиятга етказадиган нафи, меҳр-муруввати, муҳаббати, кишилар оғирини енгил қилиш каби ижобий ҳатти-ҳаракатини ифодаловчи фазилатлар тушунилади.

Бу жуфт категориялар ҳам бошқа ахлокий категориялар сингари узгарувчан, нисбий ва ҳаракатчандир. Яхшилик ва ёмонлик тушунчалари ҳақидаги тасаввурлар халқдан халққа, асрдан асрга утиб узгариб, такомиллашиб борган. Яхшилик муайян синф, ижтимоий гуруҳ, давлат, партия, жамоа, шахсга, инсонга бериладиган баҳо, фазилатларни ифодалайди. Инсон ким булишидан қатъий назар, яхшилик фазилатлари томон интилиши керак. Оила бошлиқлари ёшлиқдан бошлаб фарзандларини яхшилик қилишга одатлантириб бориши вазифа қилиб қуйилган. «Оила» деб таъкидланади миллий истиқлол гоёси: асосий тушунча ва тамойилларда, -

мафкуравий тарбиянинг энг мухим ижтимоий омилларидан биридир. Чунки, оила – жамият негизи булиб, куп асрлик мустахкам маънавий таянчларга эга. Миллий мафкурамизга хос булган илк тушунчалар, аввало, оила мухотида сингади. Бу жараён боболар угити, ота ибрати, она меҳри оркали амалга ошади». (Каранг. Миллий истиклол гоҳси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон», 2000 й, 66-бет).

Яхшилик категорияси ҳақида фикр юритилади. Унинг тарихийликка асосланганлигини эсдан чиқармаслик керак. Боболаримиз пандномалари, угитларидан ҳам фойдаланиш талаб этилади. Хадисда: «Аввало онангга, яна онагга ва яна онангга, сунг отангга яхшилик кил» деб курсатилган. (Ахлоқ одбга оид хадис намуналари. Тошкент, «Фан», 1990, 40-бет).

Яхшиликнинг зид томони ёмонлик булиб, у кишиларни дангасалик, текинхурлик, зараркунандалик, золимлик, майхурлик, гиёҳвандлик, игвогарлик, гийбатчилик, бузуклик каби салбий хатти-ҳаракатларни ифодалайди. Яхшилик эзгулик, ҳимматлиликни англатса, ёмонлик ёвузликни англатади.

«Саодатнома» да қуйидагича фикрлар айтилган: «Оила икболининг ёвуз қушандалари зикналиқдир». Худбинлик – тотувликнинг энг ашаддий қушандаси. Илон чакса, бир киши азобини тортади, лекин игвогарнинг миш-миши ва гулгуласи қуплаб одамларни безовта қилади. Тухматга ҳақиқат йук, ҳақиқатда тухмат йук. Игвогарда виждон, ёлгончида инсоф булмайди. (Каранг. Раҳимжон Усмонов. Саодатнома. Танланган асарлар. Тошкент, «Ўқитувчи», 1995, 37, 42, 43, 183 - бетлар).

Бобоколониимиз Юсуф Хос Ҳожиб узининг «Қутадуғ билиғ» (Саодатга йулловчи билим) асарида одамларни яхшиликка, яхшилик билан ном қолдиришга, юксак ахлоқ ва одобга эга булишга чақиради.

Узим улсам яхши отим қолса бас,
Қолиб манғу отим тирик булса бас.
Қақат яхшилик қил, тала яхшилик
Номинг манғуликда яшаб юрса бас.

ХУЛОСА. Яхшилик ва ёмонлик тушунчалар инсон фаолияти билан бевосита боғлиқ булган жараёндир.

Инсон ҳаётининг барча ижодий томонлари яхшилик билан боғланган тушунчадир. Ижтимоий тараккиёт, кишилар уртасидаги буладиган муносабатда инсонийликни усишига мос қеладиған туб инсоний муаммолардан қундалиқ турмуш тарзи ва унинг муносабатлари, хатти-ҳаракатлари, ижобий ҳулқ-одоби қабилар яхшилик билан ифодаланади. Яхшиликнинг зид томони ёмонлик булиб, бу ҳам инсонлар уртасида буладиган ижтимоий муносабатларда номоён булади.

6.5. Ахлоқшуносликнинг асосий тушунчаларидан бири адолат булиб, қадриятлар орасидаги нисбатни белғилайди, уларни баҳолайди. Адолатда жамиятни тартибга солувчилик хусусияти бор, унда ҳам ахлоқий, ҳамда ҳуқуқий талаблар мужассамлашади. Уни маълум маънода ахлоқ соҳасидаги

микдор улчови ҳам дейиш мумкин: у талаб билан тақдирнинг улчаб турадиган тарозидир. Адолат бир жойда файз-барака, ҳақиқат қарор топади.

Ахлоқшуносликнинг бошқа мезоний тушунчалари сингари адолат ҳам узининг йигиндиси билан ахлоқни ҳосил қилади, бу эса алоқа ва муносабатлар билан ифода этилади. Шунинг учун адолатнинг мазмунида инсоф, диёнат, ҳақиқат, тенглик, ҳаққонийлик каби фазилатнинг қуринишлари номён бўлади. Адолат кишиларнинг жамиятдаги ахлоқий узаро муносабатларини мужассамлаштириб, тақдирлаш ва талаб қилишнинг микдорий улчовини бериб, баҳолаш категорияси ҳисобланади. Ҳамда ҳуқуқ билан ахлоқни боғлайди. Ахлоқ тушунчаси ҳуқуқ нормаларини муҳим ижтимоий – ахлоқий мезонлари сифатида майдонга чиқади. Демак, адолат тушунчаси ҳуқуқий ондан анча олдин пайдо бўлган. У ҳуқуқий муносабатлар соҳасида қатта аҳамият қасб этади. Ахлоқшуносликнинг асосий бҳо категорияси бўлган адолат турли далиллар, иқтисодий, сиёсий ҳуқуқий ҳодисаларни баҳолашда номён бўлувчи объективлик, ҳолислик, ҳаққоний, инсонпарварлик каби аломатларни зарурий равишда тақазо этади ва умуминсоний ахлоқнинг муайян элементларини уз ичига олади.

Кишилик жамияти дастлабки даврлардан бошлаб инсон адолатни қадрлай ва адолат учун қурашиб қелганлар. Зардуштийлик динини муқаддас «Авесто» китобида: «Қим ерга уруғ эҳса, у адолатни эҳсан бўлади» деган ҳикматли сузлар бор. Бу халқимизнинг улмас эътиқодига айланган. Қадимги юнон файласуфи Сократ: «Нимаики қонуний бўлса, уша адолат», деб таъкидлаган эди. Демак, адолат бу ҳайру-барака, тинчлик тотувлик, гуллаб яшнаш, халқнинг эркин, фаровон яшаши каби маъноларни англатади. Соҳибқирон бобомиз Амир Темур уз ҳаёти ва фаолиятида «Қуч адолатда» деган сермазмун ҳикматиға амал қилиб олган.

Донолар ҳикматиға амал қилган мухтарам Президентимиз адолат маънасини баланд қутариб, «Қуч билим ва тафаккурда!» - деган қурмаъно шиорни ишлаб қикди.

ХУЛОСА. Адолат – қенг қамровли ахлоқий тушунча. У нафакат фуқаролар ораисдаги муносабатларни, балки давлат билан халқ, жамиятбилан шахс уртасидаги алоқа мезонларини ҳам ифода қилади.

Деярли бир ярим аср мобайнида адолатсизликнинг, миллий қамситишни миллий ифтихор ҳиссини оёқости қилишинини, бегона иродани зурлаб қабул қилдириш каби ҳолатларни бошдан қечирган халқимиз эндиликда мустақилликка эришиб, адолатли фуқаролик жамияти тузумиға қиришди.

Президент И. А. Қаримов: «Адолат ва ҳақиқат қояси ижтимоий ҳаётимизнинг барча соҳаларни қамраб олмоғи қарқор». Адолат ва ҳақиқат қояси қонунчилиқ фаолиятимизнинг қамини, бош йуналиши бўлмоғи шарт. Давлатчилиқ ва фуқаролик муносабатлари меҳнат ва уй – қой, нафақа ва солиқ, табиатни муҳофаза қилиш ва жамиятчилиққа қарши қурашиш масаласи, қуйингқи, ҳаётимизнинг қамма қабҳалари ана шу қаминға таъиниши зарур», - деб таъкидлади.

(«Узбекистон XXI асрга интиломда. Тошкент, «Узбекистон», 2000 й, 51-бет).

Демак, адолат бугунги кунда Узбекистон Республикасининг мустиқил, келажаги буюк давлатимизнинг тушунчасига айланиб бормоқда.

6.6. Ахлоқшуносликда яна бир мезоний тушунча бурч булиб, кишиларнинг жамиятга нисбатан булган ахлокий мажбуриятларини ифодалайди. Бу кишиларнинг оила, Ватан миллат, умуман жамият олдидаги мажбурияти, масъулияти, содиқлиги, онглилигини ифодаловчи хатти-харакатлар мажмуидир. Бурч тушунчаси оилада ёшлиқдан бошланади. У виждон, эътикод, масъулият каби тушунчалар билан чамбарчас боглиқ. Ижтимоий ҳаётда инсоннинг ҳар бир хатти-харакати замирида бурч тушунчаси, яъни бурчга садокат ёки ҳикмат ётади. Агар инсон уз бурчига садокат булса, у ҳар бир кишига обру, шон-шараф келтиради, агар инсон уз бурчига содиқ булмаса, у кишига хиёнат келтиради.

Бурчлиқ манбаи, унинг таг замини манфаатдир. Бурч тушунчаси кенг камровли булиб, ижтимоий ҳаётнинг барча жабҳаларида масъулият билан фаолият курсатган: инсонлиқ бурчи, муслмонлиқ бурчи, насронийлиқ бурчи, фуқаролиқ бурчи, оталиқ бурчи, оналиқ бурчи, фарзандлиқ бурчи, талабалиқ бурчи, Ватан олдидаги бурчи ва ҳоказолар булиб, барча даврлар учун умумий булган тушунчалари ҳам, журналистик бурчи, шифокорлиқ бурчи, олимлиқ бурчи, каби касбий одоб доирасидаги тушунчалар ҳам мавжуд.

Бурч тушунчаси иснонда катта маъулият юклайди. Ана шу масъулиятни – бурчни у бажариши талаб этилади. Бурчга садокат ахлокий муносабатлар гултожидир. Мамлакатимизда яшаётган ҳар бир фуқаро, талаба ёшлар Узбекистон Республикаси Конституциясининг XI боби 47-52 моддаларига амал килишлари керак. Масалан, 52 – моддасида «Узбекистон Республикасини ҳимоя килиш – Узбекистон Республикаси ҳар бир фуқаросининг бурчи»- деб ёзиб куйилган.

Демак, бурч инсонга масъулият ва мажбурият юклайди. 64-моддасида бундай дейилган: «Ота оналар уз фарзандларини вояга еткунларига қадар боқиш ва тарбия мажбурдирлар». 66-моддасида: «Вояга етган, меҳнотага лаёқатли фарзандлар уз ота-оналари ҳақида ғамхурлиқ килишига мажбурдирлар», - деб таъкидланади.

Мамлакатимизда яшайдиган ҳар бир фуқаро Конституцияда белгилаб куйилган қонун-қоидага амал килиб, бурчларни бажаришга мажбурдирлар.

Инсон яшаётган ижтимоий муҳит ва ҳаётий вазиятга қараб бурч ҳар қил шаклда номоеън булади: Ватанга нисбатан мавжуд мажбуриятларни ватанпарварлиқ бурчи тушунчаси, давлатга нисбатан мажбуриятни – фуқаролиқ бурчи, миллатга нисбатан мажбуриятни – миллий бурч ва ҳоказолар орқали ифода этади.

Бурчнинг турлари ижтимоий ҳаётнинг у ёки бу воқеаларида иштирок этиши билан алоқадор булган мажбурият доирасига қараб ҳам фарқланади: инқилобий бурч, меҳнат бурчи, ҳарбий бурч ва ҳоказолар.

Бурч категорияси уз мазмунини таълим тарбия билан чамбарчас алокада олиб бориши керак. «Факатгина, - деб таъкидлади Президент И. Каримов, - чинакам маърифатли одам инсон кадрини, миллат кадриятларини, бир суз билан айтганда, узлигини англаш, эркин ва озод жамиятга яшаш, мустакил давлатимизнинг жахон хамжамиятида уз урнини эгаллаши учун фидойилик билан курашиши мумкин».

(Баркамол авлод – Узбекистон тараккиётининг пойдевори. Тошкент, «Шарк», 1997, 5-бет).

Хулоса. Бурч категорияси куп камровли булиб, инсон фаолиятининг барча жабхаларини камраб олади, хар бр инсонга масъулият, мажбурият юклайди.

6.7. Ахлоқшуносликнинг нихоятда таъсир доираси кенг тушунчалардан бири виждондир. Инсон виждонли булиб тугилмайди. Виждонлилик ва виждонсизли тушунчалари ижтимоий тараккиётининг муайян даврида, ижтимоий мухитнинг таъсирида шаклланади. Виждон инсонни уз муайян жамият ахлоқ нормалари нуктаи-назаридан туриб ахлокий баҳолаш ва уни назорат килиш, шунинг билан бирга уз хатти-харакатларига боглик булган хис-туйгу ва кечинмаларини тахлил килишдир. Инсон уз виждони олдида масъулият хиссини мақсад килиб куяди.

Инсон уз хулқини муайян жамият ахлоқ коидалари нуктаи-назаридан виждон оркали ахлокий баҳолайди, уни назорат килади, уз хатти-харакатларга хис-туйгу, кечинмаларини узида тахлил килиб боради. Виждон ва виждонийлик инсон учун гоят зарурий, кимматли ахлокий фазилат хисобланади. «Виждон – Зигмунд Фройд таъбири билан айтганда, аломен, мен устидан назорат урнатиб, уни бошқариб турувчи иккинчи бир, юкори даражадаги мен». (Каранг. Фрейд З. ЯнОНО (Психология бессознательного. М, Просвещение, 1989, с-425).

Виждон тушунчаси ижобий ва салбий кечинмаларни ифодалайди. Масалан, инсон кувончи, у ёки бу изтиробдан кутулиш, узини енгил тортиши, хижолатдан фориғ тортиш ва юзининг ёруг булиши виждондаги ижобий хис туйгуларни акс эттирса, узр сураш, тавба килиш, изтироб чекиш, пушаймон, уялиш, хижолат тортиш кабилар салбий кечинма, хис-туйгу, хатти-харакатларни ифодалайди.

Саодатномада: «Виждони пок кишининг синовлардан утказиш хам, унинг дилидан гард топа олмайсан» ёки «Чин севгининг энг ишончли гавхари виждондир», «Игвогарда виждон, ёлгончида инсоф булмайди» каби фикрлар айтилган.

Демак, инсондаги уят хисси инсоннинг ташки жамиятга боглигидан келиб чикса, виждон унинг ички уз-узига богликлигини номоён этади. Ички богкликлик ташки богкликликка нисбатан ташки богкликликка нисбатан теран ва доимийдир. Инсондаги уят маълум бир вақт ичида одамнинг уз нонуя харкати туфайли юзага келган унгайсизлиги булса, виждон азоби, бу оддий унгайсизлик эмас, балки калбадаги, одамдаги одамийликка этикоднинг фарёди, талаби уни кондирмас экансиз хеч қачон азоб тухтамайди. Уят билан виждони, шу боис, денгиздаги муз тогига ухшатиш мумкин. Виждон

шахсининг ахлокий қарор топишини курсатувчи муҳим белгилардир. Ахлокий тушунча булган виждон ижтимоий тараққиёт маҳсули шахсга жамоатчилик фикри, таъсирининг натижаси, муайян шароитларда фақатгина инсонда вужудга келган биологик эмас, балки ижтимоий ходисадир. Инсоний маънавият ва маърифатнинг усиши билан виждон тушунчаси усиб ва бойиб боради.

Виждон азоби ижтимоий ҳаётда жиддий роль уйнайди. Виждон азоби, ундаги кийноқлар инсоннинг маънавий ҳаётига кириб келади., режаларни, қуйилган вазифаларни барбод қилади, баъзан эса унинг шахсий ҳаёт йулини кескин буриб юборади. Тарихда, жаҳон адабиётида виждон кийноғи туфайли зурайган азоб-уқубатларини тасвирловчи мисоллар жуда қупдир.

Виждон тушунчалари узининг ривожланиши тарихи давомида умуминсоний маъно элементлари билан бойиб боради, унга қуп жихатдан ахлоқ адолат ва одамгарчиликнинг оддий нормалари уз аксини топади.

«Халқ, - деб таъкидлайди Президент Ислоҳ Қаримов, - узининг минг йиллик анъана ва тажрибалари, сунмас хотираси ва буюқ туйғулари билан яшаб келаётган ибратли қуч. Ёлғонга, алдовга дуч келган пайтида унинг асрий қадриятлари, келган пайтда унинг асрий қадриятлари, қолган пайтида унинг асрий қадриятлари, доимо уйғоқ виждони тилга қради, наҳақликка, қабихликка қарши қурашга даъват этади». (Қаранг. Ислоҳ Қаримов. Миллий истиклол мафқураси – халқ эътиқоди ва буюқ келажаққа ишонқдир. «Фидоқор» газетаси муҳбири саволларига жавоблар. Тошқент, «Ўзбекистон», 2000, 30-бет).

Виждон ҳам ахлоқшунослиқнинг бошқа баъзи асосий тушунчалар синғари баҳолаш хусусиятига эга, бу ҳеч қачон объектга қиритилмайди, у субъектнинг ҳатти-ҳаракатларини баҳолайди, яъни унда субъект узи учун ички объект вазифасини утайди.

Баъзан жамият талабалари билан виждон уртасида ихтилофлар қикиши мумкин. Бунда виждон эмас, жамият талабаларининг утқинчилиқ хусусияти, маълум маънода эскирганлиғи айбдордир.

Виждон қузга қуринмас, лекин улқан ва мутлақ айбсиз ахлокий ходисадир.

Қупинча виждон тушунчаси урнида имон иборасини учратиш мумкин. Имон аслида диний тушунча. Лекин ҳаётда виждон тушунчасининг урнида имон иборасини учратиш мумкин. Имон аслида диний тушунча. Лекин ҳаётда виждон тушунчасининг синоними тарзида ишлатилади. Виждон деганда фақатгина субъектив ходисани ҳам уз мазмунида қамраб олади. Виждоннинг мазмунида эркинлик ётади. Виждон эркинлигининг қишилари жамият танлаб олишидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 31 – моддасида: «Ҳамма учун виждон эркинлиғи қафолатланади. Ҳар бир инсон хоҳлаган динга эътиқод қилмаслик ҳуқуқига эга. Диний қарашлари мажбуран синғдиришга йул қуйилмайди», - деб таъкидланади. (Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошқент, «Ўзбекистон», 2003 йил, 10 - бет).

Виждон тушунчаси баҳо, буйрук, мотив ва эматив характерга эга в барча бошка ахлокий принциплар ва нормалар билан алокадордир. Ўзбекистон Республикасининг 1 май 1998 йилда «Виждон эркинлиги ва диний ташкилотлар тугрисида» (Янги таҳрири) Қонуни қабул қилинди. Бунда виждон эркинлигининг моҳияти ва мазмуни, атрофлича таҳлил қилиниб берилган. Мустақилликнинг дастлабки қунлариданок, Ўзбекистон Республикасида виждоннинг қоклиги тугрисида ғамхурлик қилиш давлат сиёсати даражасида қутарилган. Виждонни тарбиялаш ғамоат, давлат ва нодавлат, шу ғумладан узини узи бошқариш органларининг бутун системаси таъсири остида амалга оширилиб қорилмоқда. Юртбошимиз И. Қаримов виждон қатегориясининг буюқлиги, ғамиятдаги салоҳиятини таъқидлаб: «Виждон билан иймон билан, диёнат билан уйнашиб булмайди». Виждонли одамлар билан қуйилган мақсадга эришилади, ҳуқуқий давлат, демократик ғуқаролик ғамияти қурилади.

6.8. Ор-номус (шаън) тушунчаси ҳам ахлоқнинг бошка тушунчалари синғари шахс билан ғамият уртасидаги муносабатларни тартибга солади. У бир томондан бурч билан боғлиқ булса, иккинчи томондан, кадр-қиммат тушунчаси билан алокадордир. Ор-номус моҳиятан шахснинг уз кадр-қиммати аниқлаб етиши, шу кадр-қимматнинг ғамият томонидан ғой олиниши ёқи олиқмаслиғига нисбатан буладиган муносабати билан белғиланади. Шунинг учун ор-номус, тушунчаси қишиларнинг иғтимойи ҳаётдаги уз қиммати аниқлаши ҳамда бу қимматни ғамият томонидан тан олинишини иғдоқалайди. У ғамият бахт-саодати ва унинг таракқиёти учун зарур булган фазилатларнинг маवжудлиғини иғдоқалайди. У ғамият бахт-саодати ва унинг таракқиёти учун зарур булган фазилатларнинг мавжудлиғини иғдоқалайди. Номус тушунчаси шахсий кадр-қимматни аниқлаши уз иғига олар экан, улар бир-бири билан алоқада ва қуп ғихатдан бир-бирига уқшайди. Бирок ор-номус, кадр-қиммат тушунчаси билан бир қил маънога эга эмас. Кадр-қиммат шахсдан узининг бошка одамларга нисбатан қамситилмаслиғини, атрофдағилардан барча инсоннинг тенг ҳуқуқли тамойилини узига нисбатан қуллашларини талаб қилады. Ор-номус эса уз кадр-қиммати билишдан ташқари, ҳар бир шахснинг ғамиятда алоҳида, узига ҳос тарзда эғаллаган мавкеи ва шу мавкени доғ туширмай саклаш – сакламаслиғи билан боғлиқ. Бу мавке, эса шубҳасиз, уша шахсни иғтимойи ҳаётдаги урни, қасби, ёши ва унга нисбатан бериладиган ахлоқий даража билан муайянлашади. Кадр-қиммат эса ор-номусли булишдир. Ор қилиш инсоннинг узига номуносиб ёқи эп қурмаган ишдан, нарсадан қижолат тортиш, уялиш, уят ва номус қилиш туйғусидир. Ор яна бирор нарсадан ҳазар қилишни ҳам билдиради. Орият ор-номусдан ташқари иззат-нафс, кадр туйғусидир.

Номус – бу иғфат, боқиралиқ маъноларидан ташқари инсонинг уз мавкеини саклаш, улуглаш ва ардоқлаш, қижолат тортиш туйғусини авлодлар ва ағдоодлар шаънига доғ туширмаслиқ маъносини иғдоқалайди.

Номусни ор тушунчаси билан қалқаштириш ҳоллари ҳам учраб туради. Леқин, аслида, номусга нисбатан ор анча тор қамровга, нисбатан

залворсиз тушунча. Масалан, ориятли одам деганда, энг аввало уз сузини устидан чикадиган, садака тарзида килинган мурувватлардан баланд турадиган шахс тушунилади. Беор одам – уз шаънига айтилган гапларга парво килмай, ишини бажариб кетадиган сурбетнома кишилардир.

Номуснинг тоши огир, ижтимоий хусусиятга эга, кенг камровли. Номус йулида инсон хатто уз хаётидан кечиши мумкин. Одамлар уз номуси, оила номуси, миллат, жамов номуси деб курашадилар. Номус обрутушунчаси билан богланиб кетади.

Демак, узини узи хурмат килиш, узига нисбатан атрофдагиларни хурмат-иззатини йукотмаслик учун уз-узини назорат килиш хиссидан келиб чикади.

Ор-номус тушунчалари инсон фаолияти билан боглик булган жараён булиб, инсон олдида юксак масъулият юклайди. Кишилиқ тарихидан маълумки, инсон орли, номусли, булишлиқни мақсад килиб куяди ва бу борада фаолият курсатади. «Жамиятнинг энг олий бойлиги булган халқ, - деб таъкидлайди Презиент И. Каримов, - абадий кадрийатларни, кудратли салохиятини узида жамлаган. Бу салохиятни юзага чиқариш жамиятимизни ривожлантириш ва тараккий эттиришнинг кучли омили булиб хизмат килади». (И.А.Каримов. узбекистон XXI аср бусагасида ва тараккийёт кафолатлари. Тошкент, «Узбекистон», 1997, 252-бет).

6.9. Ахлоқшуносликдаги идеал, бахт, хаётнинг маъноси каби тушунчалари уз ечимини талаб килиш билан бирга яъни муаммолик хусусияти билан ажралиб туради.

Идеал тушунчаси бахаолаш хусусиятига эга булмасдан, балки у киёслашга асосланади. Бор нарса йук нарса билан улчанади. Хаётда идеал нарсанинг булиши мумкин эмас. Унинг мавжудлик шарти утган замон идеалга эришиш шарти инсоннинг хатти-харакати билан боглик булади. Идеаллик намуна билан бирга тарихийликни талаб этади. Ахлокий идеалга айланган шахс тарихий тажрибадагина мавжуд булади ва муайян замонга келиб, у маълум маънода муболага яъни, иделлаштирилади. Унда инсон сиймоси ёркин мисол була олади.

Одам идеал сари инстилади, уз хаётини унга киёслайди, унга танки килади. У инсон хаётидан энг улуг ахлокий талабдирки, унинг бажарилиши шахсни комилликка етказди. Хаётда бунга тулик эришиб булмайди. Инсон ана шу комилликни узига намуна килиб, идеалга интилиб яшаши жараёнида нисбий – хаётий комилликни кулга киритади. Дунёвий ва диний идеал мазмуни ва мохият жихатидан бир-биридан фарк килади. Мусулмонлар учун идеал мухаммад илайхиссалом насронийлар учун хазрати исо, яхудийлар учун хазрати мусо идеал хисобланади. Ижтимоий ахлокий идеал эса доимий булмайди. У узгаиб туради. Масалан шурулар даврида идеал инсон – В.И.Ленин булган. Амир Темур уз даврининг идеали булган. Хозир эса «Куч адолатда!» деган шиорини хаётнинг маъноси деб билган буюк аждодларимиз Амир Темур купчилик томонидан ижтимоий ахлокий идеал, адолатли давлат рахбарининг наъмунавий тимсоли тарзида кабул килинади. Демак, муайян

тузум талабларидан келиб чиккан холда, ижтимоий ахлокий идеаллар узгариши мумкин.

Хар бир тузумнинг умри умумий тарихий жараёнида нисбатан киска вақтни уз ичига олган. Ёлгон, кузбуямачилик ва зуравонликка асосланган тузум эса узок муддат яшай олмайди. Чунки, зимдан ахлокийликни инкор этган сиёсатнинг бир кунмас бир кун албатта асл башараси очилади. Шу боис фаолияти никобланган ахлоксизликдан иборат булган Ленин, Сталин, Хитлер каби ижтимоий идеалларни умри узок булмади – алданган купчилик киска вақт мобайнидагина уларни идеал деб билди.

Умуман олганда идеал жамиятда шахс хаётида ёруғ маёк вазифасини бажариб келмокда.

Ахлоқшуносликда анча мураккаб тушунчаларидан бири хаётнинг маъносидир. Хаётнинг маъносини яшашдан мақсад деган тушунча билан кориштириб юбориш уларни айнанлаштириш мумкин эмас. Хаётнинг маъноси деганда мақсадга нисбатан кенг камровли тушунча эътиборга олинади, уз ичида унлаб, балки юзлаб мақсадларни олади, у муайян мақсадлар тизимини ташкил килади.

Баъзан хаёт «Маъносиз» кечиши хам мумкин. Бунда кишидан мақсадлар уткинчи, майда, юксак орзу-интилишлардан йирок, хайвоний, тубан, хатто ёвуз булиши мумкин.

Мазкур киши-, хаёт эгасининг бундай табитни жамият эришган ахлокий даража билан бахоланади.

Баъзилар уз хаёт маъносини кандай йул билан булмасин бой-бадавлат, тукин-сочин яшашда деб тушунади. Харом-харишнинг фаркига бориб утирмайди, бировнинг хакидан курмайди ёки кандай воситалар билан булмасин, мартабага эришиш уз олдида хаётий мақсад килиб куяди, факат «юлсам» дейди.

Бошка биров эса конунни бузмайди, лекин узгаларга кайишишни хаёлига хам келтирмайди, хеч ким билан иши булмайди, факат «уз кобигида» яшашни афзал куради.

Яна бир одамлар борки, улар хаётнинг маъносини энг юксак кадрийат боглайдилар, жамиятда юксак ахлоқ эгаси, гузаллик ошуфтаси, эътиқоди бут кимсалар сифатига эътибор козонадилар. Улар олий идеалларга интилиб, фидойиларча умр кечирадилар. Хаётнинг маъносида узидан кейин колдирган «иккинчи умр» да курадилар.

Хаётнинг маъносини тушунувчилар икки гуруҳга: а) ижтимоий-маънавий гуруҳ; б) эътиқодий-диний гуруҳга булинади. Биринчи гуруҳ дунёвий гуруҳ, иккинчиси эса эътиқодий-диний гуруҳ деб номланади. Иккинчи гуруҳ хаётнинг маъносини Худони топишда, унга етишда, деб билади. Бунда гоҳо черков ёки шариат акидалари оркали эмас, балки мухаббат воситасида хам Худо мурожаат киладилар.

Лев Толстой Алишер Навоий хам яшашдан мақсади хаётнинг маъносини Худо оркали ифодалядилар.

Шундай эккан, инсон хаётнинг хар кандай куриниши, унинг ичик, рухий куриниши, ташки куриниши уз табиятига кура ижтимоийликдир.

Хаётнинг маъноси деганда инсоннинг шунчаки яшаши эмас, шунинг билан бирга унинг уз ижтимоий мохиятини қарор топтиришни кузда тутати.

Хаётнинг маъноси – бу хаётнинг бутун бир бош йулдирки, конкрет, аниқ мақсадларни белгилаб берадиган йуналишлар эътиборга олинади.

Инсон уз олдига мақсад қуяди. Бу мақсадлар уз-уздан пайдо бўлмайди, балки уларни инсоннинг турмуш шароитлари тақозо қилади. шундай экан, хаётнинг маъноси-унинг инсон онгидан қатъий назар мавжуд бўла оладиган объектив мазмундир.

Агар мақсад инсон интиладиган нарсани қурсатса, хаётнинг маъноси унинг буни нима учун қилишини айтиди.

ХУЛОСА. Хаётнинг маъноси қандай тарзда талқин қилишидан қатъий назар, уз манфаатларини узгалар манфаатлари билан боғлаб, олий қадриятлар ва юксак ақидаларни ички шиор қилиб яшашдир, деган шиорнинг ахлокий қадриятлари ички шиор қилиб яшашдир, деган шиорнинг ахлокий қоидалари билан умр кечирадилар. Муваққил Ўзбекистонда яшайдиган аҳолининг яшашдан мақсади ва хаётнинг маъноси бир дастур йуналишга қаратилгандир: «Ўзод ва обод Ватан ҳур ва фаровон хаёт пировард мақсадимиз ҳамда хаётнинг маъносидан қелиб чиқадиган ҳулоса ва бош ғоя ҳисобланади.

Ахлоқшуносликнинг кенг қамровли тушунчаларидан бири бахтдир. Бахт- бу уз хаёти маъносини қай даражага тушунгани ва шу маънодаги умри мобайнида қониқиш ҳолси қилишдан иборат қараёндир. Ҳар бир инсонда қониқиш ҳисси ундаги мақсадларнинг тақомилига етганидагина қуй беради. Қақат бу тақомилга етиш қараёнидагина қуй беради.

Абу Носир Форобий «Бахт – бу ҳар инсон интиладиган мақсад, зотан у муайян қомилликдир», - деб таъқидлаган. Ҳақиқатда бахт инсон хаётининг умумий баҳосидир. Бахт тушунчасини ривожланиши қамият тараққиёти билан узвий боғланган, у қамият хаётида соқир бўладиган узғаришларни мувоқиф ривишда янги мазмун билан бойиб боради, умуминсоний элементларни сақлаб қолади. Бахтнинг умуминсоний элементи шахсий хаёт тарзини, узининг мавжудлигини идрок этадиган, нормал яшаш шароитини таъминлашдан уз мавжудлигини қойдаланишга ишончдан инсоннинг муҳаббат, дуствик, ота-оналик завқ-шавқини англашдан иборат.

Лаззат онийлик ҳусусиятига эга ва уткинчидир. Маалан, лаззат, ғостропологик ва шахвоний лаззатни олиб қурайлик. Сиз қабобни ҳуш қурасиз ва лаззатланиб еябошлайсиз, лекин бир оз вақт утғач, бу қабобни бошқа егингиз қелмайди. Шахвоний лаззат ҳам шундай.

Бахт эса энг аввало маънавий эҳтиёж билан боғлиқ, унда мақсадларга бирин – қетин эриша бориш, қониқиш қараёни, бир умр тухтамайди ва доимо лаззат ва завқини уз ичига олади.

Бахт орзу қабии идеалнинг ҳиссий эҳтиросни шакли сифатида қузга ташланади, шахснинг интилишини қуёбини англади. Бахт омад билан боғлиқдир.

Омад ҳам лаззатга ухшаш онийлик табиатида эга. Лекин бу онийликда лаззатдагидек тақрорланиш ҳусусиятига эга. Омад одамга хаёти мобайнида

камдан-кам кулиб бокади. Омад тасодиф, бахт – зарурият, омад истисноли, бахт-конуник ходиса. Омад – шахсинг бир зумлик холатини акс эттиради. Бахт эса инсон нимага эришмоги лозим, саволига бир мобайнидаги амалий жавобидир. Бахтни тушуниш хар бир даврда, маълум тарихий шароитда миллат, шахс ва жамиятнинг тараккиёт даражасига караб, турлича муайянлашиш хусусиятига эга. Яъни идеал каби унинг хам табиати узгарувчан. Ахлоқшуносликда бахт мезоний тушунчасини алохида урганадиган анъанавий эвдеймончилик деб аталадиган юнонча «eudaimonja» (бахт) сузидан олинган йуналиш мажуд.

Демак, инсон хаётининг олий максади бахтга эришиш булиб, бу инсоннинг орзу-истаклари максадларига етишиб яшашдир. Бахтнинг бошка тушунчалар сингари узига хос хилма-хил турлари мавжуддир: Ватан бахти, меҳнат бахти, ёр бахти, оила бахти, фарзанд бахти, қариллик бахти ва бошқалар булиб, унинг мазмунида инсоннинг меҳнати туради. Шунинг учун: «Меҳнатдан келса бойлик, турмуш булар чиройлик» деган нақлида жуда қуп маъно ва мазмун ётади. Гойибдан бахт келмайди, ёки уз-уздан шаклланмайди, уни соға қилиб булмайди.

Хар бир киши уз бахтини меҳнати, тинч-тотув яшаши, қасб-қори, илм-фан ва техника фанларини эгаллаши билан топади. Буюк шоиримиз Гофур Гулом:

Такдирни қул билан яратур олам

Гойибдан келажак бахт бир афсона, - деб ёзган эди.

ХУЛОСА. Ахлоқшуносликнинг узига хос мезоний тушунчалари булиб, улар диалектик алоқадорликни тақазо ётади. Бу мезоний тушунчалар ижтимоий тараккиётнинг дастлабки даврларидан пайдо булиб, инсон фаолияти билан бевосита боғлиқ булган жараёндир.

Ахлоқнинг мезоний тушунчалари маънавий ва маърифатни юксакка қутаришда, кишиларни қомиллик томон етаклашда муҳим омил булиб хизмат қилади. Хар бир талаба ёшлар ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчаларини чуқур урганишлари ҳамда уни хаётга тадбиқ қилишлари талаб ётилади.

Мавзу буйича назорат саволлари:

- 1. Категория (тушунча) нимани англатади?**
- 2. Ўзгули ва ёвузлик мезоний тушунчалари сифатидаги моҳиятини тушунтиринг?**
- 3. Фазилат ва иллат ҳақида тушунча беринг.**
- 4. Муҳаббат ва нафратнинг мезоний тушунчалар сифатидаги моҳияти нима?**
- 5. Яхшилик ва ёмонлик тушунчаларини тушунтиринг?**
- 6. Адолатни тушунтиринг.**
- 7. Бурч категориясининг моҳиятини тушунтиринг.**
- 8. Ота-она ва фарзандлар бурчи ҳақида тушунча беринг.**
- 9. Виждон нима?**

- 10. Виждоннинг баҳолаш хусусиятини тушунтиринг.**
- 11. Ор-номуснинг моҳиятини тушунтиринг.**
- 12. Идеал нима?**
- 13. Хаётнинг маъноси деганда нима тушунилади?**
- 14. Бахт нима?**
- 15. Ахлокий тамойилларни инсон камолотида таъсири қай тарзда рўй беради?**
- 16. Шахс ҳаётида ахлокий меъёрлар қандай урин тутди.**

Мавзуда учрайдиган айрим сузларнинг изоҳли лугати

1. Категориялар (юнонча – таъриф бериш, фикр айтиш) – объектив реалликдан ходисаларнинг асосий хусусиятлари ва қонуниятлари акс эттирадилар ва даврнинг илмий-назарий тафаккурини характерини белгилаб берадиган умумий тушунчалардир.
2. Имон (араб- ишонч, эътиқод) – ислом динида унинг ақидаларига – Оллоҳга, Муҳаммадга ва илоҳий ҳисобланган китобларга, тақдирга, охиратга ишониш.
3. Идеал (юнонча «idea» тарз, образ, тушунчалар, бирма-бир нарсада намуна, камолот, айрим кишиларнинг, гуруҳларнинг интилиши ва ҳатти-ҳаракатини белгилайдиган олий мақсад).
4. Эвдемончилик – юнонча – бахт маъносини англатадиган суз.

7-мавзу: Ахлокий тамойилар ва меъёрлар хакида тушунчалар. (2 соат).

Кириш.

1. Ахлокий тамойиллар ва меъёрлар хакида тушунча.
2. Инсонпарварлик, эркпарварлик ва ватанпарварлик ахлокий тамойиллардир.
3. Миллатпарварлик, фидойилик, зиёлилик в меҳнатсеварлик тамойиллари.
4. Тинчликпарварлик, жумардлик, узбекчилик, меҳмондустлик тамойилларини характерли хусусиятлари.
5. Халоллик ва ростгуйлик, ширинсуханлик, камтарлик ва босиклик ахлокий меъёрлардир.

Адабиётлар: 4, 6, 14, 15, 16, 24, 25.

7.1. Ахлокий мезон тушунчалари сингари ахлокий тамойилар ҳам ахлокий онг шаклларида булиб, уз мазмунида инсондаги фазилатлар ва хислатларни акс эттиради. Ахлокий тамойилларда ахлокий талаблар нисбатан умумий тарзда номоён булади ёки кузга ташланади.

Ахлокий тамойиллар жамият томонидан шахсга куйиладиган талаб тарзида номоён булиб, инсоннинг ахлокий мохиятини, унинг ҳаётий мазмунини, одамлар билан узаро алоқаларидаги асосий жихатларини белгилаб беради. Натижада ахлокий тамойиллар, инсон хатти-ҳаракатининг умумий йуналишини курсатади, купгина ахлокий меъёрлар учун асос булиб хизмат килади.

Ахлокий тамойиллар ва ахлокий меъёрлар диалектик алоқадорликда булиб, ахлокий тамойилларига хос булган ахлокий меъёрларини келтириб чиқади. Ахлокий тамойиллар ижтимоий ҳаёт ва ундаги воқеаларни узиға хос махсус воситалар билан акс эттиради ва маълум улчов бирлигини меъёр билан тартибга келтирилади. Нарса ва ҳодисалардаги микдорий ва сифатий томонлар доимо бир-бирини таказо қилиб, биргаликда булади. Ахлокий тамойилар ҳам микдор ва сифатнинг бирлиги, узаро боғлиқлигини акс эттириб, меъёр тушунчасида ифодаланади. Масалан, ватанпарварлик ахлокий тамойиллардан бири булиб, унинг ахлокий меъёри энг аввало Она заминга булган муҳаббат, уни севиш, эъзлаш, унинг равнакига ҳар бир фуқаронинг уз ҳиссасини ҳар бир фуқаронинг уз ҳиссасини қушишга эришиш ва ҳоқозолар.

Демак, ахлокий тамойиллар қандай шаклда булмасин, меъёрий қарашларда уз ифодасини топади. Бу фикрни тугрилиги, мазмуни ва мохиятини навбатдаги саволларда қуриб чиқамиз.

7.2. Ахлокий тамойилларнинг энг қадимий ва энг муҳимларидан бири-инсонпарварликдир.

Инсонпарварлик – одамийлик демақдир. Унинг мазмуни ва мохиятида азиз инсон зотини ҳурмат қилиш, кадр-қимматини билиш ҳамда унинг бахт-

икболи йулида доимо фидокорлик билан курашиш ва инсонларга гамхурлик курсатишдан иборатдир. Инсонпарварлик энг аввало инсоннинг юксак ижтимоий вазифасини белгилайдиган ва баркарор этадиган гоёлар, карашлар ва баркарор этадиган гоёлар, карашлар ва эътикодлар мажмуи, шахс эрки, кадр-киммати, унинг бахтли булиш ҳукукини талаб этиш имконини мавжудлигига енгилмас ишончдир.

Инсонпарварлик фазилатлари ҳақидаги фикрлар кишилик жамиятининг дастлабки даврларида, зардуштийлик динининг муқаддас китоби «Авесто» да ва бошқа ёзувлар, манбаларда ҳам акс эттирилган. Демак, ижтимоий ҳаётнинг дастлабки даврларида барча мутафаккир ва атокли кишилар одамларнинг бахти ва икболи ҳақида қайгурганлар ва эзгу ниятларин айтганлар ҳамда бу йулда фидокорона курашганлар. Шунинг учун уларнинг номлари абадий барҳаётдир. «Инсонпарварлик, - деб таъкидлайди юртбошимиз И.А.Каримов, - бу узбек халқи миллий руҳиятининг ажралмас фазилатидир. шафқатсизлик ва зурвонлик унинг табиатиға ётдир. Бизнинг халқимиз узининг воқеаларға бой куп минг йиллик тарихи давомида куп нарсаларни бошдан кечирди-маданият, илм-фан, уз давлатчилиги ютуқлари нашидасин сурди, узаро низолар бегоналар асорати аламни тортди, энг яхши угил- кизларидан жудо булди. Лекин, тарихнинг уйини ҳам, омонсиз жангу жадаллар ҳам, табиий офатлар ва очлик ҳам халқимизнинг инсонийлик табиатиға доғ тушираолмайди. Узбек оиласида бугунги кунда яхшилик ва ёруғлик, болаларға меҳр-қатталарға ҳурмат, яқинларға ва бошқаларнинг қайғусиға ҳамдардлик мужассамлашгандир». (Каримов И.А. Ўзбекистоннинг уз истиклол ва тараккиёт йули. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 66-бет).

Умумжаҳоний динларнинг ҳаммасида ҳам инсонпарварлик гоёлари устувор ҳисобланади. Ҳадисда: «Одамларға таом едиринлар ва ширин суз булинлар. Очларға овқат беринг, беморларна бориб қуринг ва ҳолатини чиқаринг»-, деб таъкидланади. (Ахлоқ-одобға оид ҳадис намуналари. Тошкент, «Фан», 1990, 32-бет).

Утмишда доноларимиз, жумладан Аҳмад Яссавий инсонпарварлик, одамийлик, саҳоват, ғарибларға ёрдам масаласиға алоҳида эътибор бериб, унигча инсоннинг дунёси инсонпарварлик билан обод.

Инсонпарварлик адолат, шафқат, меҳрибонлик, ҳиммат, саҳоват, кишиларға одамийлик, олийжаноблик бахш этиш демақдир.

Инсонпарварлик кишиларда турли миллат халқларига меҳр-муҳаббат ҳиссини таркиб топтирди. Адолатсизлик, тенгсизлик, текинхурлик, виждонсизли қаби ахлоқ-одобға зид ҳатти-ҳаракатларға муросасизликни шакллантиради. Инсонпарварлик – умуминсоний қадриятлар сирасиға қиради.

Президент И.А.Каримов: «Бизнинг миллий ҳусусиятларимиз умуминсоний қадриятлар билан боғланиб кетган. Асрлар давомида халқимиз умумбашарий, умуминсоний қадриятлар тақомилиға улқан ҳисса қушган. Турли миллат вакиллариға ҳурмат, улар билан баҳамжихат яшаш, диний бағрикенглик, дунёвий билимларға интилиш, узға халқларнинг илғор таҷрибалари ва маданиятини урганиш қаби ҳусусиятлар ҳам халқимизда

азалдан мужассам», - деб таъкидлаган. (И.А. Каримов: Миллий истиклол, мафкураси-халк эътиқоди ва буюк келажакка ишончдир. «Фидокор» газетаси мухбири саволларига жавоблар. Тошкент, «Ўзбекистон», 2000, 24-бет).

Инсонпарварликнинг марказида шахс туради, у инсоний ҳуқуқларини таъминлаш учун меҳнат қилиш, курашиш талаб этилади. Ўзбекистонда амалга оширилаётган янгиланиш ва тараққиёт сиёсатининг стратегик мақсади ҳуқуқий демократик давлат ва бозор иқтисодиётига асосланган фуқаролик жамиятини барпо этиш вазифаси турар экан, инсонга меҳр-муҳаббат ва иззат-ҳурмат қурсатиш тамойил қилиб олинган, шунинг билан бирга шахснинг ҳар томонлама камол топиш учун зарур бўлган ҳақиқий инсоний шарт-шароитларни яратишни ўз олдига олий мақсад қилиб қўйган.

Эркпарварлик ҳам инсонпарварлик билан диалетик алоқадорликдадир. Агар инсонпарварлик тамойилини шахснинг барча инсоний ҳақ-ҳуқуқлари ҳимоясида турса, эркпарварлик эса унинг маълум маънода муайянлашган бир қисми ҳисобланади.

Эркпарварлик тамойилининг мазмунида инсоннинг энг олий ҳуқуқи-эркин, озод яшаш ҳуқуқини ҳимоя қилишликдир. Маълумки, эрксиз инсон-асир, эрксиз миллат-қул, эрксиз мамлакат-мустанлак. Эркпарварлик, аввало, ўз миллати, ўз Ватани, эрки учун қолаверса, бошқа миллатлар ва ватанпарвар эрки учун курашни ҳаётининг мақсади қилиб қўйган инсонлар тамойилидир. Эркпарвар инсон – қулликнинг, мутеликнинг ҳар қандай қуринишини инкор этади, инсон ҳуқуқларини ҳар томонлама ҳимоя қилади.

Эркпарвар инсон ҳар бир шахснинг суз эркинлиги, ўз фикрини тугри баён қилиши, сайлаш ҳуқуқи, виждон эркинлиги учун курашади. Шунинг билан бирга бутун – бутун миллатлар эрки масаласини уртага ташлайди, миллий озодлик ҳаракатлари учун тўртки берди.

Эркпарвар инсон бошқалар эрки учун ҳам курашади, бу борада ўз ҳаётини қурбон қилишга тайёр туради. Бунинг ёрқин мисоли буюк иглиз мумтоз шоири Жорж Байрон сиймосидир. Байрон инглиз булатуриб, ўз ватани Англияда Ирландия озодлиги, ирландлар эрки учун курашди, хайрат ва нафратга учради, Ватанни тарқ этишга мажбур бўлди, ўзга ватанлар эрки учун курашга отланди ва Италияни Австрия истибдодидан озод қилиш ҳаракатини раҳбарларидан бирига айланди. Италиядаги озодлик ҳаракати мағлубиятга учрагач, Байрон Қадим Юнонистонни Туркия зулмидан озод қилиш учун курашди. У Юнонистонда, ботқоқлик ёндғи Миссолуни шаҳрида оғир безгакдан вафот этди.

Демак, эркпарварлик тамойили инсон ҳаёти ва фаолиятида муҳим аҳамият касб этади. У инсон эрки, ҳуқуқи учун кураш олиб борадиган жараёндир.

Ватанпарварлик инсонни ўз Ватанига муҳаббатини, уни асраб-авайлашга бўлган иштиёқини англатувчи ахлоқий тушунчадир. Ватанпарварлик инсонпарварликнинг муайянлашган шакли ҳисобланади. Ватанпарварлик, энг аввало, ўз ватандошлари эркини асраш учун кураш, инсон озодлиги йўлидаги ҳатти-ҳаракатлардир. Ватан ҳимояси – бу инсон

химояси, миллат химоясидир. Ватан химояси вақат жанг майдонида эмас, балки барча соҳаларда номоён бўлиши керак.

Ватанни севиш – ватанпарвар бўлиш демакдир. Хадиси Шарифларда «Ватанни севмок - иймондандир», - деб бежиз айтилмаган. Инсон учун Ватандан юксак бойлик йук. Имоннинг, диёнатни тикламай туриб, истиклоли истикболи буюк Ватанни яратиш мумкин эмас. Ватанпарварлик туйғуси эса гудакликдан бошлаб шаклланади, у сунгги нафаси бўйича боқий бўлади. Ватанни кадрламайдиган кишини халқ ҳам кадрламайди. Хар жабҳада Ватанни эришган мувафаккиятларидан қувонч, мувафаккиятсизликларидан қайғу хиссини туйиш, Ватан билан гурурланиш, унинг хар бир қарич ерига, биносининг хар бир эшигига, қадимий обидаларига, илм-фан, санъатдаги ютуқларига меҳр билан қараш, уларни қуз қорачигидек асраб-авайлаш булар ҳаммаси ватанпарварликдир. Ватан ва ватанпарварлик хиссини, миллат хиссини хар бир ўзбек қуқароси қуқур англаши, айниқса Ўзбекистонлик бўлганидан, ўз қуртига дахлдорлигидан қаҳрланиши лозим.

«Ватанни хар бир қарзанди, - деб таъқидлади Президент И.Қаримов, - узини ота қуртининг ажралмас бўлаги деб хис этаяпти ва бундан қаҳрланапти. Истиклол берган энг қатта бойликлардан биринқиси ана шу десак, асло янглишмаган бўламиз». (И.Қаримов. ўзбекистон қелажаги буюк давлат. Тошқент, «Ўзбекистон», 1992, 4-бет).

Ватанпарварлик – бу она қаминга бўлган муҳаббат, уни севиш, эъзозлаш, унинг раванқига хар бир қуқаронинг ўз хиссасини қушишга эришувидир.

Ватанпарварлик – бу она Ватан, мустақил Ўзбекистон тушунчаларини ўз онқига синглириш ва унга содиқ бўлишлиққа эришишдир. Бола меҳрибон онасининг бешигини қуқоклаб айтган алласини, она-Ватан алласини эшитиб қамол топади. Ватанпарварлик – бу ўз миллатига, она Ерига, имонига содиқликдир. Ватанпарварлик – бу Ватан олдидаги масъулият, миллат манфаати билан яшашдир. Ватан таракқиёти, миллат обрусига хисса қушиш, фойда қелтириш, фидойилиқ, ҳалоллик билан меҳнат қилиш, халқнинг шон-шуҳрати ва манфаатини уйлаш, инсонпарвар бўлиш демакдир.

Ватанпарварлик – бу хар қишининг ўз халқига бўлган фидойилари ва халқ қардини ўз қардларидек уйлаб яшаш, Ўзбекистоннинг буюк давлат бўлишига хисса қушишдир.

Бугунда ёшларда ватанпарварлик туйғусини тарбиялаш, уларна Ватан маъносини теран англаб етишга ургатиш, ватанпарварлик юксак тамойил эканини тушунтириш ахлоқшуносликнинг долзарб вазифасидир.

Хулоса. Инсонпарварлик, эрқарварлик ва ватанпарварлик ахлоқшуносликнинг тамойилларидан бўлиб, ўз мазмунида инсонийлик қазилатларни муҳассам этади.

7.3. Миллатпарварлик муҳим ахлоқий тамойиллардан бири хисобланади ва ватанпарварлик тамойилининг янада муайянлашган шаклидир. миллатни севиш – Ватанни севиш деган маънони англади. Ватансиз миллатни севиш ёқи расман эркин ва бахтли яшаш мумкин эмас.

Миллатпарварликни миллатчилик билан кориштириб юбориш мумкин эмас. Миллатчилик уз миллатини ажратиб олиб, унга буюклик макомини беришга интилишдир. Миллатчилик – бошка миллат кишилари манфаатлари, эхтиёжларига беписандлик билан карашдир. Миллатчилик уз миллати, манфаатлари, эхтиёжларини камситиш ёрдамида кондиришдир.

Президент И.А.Каримов куйидаги фикрларни алохида таъкидлаган эди: «Ушбу тарихий тажриба шудан сабоқ берадики, катта сиёсатга интилаётган бошка халкларни камситиш ва чеклаш асосида уз халкига фаровонлик яратиб беришга ва шу ҳолатни саклаб туришга ҳаракат қилаётган сиёсатчилар ва шахсларнинг хатти-ҳаракатларини ҳеч қандай олийжаноб ниятлар ҳам оклай олмайди». (И.Каримов. «Ўзбекистон аср бусагасида: ҳавфсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қафолатлари». Тошкент, «Ўзбекистон», 1997, 52-бет).

Миллатчилик уз миллатини ажратиб олиб, унга буюклик макомини беришга интилиш булса, миллатпарварлик бошкаларни камситган ҳолда, уз миллати, равнаки учун курашиш, бу йулда лозим булса, уз ҳаётини ҳам фидо қилиш демакдир. У инсонпарварлик билан ҳамбарчас боғлиқ. Чунки, уз миллатини чин дилдан севмаган одам ҳеч қачон бошка миллатни сева олмайди.

Миллатпарвар – миллий узлигини англаб етган инсон бўлиб, у уз миллати билан фахрланади ва уз миллати била бутун жаҳоннинг фахрланишини истайди.

Миллатпарварлик тамойили асосида миллий гоё ётади. У миллатпарварликнинг илмий-назарий асоси сифатида майдонга чиқади. Миллий гоё инсон ва жамият ҳаётига маъно-мазмун бахш этадиган, уни эзгу мақсад сари етаклайдиган фикрлар мажмуидир.

Миллатлараро тотувлик гоёси мазмунида нималар турганлигини Президент И.А.Каримов таъкидлаб бундай деган эди: «Бу гоё – бир жамиятда яшаб, ягона мақсад йулида меҳнат қилаётган турли миллат ва элатларга мансуб кишилар уртасида узаро ҳурмат, дустлик ва ҳамжихатликнинг маънавий асосдир».

«Бу гоё – ҳар бир миллат вакилининг истеъдоди ва салоҳиятини тула руёбга чиқариш учун шароит яратади ва уни Ватан равнаки, юрт тинчлиги, халқ фаровонлиги каби эзгу мақсадлар сари сафарбар этади». (Миллий истиклол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон» 2000 й, 39-бет).

Миллатпарварлик мамлакатда яшаётган турли миллат вакиллариининг тенг ҳуқуқлиги, тинч-тотув яшашликни тақозо этиб озод ва обод Ватан, ҳур ва фаровон ҳаёт куришликнинг вазифа қили қуяди.

«Миллий мафкурамиз, - деб таъкидлади Президент И.Каримов, - ҳар қандай миллатчилик ва шунга ухшаш унсурлардан, бошка элат ва халкларни менсимаслик, уларни камситиш қайфияти ва қарашларида мутлақо ҳоли бўлиб, қушни давлат ва халқлар, умуман жаҳон ҳамжамиятида, халқаро майдонда узимизга муносиб ҳурмат ва иззат қозонишда пойдевор ва раҳнамо бўлиши даркор». (Барқамол авлод орзуси. Тошкент, «Шарқ», 1999, 38-бет).

Мамлакатимизда яшаётган барча миллатлар тенг, озод, эркиндир. Ана шу тамойил жахон сиёсатининг зарур коидаси булиб хисобланади. Мустакил Ўзбекистонда 130 дан ортик миллат ва элат вакиллари яшамокда. Мамлакатимизда миллатпарварлик тамойилига амал килиниши барча миллатларнинг равнаки, гуллаб-яшнаши учун хизмат килмокда.

Фидойилик нима? Хар бир жамиятда яшайдиган инсон, фукаро, мамлакатдаги, жамиятдаги конун-коидаларига риоя килиши талаб этилади. Бу жараён ахлоқ-одобга риоя килишликдан келиб чиқади. Мамлакатнинг конун-коидаларига буйсунмаслик турли хил жиноий ишларни келтириб чиқариши мумкин. Жамоада шундай фукаро, инсонлар борки, баъзиларни худбин, баъзиларин фидойи деб айтилади. Худбин киши уз манфаатини кузлайди, бировга меҳр-мурувват килишни истамайди. Саодатномада бундай дейилган: «Факат уз манфаатинигина кузлаб иш тутадиган шахс узини энг окил одам деб хисоблайди. Аслида бундай шахс худбин, эл учун яшаб, уз манфаатини бошқалариникидан устун куймадиган одам эса чин инсондир... Худбинлик – тотувликнинг энг ашаддий кушандаси». (Усмонов Рахимжон. Саодатнома. Танланган асарлар. Тошкент, «Укитувчи», 1995, 42-бет).

Фидойи инсон эл иззат-хурматига сазовор булади, худбин одам элнинг, халқнинг нафратига сазовор булади. Фидойи инсон бошқалар манфаати йулида уз конуний манфаатларни, баъзан эса хатто хаётини курбон килишга тайёр туради ва зарурат тугилганда курбон килади ҳам; жамият учун умумий булган олий мақсад ва идеалларни деб узидан воз кечади. Бунга иккинчи жахон уруши қахрамони Туйчи Эрийгитовнинг фидойилиги ёрқин мисол була олади. У душман пулемётига куксини калкон килиш билан унлаб, балки юзлаб узига ухшаш одамлар хаётини саклаб қолди; бу одамлар эса уз навбатида жахон фашизми галабасининг хавфини қамайтира бориб, охир-оқибат йукка чиқардилар, уларнинг зурриётлари эса хозир ҳам дуёнинг янгланиши, узгариши учун, олий мақсадлар учун хизмат килмокдалар. Туйчи Эрийгитовнинг номи биз билан бирга, ҳеч қачон халқ ёдидан чиқмайди.

Фидойилик тамойилининг мазмуни турли тарихий давр ва ижтимоий жараёнлардан турлича муайянлашади; у маълум бир даврларда оммавийлашиш ёки қамайиши мумкин. Чунончи, мустақилликка эришганимиздан сунг дастлабки пайтларда утиш даврига ҳос булган – фидойиликка нисбатан худбинлик тамойилининг қучайишини қурдик. Хозирда келиб эса, аксинча, аста-секинлик билан жамиятимизда фидойилик устувор тамойил макомини эгаллаб бормокда.

Президент Ислам Қаримовнинг фидойилик тамойили моҳиятини тула аңлатадиган: «Элим деб, юртим деб ёниб яшаш керак!» деган сузларини ахлокий шиор килиб олган жамият аъзоларини илгр қисми тобора қупайиб бормокда ва хаётимизнинг барча жабахалариги қириб бормокда.

Зиёлилик тамойили кишилиқ жамиятидаги маданий ва интеллектуал – ақлий тараққиёт билан боглик. Шунинг учун зиёлиликни инсон пайдо булганидан анча кейин вужудга келган ахлокий ходиса деб талқин этиш мақсадга мувофиқдир. Зиёлилик тамойили инсоннинг қундалиқ шароитидан

зарурат асосида тасодифат пайдо булган ижтимоий-ахлокий ва маърифатпарварлик фаолияти билан бевосита богликдир.

XX аср алломаларидан бири, буюк олмон файласуфи, «Франкфрут мактаби» нинг номояндаси Теодор Адарно Иккинчи Жаҳон урушидаги сунг, зиёлилик – ахлокий категория деган фикрни айтди, у мутлако ҳақли эди.

Зиёлилик ахлокий тушунча – тамойил сифатида мураккаб ва купёкламалик табиатига эга. Баъзилар, зиёлилик деганда олий маълумотли кишига хос булган фазилатни тушунадилар. Ваҳоланки, зиёлилик тамойили табака ёки гуруҳга мансублик маъноларини англатмайди.

Оддий фермер – дехкон ҳам, ҳайдовчи ҳам, фаррош ҳам зиёлилик тамойили билан иш қуриш, ижтимоий баҳога лойиқ бўлиши мумкин. Бунда у одамнинг касбидан катъий назар, ҳам билим, ҳам фаҳм-фаросат, ҳам олий мақсадлар эгаси экани тушунилади.

Демак, зиёлилик асосида инсоннинг маънавий-маърифий юксаклиги, калбадаги ички нур, атрофни ҳам нурлантира оладиган зиё билан белгиланадиган ҳатти-ҳаракатлар ётади.

Зиёлилик тамойилига ҳукмрон – маъмурий доиралар ва халқ томонидан узига хос муносабатлар мавжуд. Чунончи, биринчи тоифадагилар қуп ҳолларда зиёлиликка умумий тарзда ижобий муносабатда буладилар, лекин масала муайян зиёли шахсларга бориб тақалганда, манфаатлар тўқнашуви руй беради; зиёлилар ҳукмронлар тоифасини зиёлилар тамойили асосида, табиатни ёқмайди, буни ҳокимият ишларига аралашуш деб ижирганадилар, турли баҳоналар топиб, зимдан зиёлиларга қарши қурашадилар. Бунга Лев Толстой буюқ, покиза инсоннинг черқов томонидан лаънатланиши ёки норасмий Туркистон Лигасининг раҳбари, истиклол фидойиси, мард сарқарда, ҳақиқий зиёли, чор армияси генерал майори Журабек Қаландар қори углига суиқасд уюштирилиши Қуйлиқдаги уз ёзғи боғида сирли равишда улдирилиши ҳодисалари яқоол мисол була олади.

Мустанлақчиликка ва тоталитар тузумларга асосланган мамлакатларда зиёлилик тамойилига содиқ қишлиар тугридан тугри, очик қатагон қилиндилар. Бунга мисол қилиб, Фитрат, Қодирий, Қулпон қабى қадидларни Сталин – Ҳитлер қанцлагерларида ҳалоқ булган минглаб зиёлиларни қелтириш мумкин.

Зиёлилик қенг маънодаги фидойилиқдир. Шу боис мустанлиқнинг дастлабки қунларида бошлаб бизда зиёлилик тамойилини ҳар бир фуқаро онғига синғириш учун мунтазам қураш олиб бормоқда. Уни синғдириш эса маънавиятни юқсалтириш орқали руёбга қикади.

«Маъавият, - деб таъқидлайди Президент И.А.Қаримов, - инсоннинг, ҳалқнинг, қамият ва давлатнинг қуч-қудартидир. У йуқ жойда ҳеч қачон бахт-саодат булмайди».

Президент И.Қаримов Ўзбекистон уз мустанлиқлиғини қулга қиритқандан кейин она қаминимизда демократик қамият қуришнинг назарий қонцепциясини ишлаб қикиб, иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ҳаётни қайта қуришни миллат – маънавий тикланиши билан уйғун ҳолда бўлиши қерақлиғини ҳам асослаб берди:

«Бугунги кунда, - деб таъкидлади Президент И.А.Каримов, - олдимизга куйган буюк мақсадларимизга, эзгу ниятларимизга, эришишимиз, жамиятимизнинг янгилалиши, ҳаётимизнинг таракқиёти ва истикболи амалга оширилаётган ислохотларимиз, режаоларимизнинг самараси тақдири – буларнинг барчаси, авваламбор, замон талабларига жавоб беради». Юқори малакали, онгли мутахассис кадрлар тайёрлаш муаммоси билан чамбарчас боғлиқлигини барчамиз англаб етмоқдамиз. Шу билан бирга, ҳаммамиз яна бир ҳақиқатни англаб етмоқдамиз. Фақатгина чинакам маърифатли одам инсон кадрини, миллат кадриятларини, бир суз билан айтганда, узлигини англаш, эркин ва озод жамиятда яшаш, муваққил давлатимизнинг жаҳон ҳамжамиятида узига муносиб, обрӯли урин эгаллаш учун фидойилик билан курашиш мумкин. (Баркамол авлод – Ўзбекистон таракқиётининг пойдевори. Тошкент, «Шарк», 1997, 5- бет).

Хулоса. Зиёлиликни ижтимоий ҳаётда рол каттадир. Ҳар бир давлат зиёлиларга таянган ҳолда юксаликка кутарили боради. Бу жараён эса меҳнатсеварлик тамойили асосида ривожлана боради.

Меҳнатсеварлик инсоннинг бебаҳо фазилати бўлиб, унинг инсон камолотининг асосий омиллари бўлиб, унинг бутун жараёндир. Инсон уз меҳнати туфайли уз мақсадига қаратилган жараёнларни ақс эттириб уз талаб ва эҳтиёжини қондиради.

Ҳалол меҳнат киши ҳаётининг мазмунини ташкил этади. Ҳалол меҳнат билан тирикчилик қилиш ва яшаш инсон ҳаётининг энг олий беағдидир. «Меҳнатдан келса бойлик, турмуш булар қиройлик», - деган ҳикмати, донолар сузида жуда қўн фалсафий – ахлоқий маъно бор.

Меҳнатсеварлик тамойили меҳнат жараёнида шахснинг уз-узини намоёниш этишга, узлигини руёбга чиқаришга, узгалар билн муносабатлар урнатишга имкон яратувчи ахлоқий фазилатдир. У инсондаги ҳалолликни, интизомни, иштиёқ ва интизомни талаб этади, меҳнатга нисбатан субъектив тарздаги ижобий муносабатни тақазо қилади.

Меҳнатсеварликнинг мазмунида, инсон уз меҳнати билан нафакат уз талаб-эҳтиёжини қондиришни мақсад қилмасдан, ҳалқни, Ватаннинг талаб эҳтиёжини қондиришни ҳам мақсад ва вазифа қилиб қўйиши қерак. меҳнатсеварлик замирида уз манфаати билан биргаликда Ватанга, ҳалққа, яқинларига ҳурмат қилишдек олийжаноб мақсадлар ётади. Бу эса инсонни юксалик томон етаклайди. Инсон нима билан фахрланса ёки эъзозланса ҳаммаси меҳтанинг натижасидир. Буюк аллома Баҳоуддин Нақшбанднинг «Дил ба ёру даст ба қор» («Дил Аллоҳда, қўл меҳнатда»), деган ҳикмати бугунги кунда ҳам уз аҳамиятини йўқотмаган. Меҳнатсеварлик – киши камолотининг асосий омилларидан бири ҳисобланади. Меҳнат муҳтожликдан, юрак сиқилишидан, ахлоқий бузилишдан сақлайди. Меҳнат умр сайқали, ҳаёт беағи. Меҳнатсеварлик туфайли обрӯ-эътибор ортади, кишидан яхши ном қолади, унинг ҳаёти сермазмун, сержило, барақали бўлади.

Қадимдан ота-боболаримиз бола тарбиясида меҳнатга ургатишга, қасб-ҳунарга қизиқишга алоҳида эътибор берганлар ва қелмоқдалар. Уқувчи

ёшларни кунт билан меҳнат килишга ургатиш, унда мустиқил ишга ҳавас уйғотиш катталарга нисбатан ҳурмат ҳиссини тарбиялаш, мактаб, оиланинг муқаддас бурчидир.

Инсон ҳуқуқлари умумжаҳон декларациясининг 23-моддасида «Ҳар бир инсон меҳнат килиш, меҳнат турини ихтиёрий танлаш, адолатли, қулай меҳнат шароитида ишлаш ҳуқуқига эга», - деб таъкидланган. Бугунги кунда Ўзбекистон мустиқиллигини мустиҳкамлаш, халқ фаровонлигини таъминлаш йулида фиоқорона меҳнат қилаётган кишилар билан фахрланиш, улардан урнат олиш зарур.

«Буюқ давлатни қулаб, - деб таъкидлади юртбошимиз И.А.Қаримов, - порлоқ келажак учун, фарзандларимиз иқболи учун яшаш ва ҳалол меҳнат килиш Ўзбекистонда истиқомат қилаётган ҳар бир қимсаннинг муқаддас бурчидир».

7.4. Тинчликпарварлик тамойили ҳам инсоният ҳаётида уҳим аҳамиятга эга. Тинчликпарварлик урушнинг, қон туқилишнинг ҳар қандай қуринишларини рад этади. Оддий тинчликсевар шахснинг тинч-тотув яшашга бўлган ижобий муносабати билангина чегараланиб қолмайди, балки душманлик ва тажовузқорликка қарши қурашни, зарба беришни тақазо этади. Тарихдан маълумки, кейинги беш минг йил мобайнида одамзот ун беш мингдан зиёд қатта – қичик урушларни бошдан қечирган. Бу урушлар инсоният ёстигини қуритган, инсониятнинг тинчлигини бузган, очликка, қасалчилиқка муқтало этган, миллионлаб-миллионлаб кишиларнинг мажруҳ қилиб ташлаган, очарчилиқ, турли ҳил қасаллиқларни қелтириб қикарган.

Шунинг учун инсоният башарияти тинчлик учун қурашган ва қурашиб қелмоқда. Тинчликпарварлар фидойи инсонлардир. Уларнинг ана шу фидойиларга ҳатти-ҳаракатлари пировард натижада ҳар бир инсон ҳаётига тақрорланмас ноёб қадрият сифатида қарашга, ҳар бир фуқаро қадрини, ҳар бир давлат суверинитетини, ҳар бир миллатнинг ҳаёт тарзига монанд яшаш, ҳуқуқини муқаддас деб тан олинишига олиб қелади. Мамақатлараро жамят тартибини сақлашга, авлодлар равнақиға, тарихий-маданий ҳамқорликка, миллатлар ва турли ижтимоий ғуруҳлар орасида, узаро тушунишнинг қарор топишига ҳизмат қилади.

Тинчликпарварлик давримизнингшоир. Юрт тинчилиги бебаҳо неъматдир ва барқарор тараккиёт ғаровидир. Мустиқиллиқнинг дастлабки қунлариданок асосий эътибор юрт тинчилиғига қаратилди.

Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойилларда қуйидаги фикрлар таъкидланади:

«Ўзбек халқи тинчликни юқсак қадрлайди, уни уз орзу-интилишлари, мақсад муддаолари руёбга қичишининг қафолати деб билади. Шунинг учун доимо Яратгандан тинчлик ва омонлик тилайди».

Лекин афсуски, ҳаётда бу эзгу тилақларнинг ижобий бўлишига доимо қаршилиқ қиладиган қучлар ҳам бор. Улар узларини ғаразли мақсадалри, нафс балоси йулида башариятни ҳамиша низо-адоват, уруш ва қиргинлар домига тортиб қелади. (Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар.тошқент, «Ўзбекистон», 2000 йил).

Бугунда ер юзидадаги барча миллату элатларни бирлаштириб турувчи куч, шубхасиз тинчликдир. Одамзот азал-азалдан осуда ва хотиржам хаётни таъминлашга интилиб яшайди. Бирок икки карама-карши куч – эзгулик ва ёвузлик, яхшилик ва ёмонлик, окибат ва разолат кадам-бакадам юрар экан, тинчликка, осойишта турмушга рахна солувчилар ҳам мавжуддир.

Бугунда халқаро терроризм – тинчлик ва тараккиёт кушандаси, ХХІ аср вабоси айланмокда. Ўзбекистон халқи бошқа халқлар сингари терроризмнинг кандай офат эканлигини яхши билади. Юртбошимиз И.А.Каримовнинг бир неча йиллардан буён нуфузли минбарлардан туриб жахон ҳамжамиятининг терроризмга карши бахамжихат курашга чорлаётганлари, халкимизнинг ҳар дақиқа, ҳао соатда огоҳ ва хушёр булишга, ўз уйимизни, ўз юртимизни ўзимиз асрашимизга даъват этаётганларни эсдан чиқармаслик керак.

Миллий истиклол гоёси: асосий тушунча ва тамойилларда қуйидаги фикрлар таъкидланади :

«Юксак маънавият, сиёсий маданият, миллатнинг гоёвий ва мафкуравий етуқлиги- юрт тинчлигини сақланишнинг муҳим омилидир. Халқимиз учун азал-азалдан муқаддас булган бу гоё жамиятдаги турлича фикр ва қарашга эга булган барча куч ва ҳаракатларни бирлаштиришга ва шу орқали миллий ҳамжихатликни мустаҳкамлашга ҳаракат қилади». (Миллий истиклол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Т, «Ўзбекистон», 2000 й, 54-бет).

Жумардлик тамойили эса Шарқда қадимдан мавжуд. Овропада уни альтруизм номи билан Огюст Кант илмий муомилага киритган. Жумардлик кишидаги ўз қавмдошига ачиниш ҳиссидан, унга бахт, фаровонлик тилаш туйғусидан қелиб чиқади, мохиятан беминнат хайрияга асосланади. Ўз манфаатидан ўз манфаатини устун қуйиб, «ўз оғзидагини ўзга оғзига тутиб» яшаш жумард инсонинг ҳаёт тарзига айланади. Бу оддий ҳаёрия эмас, балки муҳтожликнинг ҳар кандай қуринишига эркин ихтиёри билан боғлиқ ахлокий тамойилдир.

Бизнинг миллий ахлоқшунослигимизда ўзбекчилик, меҳмондустлик қабил тамойиллар мавжуд. Улар миллатимизнинг энг яхши анъаналарига садокат туйғусидан қелиб чиқади ва ўзбек кишисига ҳос бағрикенглик, дустга, меҳмонга борини бағишлашдек ҳусусиятларини ўзида мужассамлаштиради.

Ўзбекчилик тамойилини ўз ҳаёт тарзига сингдириб юборган қимсани номини эл-юрт орасида «барақа топгур» ибораси билан қушиб айтилади. Кишлоқ ёки маҳаллаларда, ҳашарларда, маъракаларда, «қамишдан бел боғлаб» хизматда туриш, бемор маҳалладош ёстиги устида далда беришга доим вақт топа олиш, қуни-қушниларга ҳақиқий ҳамсоя бўлиб яшаш ўзбекчиликнинг энг асосий урсурларидир.

Ўзбекчилик билан сингиб кетган тамойиллардан бири меҳмондустликдир. Масалан, гарб кишиси ўзи тақлиф қилмаган кишини эшиқдан мулоҳим савол-жавоб билан қайтариб юборади. Ахлокий одоблардан ўзини озод деб ҳисоблайди, ўзининг эркинлик ҳуқуқини устувор

санайди. Узбек эса, эшикдан келган кишини «бир пиёла чой» га таклиф этади, кирса, жуда булмаганда олдига нон-чай куяди, нотаниш булса, танишади, хол-ахвол сурайди, миллатида катъий назар унга хамдард, кумакдош булишга интилади ва буни ахлокий мажбурият тарзида эмас, бир анъанавий одат деб хисоблайди.

Мехмондустлик узбек халкининг олий фазилати. Шунинг учун ҳам мехмоннинг катта-кичиги булмайди, дейди халкимиз. Халкимиз мехмондустликни яхшилик рамзи деб билишган.

Мехмон келганда узлари оч утирса ҳам, мехмон олдига чай дамлаб, уйда бор масалликдан бирор таом тайёрлаш узбек халкининг одати булган.

Мехмон келиши оилада доимо озодалик ва покизалик булишини талаб этади. Инсоннинг касб-кори, тутган мавкеидан катъий назар мехмон сифатида чегара белгилаб куйилмаган. Шунинг учун ҳам халкимиз «Мехмон отангдан улуг» деган накли бежиз айтмаган. Хулоса. Маънавиятимизнинг шаклланиши учун бизда бой манба – миллиц кадриятлар мавжуд. Биз миллий кадриятларни тиклашдан хар бир инсонга меър-мухаббатли булиб хамдардлик килсак, хар бир инсонни очик чехра билан кутиб олсак миллий гуруримизни янада баланд кутарган буламиз.

7.5. Инсон хаётида ахлокий меёрлар ҳам катта ахамиятга эгадир. Ахлокий меёрлар ахлокий тамойилларга нисбатан соддарок ҳамда умумлашмаган, тор камровли хисобланади. Улар ахлокий талабаларнинг энг оддий сифатида руёбга чикади.

Халоллик ва ростгуйлик – виждон тушунчаси билан боглик булиб, инсоннинг узгага муносабатини узига муносабатида соф булишини талаб этувчи меёрлардир. Мустамлакачилик даврида, айникса, шурулар даврида ёлгон, алдов, нопоклик, харомхурлик, мунофиклик сингари иллатлар халкимиз онгига шу кадар сингдирилган эдики, унинг асорати хозиргача давом этиб келди. Суз билан иш бирлиги йуколди, коғоздаги чиройли гаплар хаётга тугри келмай колди. Буларнинг хаммаси одатий хол деб кабул килинди. Мустакилликнинг дастлабки кунларидан бошлаб бу иллатларга карши кураш бошланди. Халоллик ва ростгуйлик инсон ахлокий поклигининг кузгуси булиб, уз мазмунида инсон ахлокий софлигининг, ахлокий эътикодининг, максоди ҳамда хатти-харакатини акс эттиради.

Халоллик инсоннинг атрофдаги кишилар билан буладиган муносабатларидан самимийлигини, сидкидиллигини, соф ва очик кунгиллилигини ифодалайдиган ҳамда суз билан амалий фаолиятнинг уйгунлигини номоён киладиган ахлокий меёрдир. Халоллик-ростгуйлик ва софдиллик каби инсоний фазилатларнинг ифодасидир. Халоллик шахснинг одамлар билан булган муносабатларида уз ифодасини топса, ростгуйлик хар кимнинг сузида ифодаланади. Хозирги кунда Мустакил Узбекистонда миллий-маънавий кадриятларни тикланиши, одамларнинг халол, инсофли, адолатли булишга чакиришни уз ички сиёсатининг мухим кисми деб аталган холда иш тутмокда.

Бугунда комил инсонни тарбиялаш асосий вазифа килиб куйилган экан, энг аввало уларда халоллик ва ростгуйлик фазилатларининг шакллантириш

вазифа килиб куйилган. Хозирда халол, ростгуй, инсофли, фидойи инсонлардан ибрат фукаролик жамиятини куриш вазифаси килиб куйилган.

«Инсон ахлоки, - деб таъкидлади Президент И.А.Каримов, - шунчаки салом-алик, хушмуомиладангина иборат эмас. Ахлоқ – бу аввало инсоф ва адолат туйғуси, имон халоллик дегани». (Каранг: И.А.Каримов. Ўзбекистоннинг сиёсий-ижтимоий ва иқтисодий истикболининг асосий тамойиллари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995, 53-бет).

Бугунда Ўзбекистон Республикасининг фукарolari, шу жумладан, ёшлари уз фаолиятларида халоллик ва ростгуйлик фазилатларини қарор топтириш катта аҳамият касб этади.

Инсофлилик фукарolar ва жамият аъзолари орасидаги узаро муносабатлар меъъридир. Инсофлилик ҳам халоллик каби виждон тушунчаси билан боглик ва ҳаётнинг асл маъносини тушунишга ёрдам беради. Диёнатсиз одамларда инсоф бўлмайди. Инсофли бўлиш – бу бошқалар билан узининг бир қаторда тутиш, улар тугрисида гамхурлик қилиш, шу билан бирга узига гамхурлик қилиш демакдир. Ислоҳ динида инсофли бўлиш ҳақида алоҳида аҳамият берилган. Аллоҳ Таоло «Яратилган каби тугри бўл», - деб буюради.

Ҳазрат пайгамбаримиз эса : «Мусулмон қулидан ва тилидан бошқа мусулмонларга озор етказмайдиган инсондир». «Аллоҳга сизинаман де, сунгра инсофли бўл», - деб амир қиладилар.

Инсофли бўлмаганлар виждони нопок, эътиборли, бахтли ва музаффар кишилардир. Инсофли кишилар эзгулик, яхшилик савоб ишга ташна бўлиб яшайди. Бировга яхшилик қилиш, мурувват ва саховат қурсатиш, уз ҳаракатидан маънавий баҳра олиш инсофли кишининг ҳаёт мезони, уз навбатида мурувват қурган кишининг қунгли тоғ баробар қутарилади, боши осмонга етади. Инсонлар уртасидаги меҳр-оқибат ортади. Инсоф юзасидан қилинган мурувват эса халолликни яна бир қўна юксакликка қутаради. Инсофли киши олижанобдир. Миллий истиклол мафқураси: асосий тушунча ва тамойилларда асосий эътибор кишиларни инсофли бўлишга қаратилган. Қелажаги буюқ давлат бўлган Ўзбекистон халқлари ҳаётида, яқдиллик, имон, инсоф, суз ва иш бирлигини инсонпарварлик қуқур илдиз олади ва қуёш каби нур таратади. Президент И.А.Каримов: «Миллий истиклол мафқураси уз моҳият эътиборига қура, жамият ҳаётининг маънавий мезони бўлиб, тафакқур узғариши, одамлар онгида янғича дунёқарашнинг шаклланиши ва ижтимоий фикр ривожини учун дастуриламал бўлиб хизмат қилади», - деб таъкидлади. (Каранг: Миллий истиклол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент «Ўзбекистон», 2000 й, 71-бет).

Хушфеъллик, ширинсуханлик, қамтарлик, босиклик сингари ахлоқий ҳатти-ҳаракатлар меъёрлилик нуқтаи-назарида муҳим аҳамият касб этади. Ҳар бир жамият даражаси маълум маънода ундаги фукарolar муомала маданиятининг юксаклиги билан ҳам белгиланади.

Ахлоқий меъёрлар тамойиллар инсонни юксакликка қутаради. Хушфеълилик, ширинсуханлик қай даражада қуқур ихтиёр билан кишининг маълум бир табиатга интилиши билан боглик бўлса, босиклик, қамтарлилик

аксинча, купрок ирода кучи натижасида юзага келади. Одобли кишининг мухим хислатларидан бири ширинсуханликдир. У хушфеъллик, хушмуомилалик билан узаро алокадорликдадир.

Хушфеъллик, хушмуомилаликнинг жуда куп шакллари кундалик одат тусига кириб, кенг жамоатчилик томонидан кабул килинган норма ва коидаларга айланиб колган. Масалан, саломлашганда бошини эгиб, кулини куксига куйиб таъзим килиш, бир-бирларига унг куллариини узатиш ва хокозолар. Хушфеъллик, ширинсуханлик, камтарлик ва босиклик каби ахлокий меъёрий тушунча ва тамойиллар билан богликликни акс эттиради.

Узбек маколларида камтарлик, босиклик хакида жуда куп фикрлар айтилган:

Манманлик – касалликдир, унинг дориси – камтарлик.

Камтарлик пок калб ва тоза виждоннинг ишидир.

Хакикий камтарлик инсопарварлик, одамийлик каби хислатлар билан узвий богликдир. Камтар одам узини хеч качон мехнаткаш халкдан устун куймайди. Халк билан доимо бир тан, бир жон булиб яшайди. Оилада, турмушда, юриш-туришда, кийинишда оддий одамларга нисбатан самимий муносабатда буладилар. Инсон доимо камсукум (босинки) кишилардан хар кандай буюкликни, харкандай фидойиликни куриш мумкин. Узини тута билишда, кийинишда, юриш-туришда, одамлар билан муомилада камтар, содда, оддий булиши – одоблиликнинг мухим белгиларидан биридир. Академик А.П.Павлов камтар-иснон характерининг мухим хусусиятларидан яна бири деб хисоблаб, ёшлар мактубида куйидагиларни ёзди: «Хеч качон, энди мен хамма нарсани биламан, деб уйламанг. Сини канча кукка кутармасинлар хамма вақт мардона туриб узингизга «мен нодонман» деб айтинг». Камтарлик, босиклик, камсукумлик инсоннинг ирода кучи билан юзага келади. Муомилада босик, камтарин, «етти улчаб бир кесиш» тамойили асосида иш курган шахслар окил одамлар саналади ва улар жамиятда хам намунавийлик макomini ноил буладилар.

Камтарлик, босиклик, узини тута билиш, уз кадр-кимматини саклайдиган – узини устун деб хисобламаслик кишини олий фазилатларга етаклайди.

Бу хусусда Эркин Вохидовнинг куйидаги чиройли шеъри ибратлидир.

Гарчи шунча магрур турса хам

Пиёлага эгилар чойнак.

Шундай экан, манманлик нечун,

Кибру хаво нимага керак?

Камтарин бул, хатто бир кадам

Утма гурур остонасидан,

Пиёланинг инсон шунинг-чун

Упар доим пешонасидан.

Демак, камтарлик, босинкилик инсон ички маънавий дунёсининг ташки ифодасидир.

Хулоса. Ахлокий тамойиллар ва меъёрлар нима эканини, уларнинг шахс ҳамда жамият ахлокий ҳаётида нақадар урни тутиши ҳақида фикр юритдик.

Ахлокий тамойиллар ва меъёрлар ахлоқ-одоб талабларини тартибга келтиришга ҳамда ҳаётга татбиқ этишда муҳим аҳамият касб этади.

7-мавзу бўйича бериладиган назорат саволлари:

1. Ахлокий тамойиллар ҳақида тушунча беринг.
2. Инсонпарварлик ва эркпарварлик нима?
3. Ватанпарварлик ва миллатпарварликни тушунтиринг.
4. Фидойилик ва зиёилик, меҳнатсеварлик тамойилларини тушунтиринг.
5. Тинчликпарварлик, жумардлик нима?
6. Ўзбекчилиқ, меҳмондустлик тамойилларини тушунтиринг.
7. Ҳалоллик ва ростгуйлик ахлокий меъёрлардир.
8. Инсофлилик ҳақида тушунча беринг?
9. Ҳушфеъллилик, ширинсуханлик нима?
10. Камтаринлик ва босиклик ҳақида фикр юритинг.

8-мавзу: Оила, фукаролик жамияти ва давлатнинг ахлокий асослари хамда ахлокий тарбияси. (2 соат)

Режа:

- 1. Оила ва никохнинг мазмуни ва моҳияти.**
 - 2. Фукаролик жамияти отла билан давлат уртасидаги узига хос боскич эканлиги.**
 - 3. Давлат ахлоқшуносликнинг ривожлантирувчи, оила ва фукаролик жамиятини уз ичига олувчи институт сифатида.**
 - 4. Ахлокий маданият ва касбий одоб муаммоси.**
 - 5. Ахлокий тарбия хамда унинг йуллари ва воситалари.**
- Хулоса.**

Адабиётлар:

2, 12, 14, 19, 22, 23,

Таянч иборалар:

Оила, никох, тарбия, фукаролик жамияти, давлат, ахлокий маданият, муомила одоби, этикет, касбий одоб, ахлокий тарбия.

8.1. Оила ва никох муаммоси хамма даврларда хам долзарб муаммо булиб келган. Чунки, инсоннинг хаёт ва турмушиди, бола тарбиясида оиланинг урни каттадир. Оилада энг асосий нарса – бир-бирини тушуниш, кадрлаш ва эъозлашдир. Оилада икки ёки бир бутун булади, мухаббат, никох ипларини янада мустахкамалайдиган, ахлокий масъулиятни оширадиган хиссиёт шаклланади ва ривожланади. Оилад мухаббат ва дустлик ришталари мустахкамланиб борди, бола ва унинг тарбиясига булган эхтиёж кун сайин орта боради.

«Бола тугилган кундан бошлаб, - деб таъкидлади юртбошимиз И.А.Каримов, - оила мухитида яшайди. Оилага хос анъаналар, кадриятлар, урф-одатлар бола зуваласини шакллантиради. Энг мухими фарзандлар оилавий хаёт мактаби оркали жамият талабларини англайди ва хис этади» .

Шундай экан асосий эътиборни оила ва никох тушунчасига каратиш керак.

Оила жамиятимиз асосий бугини булиб, жамият ва давлатнинг мухофазасида булади. Хар бир жамият аъзоси, булажак фукаронинг тарбияси оиладан бошланади. Оила узида уч жихатни камраб олади: узини бевосита куриниши булмиш никохни, оилавий мулк ва анжомлар хамда улар хакидаги гамхурликни, болалар тарбиясидир.

Никох ва мухаббат нима? Никох эр-хотинликнинг юридик (хукукий) равишда расмийлаштирилган оилавий иттифокидир. Никох фукаролик холати далолатномаларини ёзиш (ФХДЁ) булимида тукилади ва расмийлаштирилади. Никох оиланинг хукукий асосидир. Узбекистон Республикастининг «Оила» кодекси 14-моддасида: «Никох тузиш ихтиёрийдир. Никох тузиш учун булажак эр-хотин уз розилигини эркин

ифода этиш қобилиятига эга бўлиши керак. никоҳ тузишга мажбур қилиш таққиланади», - деб қурсатилган.

Демак, никоҳ тузишнинг шартларидан энг муҳими никоҳга қирувчиларнинг узаро розилиғи ва уларнинг никоҳ ёшига етганлиқларидир.

Никоҳ ёшига етганлиқларидир.

Никоҳ ёш эрқаклар учун ун саккиз ёш, аёллар учун ун етти ёш қилиб белгиланган. Бу никоҳ тузилишнинг ҳуқуқий бўлса, никоҳ муҳаббат билан боғлиқ бўлиб, у ахлоқий томонини ифодалайди. Никоҳ тузишдан аввал икки ёш орасида гоҳ очик севғи – мунтазам учрашувлар, аҳду паймонлар қилиш ёки орқаворотдан бир-бирин ёқтириш ҳоллари бўлиши мумкин. Ҳар иққала ҳолда ҳам розилиқ узғармас шарт ҳисобланади. Никоҳ оиланинг ҳуқуқий асосидир. Севғи ва муҳаббат муқаддас туйғу. Севғи-муҳаббат қишиқи ёмон йулга бошламайди. Аксинча, унга сабр-қаноат, мустаҳкам ирода, баланд руҳ ҳада этади. Муҳаббатнинг маълум маънода салобатли, қупрок яширин тарзда номоён бўлади. Муҳаббат ҳам парваришга муҳтож. Никоҳ уз моҳиятига қура ахлоқий ҳодиса бўлиб, унда эҳтирослар ахлоққа бўйсундирилади. Ҳақиқий оила бўлиш учун севғи-муҳаббатдан ташқари, қизиқиш ва манфаатлар бирлиғи, характерининг тугри қелишиаклий қамолот, оила олдидағи масъулиятини тушуниш, қелақ авлод олдидағи масъулиятни тушуниш, қелақав авлод олдидағи бурқни ҳис этиш қабн томонлар ёътибори олиниши қерак. Ағар оила аъзолари бир-бирига меҳр қуйиб, узаро меҳрибон ва яҳши муомилали бўлсалар, бир-бирларини яҳши тушунсалар ва узларини тутабилсалар оила тобора мустаҳкамланиб боради. Муҳаббатда икки томон иштирок қилади. шундай қилиб учинқи янғи ҳаёт – янғи авлод бунёдга қелади. Бунинг қаминида ижтимоий манфаат ётади. Оиланинг асоси бўлмиш никоҳ – эзғу мақсадга йуналтирилган, қиммасига зурриёт қолдиришдек юқсак масъулият юқланган севғи, севишнинг ижтимоий қуринишидир. Севғи – муҳаббат факат эркинликда номоён бўлади. Демак, никоҳ маълум маънода, анъаналар, урф-одатлар ва ёътиқодларга мослаштирилган севғининг яшаш шартн ҳисобланади. Никоҳ заруриятга айлантирилган эркинлиқдир.

Ўзбекистон Республикасининг 1998 йили 30 апрелда қабул қилинган «Оила» Қодексида оила ва никоҳнинг маъмуни ва моҳияти атрофлиқа тушунтирилган. «Оила» Қодекси 8 бўлим, 238 моддадан иборат.

Қейинғи пайтларда никоҳ билан муҳаббатнинг узаро қиқишмаслиғи ҳақида Ғарб мутафакқирлари тез-тез ёзадиган бўлиб қолишди. Масалан, Эрик Фромм индустриал қамиятда қамдан-қам учрайдиган ҳодиса эканлиғи, никоҳнинг асосида бошқа молиявий, сиёсий, иқтисодий сабаблар ётишини таъқидлайди. Умуман олганда муҳаббат ҳам парваришга муҳтож бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг «Оила» Қодексининг II-бўлим, V-боб, 23-36 моддаларида эр-хотиннинг мулқий ҳуқуқ ва мажбуриятлари қурсатилган. Ҳақиқатдан ҳам оиланинг муҳим қиҳатларидан бир ҳисобланади. Никоҳ оиланинг ботиний қуриниши бўлса, оилавий мулқ унинг ташқи қуринишидир. Оиланинг маъжуд бўлиши учун ишлаб топилган маблаг ҳам зарур. Бусиз оила аъзоларини боқиб бўлмайди. Ишлаб топилган маблаг

ахлокий табиатга эга булади, оила бошлиги оила аъзоларини халол едириб ичириш, кийдириш лозим. Оилани одатда эркак киши бошқаради.

Оилада боланинг ахамияти нихоятда катта. Ота болада уз жуфти халоллини, она эса севимли эрини куради. Бола – оилани тутиб турувчи жонли мухаббат. Болалар оилада умумий оилавий мулк ҳисоб еб ичадиганлар жонли мухаббат. Айрим сабабларга кура оила бузилиши, никоҳ бекор қилиниши мумкин.

ХУЛОСА. Оила ва никоҳ диалектик алоқада булиб, ижтимоий ҳаётда муҳим роль уйнайди. Оила ҷамиятнинг негизи булиб, оиладаги соғлом муҳит-соғлом мафқурани шакллантириш манбаидир.

8.2. Оила дасблабки ахлоқ масканидир, оила йигиндиси фуқаролик ҷамиятини, миллатни ташкил этади. Фуқаролик ҷамияти моҳиятан ҷамият билан давлат уртасидаги даражадир. Унинг тараккиёти давлат тараккиётидан кейинроқ руй беради. бироқ, у давлатни таказо этади. Фуқаролик ҷамияти тизимли бошқарув орқали фаолият юритади. Фуқаролик ҷамияти учун фуқаролар ҳукуки инobatга олинади.

Фуқаролар ҷамиятида ҳар бир одам бошқалар билан узаро муносабатда булмасдан туриб, уз максадига тулик эриша олмайди, бошқалар унинг максадига етишиш йулидаги воситадир.

Меҳнат воситаси туфайли юкори фуқаролик ҷамияти кишилари уз талаб ва эҳтиёжларини кондиради. Фуқаролик ҷамияти турли табақалардан ташкил топади. Улар уртасида табақавий ёки синфий зиддиятлар булиши мумкин эмас. Фуқаролик ҷамиятида инсон манфаати биринчи уринда туради.

Фуқаролик ҷамиятининг яшаш шарти эркинлик булиб, бу жараён Конституция орқали расмийлаштирилади. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси 29-моддасида «Ҳар ким фикрлаш, уз, эътикод эркинлиги ҳукукига эга», - деб ёзилган.

Мамлакатимизда ҳозир эркин, демократик, фуқаролик ҷамиятини тузишга киришилди. Бу ҷамият маълум маънода гарбликлар тасаввуридаги фуқаролик ҷамиятидан фарқ қилади. гарбда асосий эътибор ҳукукий йуналишнинг устуворлигига қаратилса, Ўзбекистон Республикасида ахлокий-маънавий йуналишнинг устуворлигига қаратилади. Бизда фуқаролик ҷамияти қуришни маълум маънода тезлаштирадиган, Гарб минтақетитига ҳос булмаган маҳаллалар бор. Ўзбек маҳаллари том маънода ахлокий тарбиянинг масканидир.

Маҳалла уз-узини бошқариш тузилмаси сифатида оилада фуқаролик ҷамиятига утиш учун ахлокий қуприк булиб хизмат қилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.Қаримов: «Шу маънода маҳалла уз-узини бошқариш мактаби, таъбир жоиз булса, демократия дарсхонаси деб аташ мумкин».

ХУЛОСА. Фуқаролик ҷамиятида оиланинг уз уни бор. Фуқаролик ҷамияти оила билан давлат уртасидаги узига ҳос булган босқичдир. Фуқаролик ҷамиятини шакллантиришда уз-узини бошқариш органи булмиш маҳалланинг мавқеи бекиёсдир.

8.3. Оила ва фукаролик жамиятидан давлат шаклланади. Давлат ижтимоий тараккиётниг муайян даврида заруриятидан тасодият асосида вужудга келган ижтимоий ходисадир. Давлатнинг асосини сиёсий тизим ташкил этади. Давлат турли – туман бошқарув ва ташкилий институтлардан шаклланади.

Политика (сиёсат) юнонча суз булиб, давлат деган маънони англатади. Сиёсат тушунчаси миллатлар, халқлар ва элатлар, ижтимоий гуруҳлар, синфларнинг давлатга булган муносабати оркали ифодаланган. Давлат бу ижтимоий гуруҳлар орасидаги узаро муносабатларни тартибга солиб турувчи куч сифатида фаолият курсатади. Хар бир давлатнинг ички ва ташқи сиёсати булади.

Давлатнинг муҳим ахлокий вазифаларидан бири тарбиядир. Давлат томонидан мактабгача булган ташкилотларда, мактабларда ва олий укув юртларида таълим билан кушиб олиб бориладиган тарби алоҳида аҳамиятга эга.

Давлатнинг мавжуд булиш шарти, энг аввало, унинг суверенитетида. Бунда халқ ташқи оламга нисбатан мустакил булади ва уз давлатини шу мустакил асосда тузади. Ўзбекистон мустакилликга эришгандан сунг уз давлатини қадимий давлатчиликнинг энг яхши анъаналари билан бирга замонавий демократик асосда қуришга киришди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг биринчи булим, I бобида давлат суверенитети ҳақида юритилган:

1-модда. Ўзбекистон – суверен демократик республика. Давлатнинг «Ўзбекистон Республикаси» ва «Ўзбекистон» деган номлари бир маънони англатади.

2-модда. Давлат халқ иродасини ифода этиб, унинг манфаатларига хизмат қилади. Давлат органлари ва мансабдор шахслар жамият ва фукаролар олдида масъулдирлар.

5-модда. Ўзбекистон Республикаси қонун билан тасдиқланадиган уз давлат рамзлари – байроғи, герби ва мадҳиясига эга.

Давлатимиз маънавий-ахлокий, жисмоний, эстетик каби тарбияга катта аҳамият бериб келмоқда. Масалан, 2000 йил «Соғлом авлод йили», 2001 йил «Оналар ва болалар йили», 2002 йил «Қарияларни қадрлаш йили», 2003 йил «Обод маҳалла йили», 2004 йил «Меҳр ва мурувват йили» деб эълон қилинди. Ҳамма тарбия, шу жумладан ёш авлод тарбияси давлат сиёсати даражасига қутарилган. 2004 йил 21 майда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «2004-2009 йилларда мактаб таълимини ривожлантириш давлат умуммиллий дастури тугрисида» деган фармони катта аҳамиятга эгадир.

Демак, давлатимиз бош ислохотчи тамойилига асосланиб фаолият курсатиб келмоқда.

Фукаролик жамияти ва давлатимизнинг ахлокий моҳиятида инсон деган тушунча ётади.

8.4. Давлат ва фукаролик жамиятидаги ахлокий юксаклик даражасини фукароларнинг ахлокий маданияти белгилайди. Ахлокий маданият шахс

ахлокий тараккиётининг белгисидир. У ахлокий тафаккур маданиятининг катор унсурларини уз ичига олган тизимдир. Ахлокий маданият шахснинг узгалар билан узаро муносабатларида номоён булади.

Ахлокий маданиятнинг энг мухим унсурларидан бири муаммо одобидир, у мохиятан узаро ҳамкорликнинг шаклларида биридир. Инсоннинг энг улуг, лекин мураккаб ва машаккатли фаолиятларидан бири одамлар, яъни жамиятда уз урнини топиб яшашдир. Бу фаолиятнинг мураккаб тамойил булиб яшаш учун инсонда шунга яраша муомала ва муносабат булиш керак. Муомаласи ва муносабати купчиликнинг дилига тутри келмайдиган купол ва дилозор одамни купчилик ёктирмайди. Инсонлар хушфеъл, ширинсухан, мард, муаммоси ширин кишиларни дилдан ёктирадилар ва хурмат эътибор киладилар. Шунинг учун, муомила одам учун эхтиёж, зарурият булиб, соглом киши усиз рухан кийналади, кайфияти тушиб боради.

Муомила маданияти бошка кишилар кадр-кимматини, иззатини жойга куйишни, анъанавий ахлокий-меъёрий талабларни бажаришни таказо этади. Муомила одоби инсондаги яхши жихатларни номоён этиши билан ажаралиб туради ва суз, нутк воситасида руй беради. Сузлаш ва тинглай билиш, сухатлашиш маданияти муомиланинг мухим жихатларини ташкил этади. Муомила одоби уз мазмунини ширинсуханлик, камсукумлик, босиклик, хушфеъллик сингари ахлокий меъёрларда номоён булади.

Муомила одобининг яна бир куришини – инсоний караш, нигох, сузсиз- новербал харакатдир. Одамнинг карашада, юз ифодасида, кул харакатларида унинг кай сабабдандир тилга чикмаган, сузга айланмаган хиссиёт, талаблари уз аксини топади. Сухбатдошнинг гапини охиригача эшитмай, кул силтаб кетиш – муомиладаги маданиятсизликни билдиради. Баъзан караб куйишнинг узи суздан кучлирок таъсир курсатади. Муомила одоби кишиларнинг насихат ва одоб ургатишсиз бир-бирига таъсири, тарбия ва уз-узини тарбия воситаси сифатида диккатга сазовордир. Ёшларда муомила одобини шакллантириш талаб этилади.

Этикет нима? Ахлокий маданиятда этикет мухим роль уйнайди. У купрок инсоннинг ташки маданиятини, узаро муносабатлаардаги узини тутиш конун-коидаларини бажарилишини бошкаради. Агар муомила маданиятида бир холатнинг узида бир неча хил муомила килиш, имкониятига эга булса, этикет муайян холат учун факат бир хил коидалаштириб куйилган хатти-харакатларни таказо килади. Этикет кенг камровли булиб, маълум маънода, халкаро микёсда кабул килинган муомила конун-коидаларини уз ичига олади. Масалан, сиёсий арбоб этикети, меҳмондорчилик этикети ва хокозолар. Давлат бошликларнинг хорижий мамлакат давлат бошликлари, элчилари билан олиб борадиган музокаралари, уларнинг кабул килиш маросимлари бир хил холат, халкаро микёсда урнатилган коидага риоя килинади.

ХУЛОСА. Этикет шахсни муайян тартиб-коидага, кандай ички рухий шароитда булмасин, босиклик, мулойимликка ва сабр-токатга ургатиш билан ахамиятдир.

Касбий одоб нима? Ахлокий маданият касбий одатда ҳам яккол кузга ташланади. Хар бир инсон маълум касбий – хунарини эгаллаш керак. касб (профессия) лотинча сузидан олинган булиб - машгулот, ихтисос, меҳнат фаолиятининг тури деган маъноларини англатади. Инсон касб-хунарини эгалламасдан туриб уз талаб – эҳтиёжларини кондира олмайди. Бу жараён инсондаги катта куч, маҳорат ва меҳнат килишни талаб этади. Касб хунарни эгалламасдан туриб уз талаб – эҳтиёжларини кондира олмайди. Бу жараён инсондан катта куч, маҳорат ва меҳнат килишни талаб этади. Касб хунарни инсон бирдан вужудга келтира олмайди. Бунда кишилар касбий одобга ҳам эътибор қаратишлари керак. Чунки, касбий одоб ахлокий маданиятнинг энг юксак шаклларида бири булиб, унинг жамият ахлокий ҳаётдаги урни юксак ҳисобланади. Маълумотларга қараганда, бугунги кунда 50000 дан ортиқ касб булиб, улар турли хунар ихтисосликлар мутахассислик билан номланади. Масалан, касби мусикачи, мутахассислиги акардиончи, касби – тиббиёт (шифокор) ходими, мутахассислиги терапевт, уролог, жарроҳ, касби муҳандис мутахассислиги – энергетика, технология муҳандиси булиши мумкин. Касб (профессия) ичида ихтисослик ёки мутахассислик вужудга келади. Касбни инсон томонидан яратилишида инсон меҳнати ва меҳнат тақсмоти ҳал қилувчи роль уйнайди. Тарихий даврларнинг утиши билан касб ва хунаarning турлари ҳам қупая боради ҳамда ахлокий маданияти ҳам ривожланиб, такомиллашади. Бу жараён инсон тарбияси билан бевосита боғлиқ бўлади. Ёшлиқдан ёшларни касб-хунарга ургатилади. Касб-хунар кишиларнинг таълим – тарбияси билан боғлиқдир. «Хар бир киши, - деб таъкидлаган Абу Наср Форобий, - касб – хунарни мукамал билмоғи, яхши тарбия олмоғи керак».

Саодатномада: «Таълим тарбия ажралмас эгизаклар булиб, масъулият уларнинг тотли мевасидир», - деб таъкидланади. Инсон ижтимоий ҳаётдан олган таълими ва тарбиясини, касб хунарини ҳалоллик ва виждон асосида ҳалққа бериши ва кишиларнинг талаб-эҳтиёжини қониришга сарфлаши керак. Бу борада узбошимчалик, манфаатпарастлик, худбинлик ва касбини суийътеъмол қилиш каби иллатларга йул қуймаслик, уларнинг ахлокий даражасини юксак босқичга қутариш талаб этилади. Масалан, шифокор юнон ҳакими Хиппократ (милодгача V-VI асрлар) томонидан ишлаб чиқилган, табоёт ходимлари касбий-одобий қонун-қоидалари жамланган машҳур «Хиппократ қасали» га қаро қилишлари керак». Демак, касбий-ахлокий маданиятда ҳам маълум қонун-қоидалар, одат, қасамёд, меъёрларга қаро қилиш талаб этилади.

Илм чуққиларини эгаллаган, уз умрини касб-хунарга бахшида қилган инсонлар доимо эъзозланади. Баъзида шу меъёр бузилади, уларнинг қаратган ихтироси, қашфиёти, қан оламида қилган янгиликлари эътиборга олинмайди.

Машҳур рус олими академик Андрей Сахаровнинг тақдирини олиб қурайлик. Буюқ назариятчи, физик, термоядро соҳасида тенги йук мутахассис, водород бомбасининг асосий қашфиётчиси, Ватан муҳофазасининг муқтаҳамлашдаги хизматлари учун унлаб орден ва медаллар соҳиби, икки марта социалистик Меҳнат Қаҳрамони, обрўли, бадавлат бу инсонга нима

етишмасди? Нега у хаммасидан кечишга – оммавий киргин куроллари, жумладан, узи яратган водород бомбаси синовларига очик баёнотлар билан ахд килди? Натижада катагонларга асосланган шуролар тузуми уни илмий жамоатчиликдан ажратиб, пойтахтдан олисдаги Россия шаҳарларида бирига бадарга килди, унинг номини матбуотда ёки китобларда кайд этилишини такиклади...

Андрей Сахаров юксак ахлоқ йулини танлади – олимлик бурчи, одоби талабларини бажаришни ҳар қандай бой лик, иззат-икромдан баланд қуйди. Демак, ҳар қандай олим, зиёкор, касб-хунар билан шугулланувчи инсон уз бурчига содик булиши керак. Саодатномада: «Илм доимо ривожланади, илму фаннинг равнаки учун ҳаётини фидо қилган одамлар доим барҳаёт қолади», - деб таъкидланган. Мустақилликнинг дастлабки қуниданок илм-фанга, касб-хунарга булган эътибор қучайтирилди.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 37-моддасида: «Ҳар бир шахс меҳнат қилиш, эркин касб танлаш, адолатли меҳнат шароитида ишлаш ва қонунда қурсатилган тартибда ишсизликдан ҳимоялаш ҳуқуқига эга», - деб айтилган.

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тугрисида» ги қонуни ва «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» да таълимни қайтадан ислоҳ қилиш масаласи вазифа қилиб қуйилди. Президент Ислам Каримов «Бугунги кунда олдимизга қуйган буюқ мақсадимизга, эзгу ниятларимизга эришишимиз, жамиятимизнинг янгилааниш, ҳаётимизнинг таракқиёти ва истиқболи амалга оширилаётган ислохотларимиз, режаларимизнинг самараси тақдири – буларнинг барчаси, авваламбор, қамон талабларига җавоб берадиган юқори малақаси, онгли мутахассис қадрлар тайёрлаш муаммоси билан қамбарчас боғлиқлигини барқамиз ангал етмоқдамиз», - деб таъкидлади. (Барқамол авлод – Ўзбекистон таракқиётининг пойдевори. Тошкент, «Шарқ», 1997, 5-бет).

Бугунги кунда мамлақатимизда касб-хунарга булган талаб ва эҳтиёж ортиб бормоқда. Мамлақатимиз вилоятларида очилган касб-хунар коллежларида таълим олаётган уқувчи-ёшларга илм, касб-хунарни эгаллаш учун имқониятлар яратилган. Касб-хунарни эгаллаган юқори – малақали мамлақатимизнинг буюқ давлат булишига уз ҳиссаларини қушишлари талаб этилади.

8.5. Инсоннинг ахлоқий ҳаёти унинг ахлоқий тарбияси билан қамбарчас боғлиқ. Инсоннинг шахс булиб етишувини таъминлайдиган воситаларидан бири ахлоқий тарбия ҳисобланади. Ахлоқий тарбия қишиларнинг ахлоқий фазилатларини шакллантиришда муҳим омилдир.

Тарбия оиладан бошланади. Ота-онанинг узи энг аввало ахлоқий тарбия қурган булиши керак. Ота – она оилада юксак ахлоқ намунасини қурсатиш керак. Ахлоқий тарбия инсон қарзандини тақомилга, қомилликка етқазаш йулларидан бири булиб, унинг воситаси қупдир. Уларнинг бир қисми анъанавий тарбия воситаси булса, яна бир қисми қамонавий воситалар ҳисобланади. Ахлоқий тарбияда икки воситадан қам фойдаланилади. Масалан, мақтабгача булган ахлоқий тарбияда эртақ ва

ривоятлар воситасидаги анъанавий тарбия билан уйинчоклар ва уйинлар воситасидаги замонавий тарбия муваффақиятли кулланилади; бунда бола кизганчилик, гирромликка ҳалол булишга уйинлар ёрдамида даъват этилади. Болалар ахлокий тарбиясида телевидение, радио, кугирчок театри, кино санъати катта рол уйнайди.

Ахлокий тарбиянинг энг кучли воситаси санъат булиб, ахолининг барча табакасини, турли ёшдаги шахсларни камраб олади. Санъат ҳаётини бутун тулалигича акс эттирса, ахлоқ инсоний муносабатларнинг факат бир томони ахлокий муносабатларнигина ифодалайди. Ахлокий муносабатлар ахлокий тарбия орқали уз мазмуни ёритиб ҳамда кенгайтириб боради. Масалан, санъатнинг бадиий адабиёт тури кенг камровли булиб эртақдан тортиб романгача булган жанрларда чоп этилган асарлар шахснинг ахлокий шаклланишида улкан хизмат курсатади. Улар орқали китобхон тарбияланувчи сифатида эзгулик ва ёвузлик нималигини бадиий идрок этади: идеал танлашда ҳам уларнинг ахамияти каттадир.

Бадиий адабиётнинг ахлокий тарбияга мулжалланган ҳикоятлар, ривоятлар ва насихатлари борки, уларнинг ҳам ахлокий тарбияга ахамияти каттадир.

Масалан, «Калила ва Димна», «Кобуснома», «Гулистон», «Зарбулмасал» сингари мумтоз асарлар ва пандномалар, мумтоз бадиий асарлар анъанавий ахлокий тарбия воситалари сифатида кеча асарлардан бўён авлодларга хизматт килиб келмокда. Ахлокий тарбияда намунавийлик тамойили муҳим аҳамият касб этиб, оиладан ота-оналардан фарзандларга утиб келмокда. Мактабда, олий ва урта махсус юртларида ишлайдиган уқитувчилар, фан ва санъат ходимлари, касб-хунар билан шугулланувчилар, устоз – шогирдлик муносабатларида муомила одоби, ҳалоллик, ростгуйлик, намуна асосида фаоллик курсатишлари керак.

Ахлокий тарбиянинг энг кучли, замонавий воситаси сифатида радио, телевидение, матбуотининг роли бекиёсдир. Бериладиган эшиттиришлар, курсатувлар маълум ахлокий тарбия йуналишида булиб кишилар, шу жумладан ёшлар ахлокий тарбиясининг шакллантиришни таъминловчи омиллар ҳисобланади. Ахлокий тарбия аклий-маънавий ва жисмоний тарбия билан кушиб олиб борилади.

Хулоса. Ахлокий тарбия ва унинг йуллари, воситалари кенг камровли булиб барча тарбия шакллари уз мазмунида ифодалайди. Бу эса комил инсон шахсини шакллантиришда муҳим омил вазифасини бажаради.

Умумий хулоса. Ижтимоий ҳаётда оила ва никоҳнинг роли каттадир. Оила жамиятимиз бошлангич бугини булиб уз мазмунида масъулиятли вазифа, бурчни ифодалайди. Бу эса комил инсон шахсини шакллантиришда муҳим омил вазифасини бажаради.

Умумий хулоса. Ижтимоий ҳаётда оила ва никоҳнинг роли каттадир. Оила жамиятимизнинг бошлангич бугини булиб, уз мазмунида масъулияли вазифа, бурчни ифодалайди. У давлат назратида булади. Уларнинг вазифалари ва бурчлари, масъулиятли томонлари «Оила» кодексида акс эттирилган. Оила, фукаролик жамияти ва давлатнинг ахлокий асосларида

ахлокий маданият, касбий одоб, шунингдек ахлокий тарбия муҳим роль уйнайди.

8-мавзу бўйича назорат саволлари:

- 1. Оила ва унинг асосий уч жихати нималардан иборат?**
- 2. Никоҳнинг ахлокий моҳияти нимада?**
- 3. Муҳаббат ва никоҳнинг узаро мос келиш-келмаслиги нималарга боғлиқ?**
- 4. Фуқаролик жамияти қандай тузилма?**
- 5. Давлатнинг ахлокий асослари қай тарзда қузга ташланади?**
- 6. Муомила одобининг инсон ҳаётидаги урни қандай номён бўлади?**
- 7. Этикет нима?**
- 8. Касбий одоб шахс ва жамият ижтимоий ҳаётида қандай мавқе эгаллайди?**
- 9. Ахлокий тарбия нима ҳамда унинг асосий воситалари, йуллари нималарни ўз ичига олади?**

8-мавзуда ўқрайдиган айрим сузларнинг изоҳли лугати:

- 1. Менталитет – (лотинча «mens»-ақл, идрок) – жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида шахснинг тарихий таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, уларнинг ҳат қонунларини таҳлил этиш қучи, муайян ижтимоий шароитларда шаклланган ақлий қобилияти, рухий қуввати.**
- 2. Суверенитет (французча «souverainite» - олий ҳокимият мазмунида ишлатилиб, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатидаги тула мустақиллиги сифатида талқин қилиниши, халқнинг тула ҳукмронлиги, халқ ҳокимияти, халқ бошқаруви маъноларини англатади).**
- 3. Ноқвербал ҳаракатлар – сузсиз ҳаракатлар маъносини англатади.**

Таянч ибораларнинг изохли лугати

1. Ахлокшунослик – ахлокнинг келиб чиқиши ва моҳиятини, кишилиқ жамиятдаги ахлокий муносабатларини урганадиган фан.
2. Этика – юнонча *teitica* суз булиб – одат, одоб маъносини билдиради.
4. Одоб – арабча «адаб» сузининг куплиги булиб – хулқ, атвор, юриш-туриш маданиятининг ташки ва ички жихатларини ифодайладиган тушунча.
5. Хулқ-инсоний хатти-ҳаракатларнинг мажмуи.
6. Ахлок – арабча хулқ сузининг купчилиқ, лотинча «*mores*» сузидан олинган булиб, одоб, атвор, феъл деган маъноларни англатади. Мораль русча суз булиб, ахлок деган маънони билдиради.
7. Неосфера – юнонча суз булиб, ақл қобиғи маъносини англатади. Биосфера юнонча суз булиб, ўзбекча «хаёт шари» деган маънони англатади.
8. Этосфера – юнонча суз булиб, ахлокий муҳит маъносини англатади.
9. Хедонизм – лаззатнинг устуворлиғи.
10. Эвдеймонизм - бахтнинг устуворлиғи.
11. Патристика – «ота» («падре») сузидан келиб чиққан булиб, Гарбда епископларни ҳурмат билан атаганлар.
12. Схоластика – юнонча «школа» дан олинган булиб, «уқиш жойи», «мактаб» маъноларини анлатади.
13. Сексуализм – (лат. *sensus* – сезги, ҳис) билиш назариясида бир йуналиш булиб, у сезиларли билимларнинг бирдан-бир манбаи қарайди.
14. Рационализм (лат. *ratio* – ақл, фаросат) – ақлга, фаросатга асосланган фикрлаш маъносини англатади.
15. Детерминизм – (лат. *determinare*-белгимоқ) – барча ҳодисаларнинг умумий, қонуниятли алоқадорлиғи, сабабли узаро боғлиқлиғи ҳақидаги таълимот.
16. Индетерминизм – (лат - инқор) – ҳодисалар уртасида бироқ бир алоқа борлиғини инқор этади. Уларга оламда ҳеч қандай тартиб йуқ ва унда (бошбошдоқлик) ҳуқм суради. Бунда инсон уз хоҳишига ҳаракат қилади, унинг ҳаракатлари асло ҳеч бир сабабга боғлиқ эмас, деган мантикий ҳулоса чиқаради.
17. Монизм – (юннча *monos* – бир, ягона) фалсафий принцип булиб, бу принципга қура бутун мавжудот уз неғизи билан ягондир, бир манбага эгадир.
18. Феномен – (юннча булиб – юз берувчи) - тажрибамизда ҳосил қилинган, ҳис-туйғу ёрдами билан пайқаладиган ҳодисани билдирувчи тушунча.
19. Экзистенциализм – (лат – яшаш, мавжуд булиш) – диний ва даҳрий йуналишда фаолият қурсатади. Хаёт – фалсафаси ҳақида гап юритилади.

20. Мафкура – арабча – нуктаи назар ва эътикодлар тизими, мажмуи.
21. Маънавият – арабча – маънолар мажмуи.
22. Маърифат – арабча – «арафа», «билмок» сузи.
23. Эркинлик – билиб олинган зарурият.
24. Эътикод – арабча- ишонмок, имон.
25. Сиёсат - давлат ишларига аралашмок.
26. Биосфера – юнонча, *bios* - хаёт, *sphaera* - юмалок, тугарак. Ернинг хаёт кобиги.
27. Неосфера – юнонча – ернинг «аклли кобиги» .
28. Категориялар (юнонча – таъриф бериш, фикр айтиш) – объектив реалликдан ходисаларнинг асосий хусусиятлари ва конуниятлари акс эттирадилар ва даврнинг илмий-назарий тафаккурини характерини белгилаб берадиган умумий тушунчалардир.
29. Имон (араб- ишонч, эътикод) – ислом динида унинг акидаларига – Оллохга, Мухаммадга ва илохий хисобланган китобларга, такдирга, охиратга ишониш.
30. Идеал (юнонча «*idea*» тарз, образ, тушунчалар, бирма-бир нарсада намуна, камолот, айрим кишиларнинг, гурухларнинг интилиши ва хатти-харакатини белгилайдиган олий мақсад).
31. Эвдемончилик – юнонча – бахт маъносини англатадиган суз.
32. Менталитет – (лотинча «*mens*»-акл, идрок) – жамият, миллат, жамоа ёки алохида шахснинг тарихий таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий салохияти, уларнинг хат конунларини тахлил этиш кучи, муайян ижтимоий шароитларда шаклланган аклий кобилияти, рухий куввати.
33. Суверенитет (французча «*souverainite*» - олий ҳокимият мазмунида ишлатилиб, давлатнинг ички ва ташқи сиёсатидаги тула мустақиллиги сифатида талкин қилиниши, халқнинг тула ҳукмронлиги, халқ ҳокимияти, халқ бошқаруви маъноларини англатади).
34. Новербал ҳаракатлар – сузсиз ҳаракатлар маъносини англатади

Адабиётлар:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент, «Ўзбекистон», 1998 й.
2. Каримов. И. А. Истиклол ва маънавият. Тошкент, «Ўқитувчи», 1994.
3. Каримов. И. А. Бунёдкорлик йулидан. Тошкент, «Ўзбекистон», 1998.
4. Каримов. И. А. Маънавият юксалиш йулида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1998.
5. Каримов И.А. Донишманд халқимнинг мустахкам иродасиги ишонаман. «Фидокор» газетаси. 2000 й, 8-июн.
6. Каримов И. А. Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тараққиёт йули. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992.
7. Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бугунда: ҳаёқсизликка таҳдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт қароратлари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1997.
8. Каримов И. А. Озод ва обод Ватан, эркин ва қаровон ҳаёт – пиравард мақсадимиз. 8-жилд. Тошкент, «Ўзбекистон», 2000 й.
9. Барқамол авлод – Ўзбекистон тараққиётининг пойдевори. Тошкент «Шарқ», 1997.
10. Миллий истиклол гоёси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон», 2000.
11. Ахлоқ одобга оид ҳадислар намунаси. Тошкент, «Фан», 1990 й.
12. Абдулло Авлоний. Туркий Гулистон ёхуд аҳоқ. Тошкент, «Ўқитувчи», 1996 й.
13. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Маърузалар матни. Тошкент, 2000 й.
14. Ортиков А. Этика асослари курсидан лекциялар текстлари. Тошкент, 1999 й.
15. Абдулла Шер. Ахлоқшунослик. Ўқув қулланма. Тошкент, «ЎАЖБНТ» маркази, 2003 й.
16. Словарь по этике. Москва, Полииздат, 1998 й.
17. Жумабоев Ё. Урта Осиё этикаси тарихи очерклари. Тошкент, «Ўзбекистон», 1980 й.
18. Хужамуродов И. «Авесто» да маънавият маросимлари. «Мулоқот», 1996 й, 1-сон.
19. Ортиков А. Этика асослари курсидан лекция текстлари. Ўқув қулланма. Тошкент, 1999 й.
20. Юлдашев С.А. Антик фалсафа. Қулланма. Тошкент, 1999 й.
21. Фалсафа. Ўқув қулланма. Э. Ю, Юсуповнинг умумий таҳрири остида. Тошкент, «Шарқ», 1999.
22. Основы философии. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений. Тошкент, «Ўзбекистон», 1998.
23. Ортиков А. Этика асослари курсидан маъруза мавзулар. Ўқув қулланма. Тошкент, 1998.
24. Гуккар Скирбекк, Нильс гилье. Фалсафа тарихи. Ўқув қулланма. Тошкет, «Шарқ», 2002 йил.

25. Йулдошев С. Усмонов М, Каримов Р, Кобулнийёзова Г, Рузматова Г. Янги ва энг янги давр. Гарбий Европа фалсафаси. (XVII-XX асрлар) Укув кулланма. Тошкент, «Шарк», 2002 йил.
26. Узбекистон Республикасининг «Оила» кодекси. «Халк сузи», 1998, май.
27. Мустакиллик изохли илмий оммабоп лугат. Тошкент, «Шарк», 1998.
28. Сафаров О, Махмудов М. Оила маънавияти. Тошкент, «Маънавият», 1998.
29. Ортиков А. Этика асослари курсидан маъруза матни. Укув кулланма. Тошкент, 1999 й.
30. Мустакиллик изохли илмий оммабоп лугат. Тошкент, «Шарк», 1998.

М У Н Д А Р И Ж А

Суз боши	3
1-мавзу: Ахлоқшуносликнинг тадқиқот доираси, мақсад ва вазифалари.....	6
Ахлоқшунослик фани ҳақида тушунча, унинг мазмуни ва моҳияти.....	6
Ахлоқшуносликнинг тадқиқот доираси (баҳс мавзуи), унинг асосий вазифалари.....	7
Ахлоқшунослик – ижтимоий онгнинг узиға хос шакли сифатида урни ва аҳамияти.....	9
Ахлоқшунослик фанининг бошқа фанлар билан алоқаси.....	11
Миллий мустақилликни мустаҳкамлаш жараёнида ахлоқшуносликнинг жамият ижтимоий-маънавий ҳаётидаги урни ва аҳамияти.....	14
2-мавзу: Қадимги дунё ахлоқшунослиғи. Урта аср мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари.....	18
2.1. Қириш. Қадимги Шарқда дастлабки ахлоқий таълимот. «Авесто» - қадимги дунёнинг ахлоқий таълимоти.....	20
2.2. Қадимги Ҳиндистон ва Ҳитойда, Юнонистон ва Румда ахлоқий таълимотлар.....	20
2.3. Урта асрлар мусулмон Шарқи ахлоқшунослиғидаги асосий йуналишлар ва таълимотлар.....	23
2.4. Темур ва темурийлар даври ахлоқшунослиғи	23
2.5. Урта асрлар ва уйғониш Оврупа мамлакатларида вужудға қелган ахлоқий таълимотлар.....	25
3-мавзу: Янги давр ахлоқшунослиғидаги асосий таълимотлар ва йуналишлар.....	31
3.1. Қириш. Янги давр ахлоқшунослигининг тарихий хусусиятлари ва ундаги рационал ва сенеуал йуналишлар.....	32
3.2. Олмон мумтоз ахлоқшунослиғи.....	33
3.3. Нораціонал ахлоқий таълимотлар.....	35
3.4. Рус мумтоз ахлоқшунослиғи.....	37
3.5. XX аср ахлоқшунослиғидаги асосий йуналишлар.....	37
4-мавзу: Туркистон маърифатчи жадиdlарининг ахлоқий қарашлари..	43
4.1. Туркистон жадиdчилик ҳаракатининг вужудға қелиши ва унинг миллий – озодлик мафқурасиғи айланиши.....	43
4.2. Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқумий ва бошқа дастлабки маърифатчиларнинг асарларида қутарилган муаммолар.....	44
4.3. Маҳмудҳужа Бехбудий ва Мунавварқори Абдурашидхонов ва бошқалар Туркистон жадиdчиларининг асосчиларидир.....	47
4.4. Абдулла Авлонийнинг «Туркий Гулистон ёҳуд ахлоқ» асарида ва Фитратнинг «Оила» асарларида илғари сурилган фалсафий-ахлоқий гояларнинг миллий гоя ва мустақиллик мафқураси билан уйғунлашиб қетганлиғи.....	49

4.5. Жадин матбуотининг миллий – ахлокий тарбия борасидаги хизматлари.....	50
5-мавзу: Ахлоқ ва унинг келиб чиқишида ихтиёр эркинлигининг ахамияти. Ахлоқ тузилмаси. Ахлоқнинг маънавий тизимидаги урни...	54
Ахлоқнинг келиб чиқиши ва моҳияти.....	54
Ихтиёр эркинлиги ва ахлокий танлов тушунчалари.....	54
Ахлоқ тузилмаси.....	56
5.4. Маънавий тушунчаси ва унинг турлича талқини.....	58
Ахлоқнинг бошқа маънавий тузилмалар билан узаро алоқалари ва бирлаштирувчилик хусусияти.....	60
6-мавзу: Ахлоқшуносликнинг асосий мезон тушунчалари.....	64
6.1. Ахлоқшуносликнинг мезоний тушунчалари ҳақида маълумот.....	64
Муҳаббат ва нафрат.....	66
Эзгулик ва ёвузлик.....	67
Яхшилик ва ёмонлик.....	68
Бурч.....	69
Виждон.....	71
Номус.....	72
Идеал, ҳаётнинг маъноси. Бахт тушунчаси.....	74
7-мавзу: Ахлокий тамойиллар ва меъёрлар ҳақида тушунчалар.....	80
7.1. Ахлокий тамойиллар ва меъёрлар ҳақида тушунча.....	80
7.2. Инсонпарварлик, эрқпарварлик ва ватанпарварлик ахлокий тамойиллардир.....	80
7.3. Миллатпарварлик, фидойилик, зиёилик в меҳнатсеварлик тамойиллари.....	83
7.4. Тинчликпарварлик, жумардлик, ўзбекчилик, меҳмондустлик тамойилларини характерли хусусиятлари.....	88
7.5. Ҳалоллик ва ростгуйлик, ширинсуханлик, камтарлик ва босиклик ахлокий меъёрлардир.....	90
8-мавзу: Оила, фуқаролик жамияти ва давлатнинг ахлокий асослари ҳамда ахлокий тарбияси.....	94
8.1. Оила ва никоҳнинг мазмуни ва моҳияти.....	94
8.2. Фуқаролик жамияти отла билан давлат уртасидаги узига хос босқич эканлиги.....	96
8.3. Давлат ахлоқшуносликнинг ривожлантирувчи, оила ва фуқаролик жамиятини уз ичига олувчи институт сифатида.....	97
Ахлокий маданият ва касбий одоб муаммоси.....	97
Ахлокий тарбия ҳамда унинг йуллари ва воситалари.....	100
Таянч ибораларнинг изохли лугати	103
Адабиётлар руйхати	105
Мундарижа	107